

કર્તાનાં ખીજાં ગુજરાતી પુસ્તકો

નાટકો

અભિજ્ઞાન શકુન્તલા નાટક સમયલેખી અનુવાદ	૧-૦-૦
ઊગતી જુવાની	સાંસારિક નાટક ૧-૧૨-૦
લગ્નમાં પ્રધાયર્થ	મધ્યકાલીન નાટિકા ૦-૬-૦

કવિતા

લજ્જકાર	ભાગ ૧ અને ૨ ૨-૬-૦

નવલિકાઓ

દર્શનિયુ	૧-૪-૦

વિવેચના

લિરિક-એ કાવ્ય જાતિની વિવેચના : પુષ્કળ દાખલા	૧-૮-૦
આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ-ઉત્તમ નમૂના વિવરણ સાથે	૧-૦-૦
આ ચોપડી ગુજ. વ. સોસાયટીએ પ્રકટ કરી છે.	

ઇતિહાસ

ઇતિહાસકિંગ્દર્શન	વ્યાખ્યાન ૦-૮-૦
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	ઐતિહાસિક નિબંધ ૦-૧૨-૦
અમ્બાલાલભાઈ	સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર ૧-૦-૦
ત્રણે સાથે પાકું પૂઠું	૨-૪-૦

અર્થ

પરિષદ પ્રવૃત્તિ	ભાગ ૨ અને ૩ ૧-૮-૦

મળવાનાં ઢેકાણાં

સેક્સન્સ ત્રિપાઠીની કંપની	અિન્સેક્સ સ્ટ્રીટ	સુબાઈ ર
ગુજ. વ. સોસાયટી	ભદ્ર	અમદાવાદ
પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ	રાવપુરા	વડોદરા
વૈદ્યાનર છુક એજન્સી,	એલિસપૂલ	અમદાવાદ
નીચેની ચોપડીઓ સિલકમાં નથી		

પૃથ્વીનાં જીવનચરિત્રો કવિતા શિક્ષણ

કર્તાના અગ્રેજી પુસ્તકો માટે જુવો છેલ્લા પાના સામે

મહાકવિ કાલિદાસ વિરચિત

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

સમશ્લોકી અનુવાદ : મનનિકા દીકા સાથે

કર્તા : બલવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

રામનાગપ્પર પિ. પાઠક

મૂલાનુબિમ્બ વાંછું રેખારંગપ્રભાદિ રમનામાં :
મહાકવિ મહાભાષા હસે જ સાહસિક પદે પદે.

પ્રિ. પિ. પાઠક : હો. સં. ગાંધી
પ્રાંશ'ચય

કો પિ રા ઈટ

પ્રથમ આવૃત્તિ

મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

ઈ. સ. ૧૯૩૩

પ્રકાશક - કંપની

પ્રકાશન સ્થળો - ભરૂચ અને વડોદરા.

મુદ્રક - રા. રા. કર્તુરચંદ છગનલાલ શાહ,

લક્ષ્મી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ; મુરસાગર, વડોદરા, તા. ૩૧-૭-૩૩

કે. ૩૧. ૨૨

કાલિદાસ

(પાલ)

બુકસેલરો

એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ ૨.

વૈશ્વનાથ બુક એજન્સી, એલિસ બુલ્ડ, અમદાવાદ.

શુભરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, બાઠ, અમદાવાદ.

પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ, રાવપુરા, વડોદરા.

એમ. સી. કોઠારી, રાવપુરા, વડોદરા.

અ પં છ

આર્થ

આત્માયં ભદ્ર શાસ્ત્રી
બ્રહ્મસંસ્કરણ પરમ્પરાકીર્તિ
તો ધ વિ ન ચે ઉ ન જો !
—કૃતિ આવે હર ચર, ધન્ય !

નિવેદન

અનુવાદ અને ટીકા મૂલ્ય કૃતિના અભ્યાસીને તેમ મૂલ્ય લાપામાં કે ગુજરાતીમાં નાટક લખવવા ઇચ્છે તેવાને ઉપયોગી થઇ પડશે એવી આશા રાખું છું. સંસ્કૃત નાટકોની ગાંધણીમાં કેટલાંક અંગસાંધાદિ એવાં હોય છે, કે તેમની ખાસિયતો ન જાણે તેનાથી એ કલાનતિ એ કૃતિઓ અને એ કર્તાઓને અન્યાય થઇ જાય, એટલે એ જાણતોને લગતી સંસ્કૃતનાટ્યશાસ્ત્રમાંની આજ્ઞાઓ લલામણો રૂઢિઓ આદિને તેમની મર્યાદાઓના નિર્દેશ સાથે સ્પર્શું છું. કાવિદાસ ક્યારે થઇ ગયો, શુગાથી શુભો લગીનો સમય આપણા ઇતિહાસમાં કેવો હતો, શાને માટે મથેલો, કેવીક સિદ્ધિ મેળવી શકેલો, એ વિષયોનું પ્રાથમિક જ્ઞાન આ નાટકને પૂરા રસથી સમજવામાં આવશ્યક જણાતાં, એ કાળ અને એ વિષયોનું રેખાચિત્ર આદર્શ છે. અને નાટકમાં ઐતિહાસિક લેખે વર્ણવેલા કે સ્પર્શેલા જનાઓમાંથી કયા ખરેખર તેવા, કયા કવિકલ્પિત ગણાવા ષટે, તેની સ્પષ્ટતા પણ કરું છું. પાઠનિર્ણયમાં તેમ આ વિષયોમાં ન્યાંન્યાં મહાઈ મત મુદ્દા પડે છે, ત્યાંત્યા પ્રતિષ્ઠિત મતે જણાવું છું, અને વાદવાદિ બને તેટલી દેંકાવું છું. છન્દો અને ગદ્ય, સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને નટોને સૂચનો, તમામ વિગતને એકસરખી મહત્વની ગણીને અનુવાદ કર્યો છે. શબ્દશઃ પદ્ધતિ છોડી છે ત્યાં આવશ્યક તેટલા લઘુત્તમ ફેરફારે સંતોષ માન્યો છે. મૂલ્ય અને અનુવાદ બંને સાથે સાથે વાંચીને સરખાવો: એવા વાચકો જ મહારા ઉત્તમ વાચકો. તથાપિ, કેવળ ગુજરાતી ચોષડી લેખે વાંચનારને પણ રસ પડશે, એવી આશા રાખું છું. મનનિકાનું કદ વધી ના જાય એટલા માટે અલંકાર, ધીબ્ધ યંથો કર્તાઓ આદિમાંથી તુલના માટે અવતરણો, વગેરે આવી ટીકાના ખાસ ગણાતા વિષય સ્વચિત સ્પર્શ માત્રે જતા કરીને, કવિની કલ્પના અને તેના આશય ઉપર પૂરતો પ્રકાશ પડી જાય એટલાથી સંતોષ માનું છું. શકુંતલાના અનુવાદ સાથે આવી મનનિકા બેડવાનું જૂનું ઋણ ચૂકવી દેતાં કેમ વિલમ્બ થાય છે, તે આ (એના પૂર્વાલોપ જેવી) મનનિકા ઉપરથી સહાનુભાવી વાચક

બેઈ શકશે. આવા પ્રયાસોની કદર થતી જણાય, તો જ તે આપણા સાહિત્ય-શાસ્ત્રીયવાહુમયમાં વધવા પામે; અને કેાઇ પણ કલાગતિનાં શાસ્ત્રીય અંગની જેતી સારી થાય નહીં, ત્યાંલગા તેમાં વિવિધ શુદ્ધ સૌન્દર્યા-લેખનોની પ્રગતિ થે ઓછીઓછી જ રહે.

જુલાઈ, ઈ. ૧૯૩૩

મહાકવિ કાલિદાસ વિરચિત

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

સમશ્લોકી અનુવાદ

પાત્રો

પુરુષવર્ગ

રૂ- સૂતપાર	ન- મુખ્ય નંદ
રૂ- રાજા અગ્નિમિત્ર	વા- અમાત્ય વાહતવ
વિ- વિદ્યુપક ગૌતમ	ભૌ- કૃષ્ણ મૌખ્ય
હુ- આચાર્ય હરદત્ત	ગ- આચાર્ય ગણદાસ

સા- કુળ સારસક

સ્ત્રીવર્ગ

ધા- દેવી ધારિણી	પ- પરિત્રાજિકા કૈાશિકી
હા- રાણી ધરાવતી	નિ- દાસી નિપુણિકા
મા- માલવિકા	બ- દાસી બદુક્ષાવલિકા
જ- પ્રતીહારી જયસેના	સ- દાસી સમાભતિકા
મ- દાસી મધુકરિકા	કૈ- દાસી કૈામુદિકા
ના- દાસી નાગરિકા	ર- રજનિકા

જ્યો- જ્યોત્સ્નિકા

*** ઉપર નામની ડાબી બાજુએ પહેલો અક્ષર આપ્યો છે તે સંજ્ઞા તે પાત્રના લાક્ષણિક અંગના નાટકમાં વાપરી છે. જે દૃશ્યમાં પાત્ર પહેલી વાર પ્રવેશે છે તે દૃશ્યને મથાળે 'પાત્રો'ની ખંડિકામાં તેની માહિતી આપેલી છે.

સૂચિત પાત્રો:—પુષ્પમિત્ર, વસુમિત્ર, વીરસેન, ચણસેન, માધવ-સેન, મૌર્યસચિવ, સુમતિ, રાજકુવરી વસુલક્ષ્મી, દાસી માધવિકા, વૈતાલિકા પથિકસાર્થ, આટવિકો, ચવનો, વગેરે.

સમય:—નાટકના બનાવોનો સમય ઇ. પૂ. બીજો સૈકા.

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

મંગલ પૂજાદિ પૂર્વરંગના વિધિને અન્તે

નાન્દી

અખરા

- ૧ ઐશ્વર્યે અદ્વિતીય,
 પ્રણત ભગતના કોઠ પૂર્યે અજોડ
 ને પાતે અમધારી !
 કાન્તા છે વામકાયા,
 વિષયજિત ચતીન્દ્રાણિ તોયે અગમ્ય !
 આખૂં બ્રહ્માણ્ડ આઠે
 તજી ચકિ ખિલવે, તોય નિર્ગર્ભ ભોળો !
 —દેખે સન્માર્ગ માટે
 તમસ સહુ તણૂં ટાળજો તે મહેશ ! ૨

શ્લોક ૧, પંડિતખ—શ કર પાડુ જ પડિતનો પાઠઃ ચતીન્દ્રામહીં તોય શ્રેષ્ઠ ।
 પડિત માટે અત્ર હવે પછી પં. એ સજ્ઞા વાપરી છે. વળી શ્લોકની
 પડિતઓ ૪, તેમાથી ૧ લી તે કં, ૨જ ખ, ૩જ ગ, ૪થી ઘ, જાણવી.
 આળી ચોપડીમા અત્ર અને અહી વગ્યે ફેર રાખ્યો છે અત્ર=ચોપડી-
 મા; અહી=આ સ્થલે, આ પાને, આ કલનસા, આ આવાતી
 બાજતમા જ.

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

નાન્ધન્તે

પ્રસ્તાવના

સ્થળ : નાટક લજ્જવવાનો તળેલો (સ્ટેજ). સમય : નાટકના આરંભનો.

પાત્રો : સૂત્રધાર અને મુખ્ય નટ.

અથ નાન્ધન્તે પ્રવેશને

૨ સૂ (નેપથ્ય લક્ષી જોઈને) મારિય, આમ આવો તો !
મુખ્ય નટ પ્રવેશે છે.

૩ ન ભાવ, હાજર છું !

૪ સૂ વિદ્વાનોની પરિષદે મહેને કાલિદાસરચના માલવિકાગ્નિમિત્ર નામે નાટક આ વસન્તોત્સવમાં લજ્જવવા કરમાવ્યું છે, તો ગાનતાન આરંભો જોઈ.

૫ ન જી, હોય નહિ ! ભાસ સૌમિલ કવિપુત્રો આદિ સુવિખ્યાતોનાં સર્જનોને છોડી આધુનિક કવિ કાલિદાસની કૃતિ માટે વિદ્વાનોને આદરભાવ હોય ખરો વારુ ?

૬ સૂ ભાઈ, આમ વગર વિચાર્યું શું બોલો છો ! જુવો

ઉપનંતિ

પુરાણ તે હોય ન સર્વ રૂઢં
નવીન તેથી જ ન કાવ્ય કૂઢં :
સેવે નવું જૂનું સુ-ધી કસીને,
મૂઢા જ દોરાય પરાધ બુદ્ધિ.

૨

૭ ન આપ જાણો, પરિષદના આર્યો જાણે.

૮ સૂ તો સ્ફૂર્તિ રાખો !

આર્યા

પ્રથમ થકી સહ્યાજ્ઞા

ધરી શિરે તે જળવવા ઇચ્છું;

શ્રી ધારિણી તણી આ

યથા કુશલ યુગલ દાસીઓ.

૩

બંને ભય છે.

દરેક અંકમાં ભાષણોને સંખ્યા આપી તેનો આંક હાળી બાજુએ પ્રથમ અને વકતાના નામનો પ્રથમાક્ષર સંજ્ઞા લેખે પછી, એમ અનુવાદ છાપ્યો છે. વકતા માટે નામનો પ્રથમાક્ષર જ મૂક્યો છે; સૂ = સૂત્રધાર; ન = મુખ્ય નટ; એજ પ્રમાણે સર્વત્ર, મનનિકામાં ભાષણોનો નિર્દેશ આ આંકથી, અને પ્રદોષોનો એ દરેકને છેડે જમણી બાજુએ મૂકેલા સંખ્યાંકથી કર્યો છે.

અંક ૧ : વિદુષકનો મમરો.

પ્રવેશક

સ્થળ : રાણીવાસમાંનો રસ્તો.

સમય : આ દ્રશ્યનું કાર્ય પૂરું થાય છે લગભગ મધ્યાહને, છુવો ભાપબુ ૩૮ અને ૪૦.

પાત્રો : (દ્રશ્ય, અંશ ૧ લો) — બકુલાવલિકા અને કૌમુદિકા : દેવી ધારિણીની દાસીઓ.

(દ્રશ્ય, અંશ ૨ નો) — દાસી બે અને નાચ્યાચાર્ય ગણદાસ, દેવીની સંગીતશાળાનો હપરી.

અથ પ્રવેશે છે બકુલાવલિકા.

૯ બ દેવી ધારિણી ફરમાવે છે, “ નાટ્યકથાન્તર્ગત ‘ અલિત ’ નામે ઐગનો ઉપદેશ માલવિકાને શરુ કર્યોને લાંબો વખત નશી થયો તો તેમાં એ કેવીક છે, તે આચાર્ય ગણદાસને પૂછી આવ.” તો સંગીતશાળાએ જાઉં.

પરિક્રમે છે. હાથમાં વીંટીવાળી દાસી કૌમુદિકા પ્રવેશે છે. તેને જોઈ

—વાહ રે, કૌમુદિકે, આટલી બધી જંભીર શાથી ! પાસે થઈને ચાલી, પણ, અલિ, સામે જોતી થે નથી ?

૧૦ કૌ કોણ બકુલાવલિકા ? જડિયા કનેથી આણેલી દેવીની આ સનજાડેત નાગમુદ્રાવાળી વીંટીને જો જો કરવામાં તહારો ઠપકો પામી.

૧૧ બ (એની હથેળીમાં વીંટી નિહાળી) વાહ, આંખ ચોંટી

દરેક દ્રશ્યને આરંભે સ્થલ સમય અને પાત્રો વિષે તોંધ આપી છે, તે મનનિકાટીકાનો જ ભાગ છે. અંકોનાં નામ અનુવાદકે પાઞ્યાં છે.

અમ એવી જ કારીગીરી છે ! આ નંગોના કિરણો બહુ
ફૂલમાંના કેશર હોય એમ ત્હારી હથેળી પણ ફૂલ ફૂલ
એવી દીપી બેઠે છે.

૧૨ કૈ સખી, તું ક્યાં ચાલી ?

૧૩ બ દેવીના જ હૃદયથી તારાચાર્યને પૂછવા કે અભ્યાસમાં
માલવિકા કેવીકે જણાય છે ?

૧૪ કૈ સખિ, આવા ઉદ્યોગમાં દૂર ને દૂર રાખેલી તોય કહે છે
ભરતો એને જોઈ ગયા, સાચી વાત ?

૧૫ બ હા કે, ચિત્રમાં પોતે એને દેવીની સોડે જ ચિત્રેલી જોઈ.

૧૬ કૈ માઠીને કહે જોઈ.

૧૭ બ માંભળ. દેવી ચિત્રશાલામાં ચિત્રાચાર્યનું તવું સમૂહચિત્ર
જોતાંતાં; હજી તેના રંગ પણ લીલા હતા. ત્યાં પોતે
આવી ચડ્યા.

૧૮ કૈ પછી ?

૧૯ બ પછી ખેસાડવા ખેસવાના વિવેકને અન્તે દેવદેવી એકાસને
બેઠાં. અને ચિત્ર જોતાં જોતાં પરિજનોમાં અને દેવીની છેક
નજીક ચિત્રેલી જોઈને ભરતોએ પૂછ્યું.

૨૦ કૈ શું ને ?

૨૧ બ ‘આ છોડી અપૂર્વ જણાય છે, ત્હમ્હારી બાજુમાં જ
ચિત્રેલી છે; એનું શું નામ વાડુ ?’

૨૨ કૈ ક્યવિશેષની વાત જ ન્યારી : સૌ આકર્ષાય. પછી ?

૨૩ બ દેવી જવાબ આપ ગયાં. એટલે તો શીકિત ભરતોએ ફરી

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

દામ્પત્તિ પૂછ્યું. દેવી ન જ બોલ્યાં, ત્યાં કુંવરી વસુ-
લક્ષ્મીના બોલી બિંધ્યાં, ‘મોટાભાઈ, એ તો માલવિકા.’

૨૪ કૈ (સરિત) બાળક એવાં જ હોય. પછી ?

૨૫ બ પછી શું વળી ? હવે માલવિકા પર સ્વામીની નજર જ
ન પડે એમ એને સવિશેષ રક્ષવાની.

૨૬ કૈ વારુ, ચાલ બહેન, આપણે આપણું કામ સંભાળિયે.
આ વોટી દેવીને સોંપી દઉં. (બચ છે)

બ. પરિક્રમે છે. આગળ નોંધને

૨૭ બ આ અભિનયાચાર્ય પોતે સંગીતશાળામાંથી નીકળે. ચાલ
એમની કને જઈ પહોંચું.

પરિક્રમે છે. અણદાસ પ્રવેશે છે.

૨૮ ગ પોતપોતાની કુલવિદ્યા પર આદરભાવ સોને હોય. તો
પણ નાટ્ય જેવી મહાકલા મારેતો પક્ષપાત વધુ પડતો
ના જ કહેવાય. કેમ કે —

શાર્દૂલવિકીરિત

દેવોનો મુનિયો ગણે પ્રિય મખ પ્રત્યક્ષ આ નારયને;
એકાંગે વિહરન્ત તે શિવ શિવા મૂર્તિ દ્વિધા નારયની;
અર્થા ભિન્નગુણી ય એ રસલસી દેખાડવું લોકની;
ને લોકો રુચિભિન્ન, તે ય બહુધા રાયન્ત એ એકમાં. ૪

૨૯ બ (જઈ પહોંચીને) આર્ય, પ્રણામ.

૩૦ ગ ભદ્રે, આશીર્વાદ.

૩૧ બ આર્ય, દેવી પૂછે છે, “આપની શિષ્યા માલવિકાને કેળ-
વવામાં અતિકલેશ તો નથી પડતો ને ?”

૩૨ ગ ભદ્રે, દેવીને ખતરી દેજે, એ તો વણી જ નૈયળ અને
શુદ્ધિમતી છે. વધુ તો શું, —

આર્થ

ભાવિક શિષ્યુ' જે કે',

ધ્વનિ રસ અભિનય ખિલાવિ તે તેના

ખાલા થ એ દિયે શી

અહા પ્રતિશિક્ષણુ ગુરુજનને !

૫

૩૩ બ (સ્વગત) લાગે છે, ધરાવતીને થ ટપી જશે.

(પ્રકટ) એ આપની શિષ્યા કૃતાર્થ. જેનાથી ગુરુજન
આટલા સન્તુષ્ટ.

૩૪ ગ ભદ્રે, આવા સુપાત્ર અતિદુર્લભ એટલે પૂજ્યું છું, દેવીએ
એને ક્યાંથી મેળવી વારુ ?

૩૫ બ દેવીના વીરમેન નામે અન્યચાતિય લાઇ છે; ભર્તાએ ત્રિશિષ્ય
સીમાડે મીઠાદિની કાઠે આવેલા મહાદુર્ગના અન્તપાલ
નીમેલા છે. તેમણે કલાકૌશલની આતી યોગ્યતા તોપ
દેવીને એને ભેટ મોકલી.

૩૬ ગ (સ્વગત) રૂપ સંસ્કાર આદિ જોતા એ આમાન્ય કુળની
હોય જ નહીં.

(પ્રકટ) મહેને જસ અપાવશે ખરી એમ લાગે છે.
શુભો —

આર્થ

ઉત્તમ પાત્રે પડતાં

જરિ સૂચને વિકસે અજળ ગુરુનું :

જલધરનું દીપ્ત પલ્લ

સમુદ્રશુકતે બને મુકતા.

૬

- ૩૭ બ. — ઝે આપની શિષ્યા અત્યારે ક્યાં હશે વારુ ?
- ૩૮ ગ. પંચાગાભિનય બતાવીને હમણાં જ મેં એને કહ્યું, 'હવે જરા વિસામો લે', એટલે પ્હણે પુઠ્ઠર દેખાય છે તે જાણ્યામાં હવા ખાતી બેઠી છે.
- ૩૯ બ. રજા હોય તો આપનો એના કામથી સન્તોષ જણાવીને એનો હિસાહ વધારું.
- ૪૦ ગ. ખુશીથી; હું પણ જરા છુટ્ટીના ગાળામાં ઘેર જઈ આવું.

બન્ને નીકળે.

ઈતિ પ્રવેશક

અંક ૧ : વિદૂષકનો મમરો.

મુખ્ય દૃશ્ય.

સ્થલ : રાજનું ખાનગી મસ્લહત માટેનું દિવાનખાનું.

સમય : પ્રાતઃકાળનો.

પાત્રો : દૃશ્ય—અંશ ૧ હો : વિદિશાનો રાજા અગ્નિમિત્ર (મગધ સમ્રાટ પુષ્પમિત્ર સેનાપતિનો પુત્ર), અને તેનો અમાત્ય વાહતવ; રાજાનાં પરિજન આ બેની વાનચિત ન સંલગ્ન થયે એટલે દૂર ખસી ગયાં છે.

દૃશ્ય—અંશ ૨ બે : રાજા અને તેનો આજ્ઞાલુ બાળમિત્ર, વિદૂષક ગૌતમ; રાજાનાં પરિજન દરતર મુજબ નજીક આવી જઈ પોતપોતાને સ્થાને.

દૃશ્ય—અંશ ૩ બે : રાજા, ગૌતમ, કંચુકી મૌઘાદ્ય, નાર્યાચાર્ય હરદત્ત (રાજાની સંગીતશાળાનો હપરી) અને ગણુદાસ, અને પાછળથી દેવી ધારિણી (અગ્નિમિત્રની પરરાણી એના પુત્ર વસુમિત્રની માતા), અને પરિવ્રાજિકા કૌશિકી (હિંગીનો ભૂતકાલ ન પૂછાય એવા વિનયને પાળી કોઈ એને તે બાબત નથી પૂછવું; છેલ્લા અંકમાં જ ભેદ ખુલે છે; એ પોતાની હકીકત પોતે કહે છે ત્યારે.)

અથ પરિજનો દૂર ખસી ગયાં છે એ પ્રમાણે રાજા અગ્નિમિત્ર આસને બેઠો છે, અને માત્ર વાહતવ વિદર્ભ રાજા ચક્ષુસેનતા આવેલા કાગળ સાથે તેહનાતમાં છે.

૪૧ રા (પત્ર વંચાઈ રેહો બેઠો) વાહતવ, વૈદર્ભ શા વાટ ધડે છે ?

૪૨ વા દેવ, આત્મવિનાશતા.

પ્ર. વિ. ચાકક : હી. રા. ચાકક

૪૩ રા આખો કાગળ સંભળાવો બેઠો.

૪૪ બા આ એતું ઉતાર.

“પૂજ્યે મ્હને હુકમ કર્યો, ‘અમારા સમ્મન્વી યવા વચને બીધાયલા ત્હમારા પિત્રાઇ શ્રી માધવસેન કુમાર અમારી પાસે આવવા નીકળેલા, તેમના ઉપર માર્ગમાં ત્હમારો અન્તપાલ તૂટી પડ્યો, અને તેમને કેદ કરી લીધા. જો ત્હમને અમારા સદ્ભાવની દરકાર હોય, તો એમને ‘હેન વહુવારુ કુટુમ્બકળીલા સાથે છૂટા કરવા.’”

“નો દુશ્યવંશીઓ પ્રતિ ધરણીધરાની નીતિરીતિ પૂજ્યને કયાં અજાણી છે? એટલે પૂજ્યે મધ્યસ્થવૃત્તિ ધરવી ઘટે. વળી એ કુમારશ્રીનાં બહેન તો એમને પકડી લેવાના દ્વિગ્ધમાં ગુમ થઇ ગયાં છે, તેમની શોધ માટે યત્ન કરીશું. અને જો કુમારશ્રી માધવસેનને મુક્ત કરાવવા જ, એવો પૂજ્યને આગ્રહ હોય, તો સામી શરત સાંભળિયે:—

આર્થ

મૈત્ર્યસચિવ મુજ સાળો

કેદ થકી, પૂજ્ય, મુક્ત કરશો જો,
કેદી માધવસેને

તો હું તત્ક્ષણ દલિ જોડી. ”

૭

૪૫ રા (સરોષ) શું એ અખૂઝ મ્હારી આગળ અદ્ભુતઅદ્ભુત માગવાની કૃષ્ટતા કરે છે! વાહતવ, વૈદર્ભ આપણે

લા. ૪૪ પં. નો પાઠ-દુશ્યવંશીઓ પ્રતિ ધરણીધરા ધરણીની જ જેમ વર્તે, એ નીતિરીતિ...

કુદરતી વેરી છે, ડગલે ડગલે નડવાનો જ. તો ચક્રાધ
માગી જ રહેલ સામે સેનાપતિ વીરસેન આદિનાં દંડ-
ચક્રો આપણે સુસજ્જ રાખેલાં જ છે, તેમને એના સમુ-
ન્મૂલન માટે એકદમ ફરમાવો.

૪૬ બા જેવી દેવની આરા.

૪૭ રા અથવા, હંભારો અભિપ્રાય ?

૪૮ બા છ, આપનું વચન શાસ્ત્રપૂત છે. શાસ્ત્રશાસન છે કે
આર્યા

નવોસવો ગાદીએ

અરિ આવેલો અસુદહજડ લોકે,

ઉખેડવો નથિ હુકર,

જેમ તરુ અભિનવ રોપેલો.

૮

૪૯ રા તન્નવચન, એમા શો સન્દેહ ! તો આ નિમિત્તે જ
સેનાપતિને દોડાવો.

અમારું વાહતવ “ છ ” કહેતો નય છે.

પરિજન દસ્તર મુજબ નજીક આવે છે. વિદૂષક પ્રવેશ છે.

૫૦ વિ રાજાજીએ મહને હુકમ કર્યો, ‘ ગૌતમ, અકરમાત હું છપ્પી
જોધ ગયો છું, તે માલિકા પોતે મહારા જોવામાં આવે
એવી કંઈક પેરવી કર. ’ કરી થે નાખી. શી તે ખુદને
જણાવું. (પરિક્રમે છે.)

૫૧ રા (વિ. ને જોધ) આ ખીજો અમારો કાર્યેતર સચિવ આવે.

આખા નાટકમાં રાજા વિદૂષક અને પરિવ્રાજિકાનો નિર્દેશ એમના નામોના
પ્રથમાક્ષરને બદલે રઃ વિ અને પ એ પ્રથમાક્ષરો વડે કર્યો છે.

- ૫૨ વિ (પાસે પહોંચી) આપની બદકતી !
- ૫૩ રા (આશીર્વાદ સ્વીકારી) અહીં પાસે બેસ. (વિં બેમે છે)
—તહારા શુદ્ધિનેત્રને કંઈ સાધ્યસાધન મુઝયું વારુ ?
- ૫૪ વિ સિદ્ધિ વિશે જ પૂછો ને !
- ૫૫ રા ખરેખર ?
- ૫૬ વિ (કાનમાં કહી પછી મોટેથી) એમ કહ્યું છે.
- ૫૭ રા વધરય, તેં પણ અચ્છો પેચ લગાવ્યો. આ દુઃસાધ્ય વસ્તુની પણ હવે મહને આશા પડે છે ખરી. જો—

આચાર્ય

મુશ્કેલી વચ્ચેનો

મળતો લાલ સસહાય જો અચીઃ

અન્ધારે દેખે નવ

સનેત્ર પણ દીપક વિનાનો.

૬

તેપથ્યમા—

- ૫૮ —બસ કરો આપની ખડાઇ. આપણુ બેમાં કોણ ચડે તેની કસોટી રાજાજી આગળ જ થશે.
- ૫૯ રા (સાંભળીને) સખે, તહારા નીતિરોપને આ ફૂલ બિધકયું.
- ૬૦ વિ જોતજોતામાં ફળ પણ દેખશે.
- કંચુકી મૌઘ્યદય પ્રવેશે છે.
- ૬૧ મૌ દેવ, અમાલ્ય કહાવે છે, ‘આપની આજ્ઞાનો અમલ કરી નાખ્યો છે.’

—અને આ હરદતજી મળુદાસજી,—

અનુબંધ

નાટ્યાચાર્ય તણી જોડી સામમામા રહે ચડયા,
આપના દર્શનેચ્છુ આ પધાર્યા, મૂર્ત ભાવ શા. ૧૦

૬૨ રા આવવા લો.

‘જી’ કહી બહાર જઈને એમની સાથે પાછો પ્રવેશો છો.

૬૩ મૌ આમ આર્યો, આમ.

૬૪ હ (રાજાને જોઈ) અહો, રાજાઓનો મહિમા શા ઉગ્ર છે !

પુષ્પિતાચા

પરિચય વળિ છે પ્રવેશ છુટી,

પણ પ્રતિ વેળ હજી થ શોહ પાસું :

પ્રતિ પરિચયમાં નવો નવો શું

ઉદ્ધિ સમાન અનન્ય તો થ હીસે ! ૧૧

૬૫ ગ આ માનવમૂર્તિ તેજઃપુજ કુટલો મહાન !

વસન્તતિલક

આપે રજા નર છડીધર દેવડીએ,

સિંહાસને અવર સેવક જાય તેડી;

ત્યાં તો ઝંઝાતિ પ્રતિમા દગ દર્શ આંજી

શબ્દો વિના પણ મના ઉચરન્ત બાણે ! ૧૨

૬૬ મૌ આ રજા દેવ, પાસે પધારો.

૬૭ ગહ (સાથે) દેવનો વિજય !

૭૮ રા પધારો.

ભા. ૬૫ પં. નો પાદ—મહાન અધિકારી પુરુષનું તેજ ઓર જ !

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

— (પરિજનને) આર્યોને આસન ! ઝીને બેસે છે.

— આ સમય તો શિષ્યોપદેશ માટેનો, તેમાં ઝીને આચાર્યનું આમ સાથે ઉપસ્થાન શાને વારુ ?

૬૯ ગા દેવ, સાંભળિયે. અભિનયકલાનાં જ્ઞાનવિજ્ઞાન તો મ્હને મ્હારા વડીલશ્રીનો વારસો. મ્હારાં શિષ્યશિષ્યાઓનાં કૌશલ જાહેર છે. દેવીની તેમ આપની પણ કૃપાદષ્ટિ છે.

૭૦ રા અક્ષરે અક્ષર સાચું. પણ તેનું અત્યારે શું ?

૭૧ ગા તે આ હરહતજી મ્હને સારા સારા માણસ આગળ હક્કો પાડે, કે ‘હું’ એમના પગની રજથી પણ ઊતરું’ ?

૭૨ હ દેવ, નિન્દાની પહેલ ગણદાસજીએ કરી. એઓ કહે, ‘ક્યાં હું, ક્યાં આ - ક્યા મહારામણુ, ક્યાં ખાળોગ્રિયું !’ તો આપ જ અમ બેની શાસ્ત્રમાં તેમ પ્રયોગમાં પરીક્ષા કરિયે. અમારે તો આપ જ તારતમ્ય કરનારા ન્યાયમૂર્તિ.

૭૩ વિ નક્કર પાટલે બેઠા !

૭૪ ગા ન્યાય મળવાનો હિતમ માર્ગ એ જ; આપના ધ્યાનમાં ઊતરવું જોઈએ.

૭૫ રા જરા આસ્તે. એમાં દેવીને પક્ષપાત પણ લાગે. ખુદ દેવીની અને એમનાં પંડિતા કૌશિકીની સમક્ષ જે કંઈ કરિયે તે જ શુદ્ધ ન્યાય.

૭૬ વિ એ વાતે ખરી.

૭૭ ગાહ (સાથે) જેવી દેવની ઇચ્છા.

૭૮ રા તો, મૌઘમદ્ય, આ પ્રસંગ જણાવીને દેવીને પંડિતા ડૉશિકી સાથે બોલાવો.

‘ નેવી આજ્ઞા ’ કહેતો નય છે. દેવી અને પરિવારિકા સાથે પાછા પ્રવેશી—

૭૯ મૌ આમ દેવિ, આમ.

૮૦ ધ્રા (આવતાં આવતાં ૫૦ ને જ) ભગવતિ, હરદત્ત ગણુ-દાસની હરીકામમા શું થશે વાતુ ?

૮૧ પ (દેવીને જ) આપની બાજુ ઊતરતી નીવડે એવી શિકા પણ શાને જે ? ગણુદાસજી કોમથી જે માંજ્યા નય એવા નથી.

૮૨ ધ્રા (તેને જ) તો પણ હરદત્ત રાજગજના કહેવાય, તેનું ગૌરવ વધે.

૮૩ પ (તેને જ) અને આપ કોણ ? - પટરાણી ! તેનું ગૌરવે ખરું જ. જુવો—

આર્યા

દિનકર સહાય રાતે

ઝગે અનલ ઉજ્જ્વલ અનિ તે જોરે;

નિશા તણા પરિવારે

શિર્તાશુ તણી વધુ શીતલતા. ૧૩

૮૪ વિ (રાજાને જ) વાહ વાહ ! આ પધારે દેવી, અને એમની આગળ આ પીઠમહિકા પંડિતા ડૉશિકી.

૮૫ રા (વિ. ને જ) આ આગ્યાં—

અનુષ્ટુપ

મંગલાભૂષણા પોતે, તાપસી વેશની સખી :
દેવી સોહિ ત્રયી સાક્ષાત્ વિદ્યા-અધ્યાત્મ જોલહી. ૧૪

રાજા શિવાય સૌ ભાયા થાય છે.

૮૬ ય (આવીને) દેવનો વિજય થાય !

૮૭ રા ભગવતિ, વન્દન !

અનુષ્ટુપ

૮૮ ય ધારિણી ધરણી ઝંને, રત્નમાતા, ક્ષમા સ્વર્ચ :
સ્વામી ઉભયના બહાણા જીવજો શરદો શત ! ૧૫

૮૯ ધા જયજય આર્થપુત્ર !

૯૦ રા પધારો દેવિ, (૫૦ ને) ભગવતિ આસને બિરાજો.

સૌ બસે છે

—ભગવતિ, આર્થ હરદત્ત અને આર્થ ગણદાસ પોતપોતાનાં
જ્ઞાનવિજ્ઞાન વિષે અન્યોન્ય આહ્વાન કરે છે, તો એમના
નિકાલ માટે આપ પ્રાશ્નિકતું ન્યાયાસન સ્વીકારશો.

૯૧ ય (કિંચિત્ હાસ્ય સાથે) અમથા બનાવો છો. મહાનગરી
પાસે અને રત્ન પરખાવવાને ગામડેગામ કોઈ જય ખરું !

૯૨ રા એમ નહીં. ત્હમે પંડિતા, વળી ભગવતી. અને હું તેમ
દેવી આ હરીફોનાં તો પક્ષપાતી.

૯૩ ગહ (સાથે) દેવ વાજળી કહે છે. ભગવતિ, અમારા ગુણ-
દોષ પ્રશ્નમાં મધ્યસ્થપદ આપને જ સોંપવું ઉચિત.

૯૪ રા તો વિવાદ વિષય ફરમાવો, ભગવતિ.

- ૯૫ પ દેવ, નાટ્યપરીક્ષણમાં માત્ર વાણીશીલાએ શું સરે ? એમાં તો અભિનયનૈપુણ્ય પ્રધાન વસ્તુ. અથવા, દેવી શું ધારે છે ?
- ૯૬ ધા મહને પૂછો, તો આમની ચરસાચરસી જ મહને નથી રુચતી.
- ૯૭ ગ દેવિ, અભિનયવિજ્ઞાનમાં હારું પણ, એવો વહેમ ખાતાં હો, તો મહને અન્યાય થાય છે.
- ૯૮ વિ જોઈએ તો ખરા આ મદનમેઢાઓની ટકર ! માલમલ્લી-હાની રાતમ અમથીઅમથી શાને ખવડાવવી ?
- ૯૯ ધા તું તો છે જ કનિયાદલાલ.
- ૧૦૦ વિ જી, ના, એમ મહને ન લાડો. આ સામસામે ઝગડતા મદોન્મત્ત ગજરાજમાંનો એકે જીતાય નહીં ત્યાં લગી શાન્તિ કેવી ?
- ૧૦૧ રા બંને આચાર્યનું પોતપોતાનું અભિનય સૌષ્ઠ્ય તો, ભગવતિ, તમે જોયું હશે.
- ૧૦૨ પ હા, જી.
- ૧૦૩ રા તો હવે એમણે શી કસોટી કરાવવી આકરી રહી ?
- ૧૦૪ પ એજ કહેવા માગું છું.

ઉપેન્દ્રવજ્ર

ચડે પ્રયોજે નિજ એક, ધીજે
ચડે કંલા શુદ્ધ સમર્પવામાં;
વડો કંલાચાર્ય જ તે બધામાં
વરી દ્વયે સિદ્ધિ સમાન જેને,

૧૬

ભા ૯૫ નું છેલ્લું વાક્ય ૫૦ રાખતું ગણે છે.

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકે

- ૧૦૫ વિ આર્યોએ લગવતિનું વચન સાંભળ્યું ને ? સાર આ, કે તહમારા ઉપદેશ પ્રદર્શન ઉપરથી નિર્ણય થવાનો.
- ૧૦૬ હ આમારે કષ્ણલ છે.
- ૧૦૭ ગ દેવિ, એમ જ ને ?
- ૧૦૮ ધા જો કોઇ મન્દ શિષ્યા ઉપદેશને ઝાખપ લગાડે, તો તેમા આચાર્યનો દોષ ?
- ૧૦૯ રા એમ જ ઘટે.
- ૧૧૦ ગ સંસ્કાર ઝીલી ન શકે એવી શિષ્યાને ય આચાર્ય સ્વીકારે, તે એની પોતાની ખામી.
- ૧૧૧ ધા (ગ૦ ને જ) આ શું વારુ ? આર્યપુત્રના વિછળતા મનોરથનું સાધન શું બની જાય છે !
(પ્રકટ) આર્ય ગણુદાસ, આ નકામી સરસાધ જવા દો.
- ૧૧૨ વિ (દેવી સામે જોઇને) આપ ઠીક કહો છો.
(ગ૦ સામે જોઇને) ગણુદાસજી, સંગીતાચાર્યની પદવીને લઇ સરસ્વતીના પ્રસાદમોહક આવા મધ્યા જ કરે છે, તો આ વિવાદનું પૂછકું શાને પકડે છે ? પડ્યું મૂકવું કયાં અર્થ છે જે ?
- ૧૧૩ ગ સાચે, દેવીના વચનનો આ જ અર્થ ! તો એ વાત ઉપર સાબળા લ્યો મ્હારું પણ આટલું—

કન્દ્રવળા

જામી પ્રતિષ્ઠા ગણિ વાદ ત્યાગે
નિન્દા થતી તે ય સહ પ્રશાન્ત,

ભા. ૧૦૭ પં નો પાદ—દેવ, એ જ નિર્ણય.

ભા. ૧૧૦ સુ પં રાબનું ગણે છે.

વિઘાકલા કેવલ પેટ પેષિ,
છે જ્ઞાનવેચુ બસ તે બકાલ ! ૧૭

૧૧૪ ધા તહમારી શિષ્યા તહમને સોંપાગાને લાંબો કાળ નથી ગયો.
કાચી કેળવણીની પરીક્ષા અન્યાય.

૧૧૫ ગ એટલે તો મ્હારો ખાસ આગ્રહ છે.

૧૧૬ ધા તો ઝીને ભગવતીને જ દેખાડો ને.

૧૧૭ પ દેવિ, એમ તો બને જ નહીં. સર્વજ્ઞ એકલો નિર્ણય આપે
તેમાં ક્યાશની શીકા રહી જ નય.

૧૧૮ ધા (સ્વગત) મૂઠે, આ ભગતીને પણ શું ઊંધતી જ બના-
વવી છે કે !

રીસાધને પીઠ ફેરવી દે છે. રા. દેવીની ક્રોધગ્રેષ્ઠા ૫૦ ને બતાવે છે.

આચાર્ય

૧૧૯ પ અનિમિત્ત ઇન્દુવહને,
સ્વામિવિમુખતા કરો જિ શા માટે ?
મ્રણ હો શુભામ તોયે
શુદ્ધિણી અકારણ નવ કોપે. ૧૮

૧૨૦ વિ કારણ છેતો : પોતાના પક્ષનું રક્ષણ, એ કારણ.
(મં સામે જોઇ) કોપનો દેખાડો કરીને પણ દેવી
તહમારી બહારે ધાયાં. હોયરતો. કેળવાયલું પરિપક્વ હોય
તેવું પાત્રે કસોટીમાં લથડવાનો સીલવ.

૧૨૧ ગ દેવિ, સાંભળિયે; લોક આમજ ધારવાના. તો આ પ્રસંગે

ભા. ૧૨૦ ઉપદેશદર્શનને કે ઉપદેશદર્શન ન ? ૫૦ નો પાઠ દર્શનને
હોય, ન છૂટો ના લીધો હોય, તો તે ચરતચૂક છે.

અનુષ્ટુપ

તાલીમણના માટે શિષ્યા પ્રદર્શવા ચહું,
રજા, દેવિ, ન ઘો તેની, રઝળાવો છ તો મહને. ૧૯

આસનથી ઊઠવા ઇચ્છે છે

૧૨૨ ધા (સ્વગત) નિરુપાય ! (પાછી ફરીને)

(પ્રકટ) શિષ્યજન આગની આગને તાપે છે જ.

૧૨૩ ગા (સ્વગત) વાહ, મહને તો કંઈ કાળથી શંકા હતી જે
નિષેધ કરશે.

(પ્રકટ) દેવીની રજા મળી ગઈ, તો ફરમાવિયે, દેવ,
કયા અભિનય વિષયનો પ્રયોગ દેખાડિયે.

૧૨૪ રા ભગવતી ફરમાવે તે.

૧૨૫ પ દેવીના મનમાં કંઈક છે, તેથી ખ્યાલ હું.

૧૨૬ ધા સુખે કહો, મહારાં પરિજન ઉપર મહારો અખતિયાર
રહેવાનો જ.

૧૨૭ રા ખતે કહો ને જે મહારા ઉપર પણ.

૧૨૮ ધા ભગવતિ, ઝટ કહી નાખો ને !

૧૨૯ પ દેવ, શાસ્ત્રશો ચતુષ્પદ ચલિતનો પ્રયોગ ધણે જ અધરો
ગણે છે. તો ઈતે આચાર્યનો એકાર્થી ચલિતનો પ્રયોગ
જોવા જોઈએ. ઉપદેશમાં એ થ કેવા છે, તે આ એક જ
કસોટીએ જણાઈ રહેશે.

૧૩૦ ગહ (સાથે) ભગવતીની જેવી આગ.

લા. ૧૨૩ ૧ લા વાક્યને બદલે ૫૦ નો પાક—વાહ, કંઈ કાળનો બહેમ
જોડો જ !

૧૩૧ વિ તો પ્રેક્ષાગૃહમાં બેને વર્ગ માટે સંગીતસાજ ગોઠવી દેવને
હાથે અથવા મૃદંગથાપી જ અમને બોલાડશે.

હા શિર નમાવી સંમતિ દેખાડતો બેઠે છે. ગાં દેવી સામે જોઈ રહે છે

૧૩૨ ધા તમે, આચાર્ય, શ્રી તો નહીં એવું હું ધમ્મતી જ નથી,
કરો ફતેહ.

બંને આચાર્ય જવા મડિ છે

૧૩૩ પ આમ આવો તો !

૧૩૪ ગાહ (પાછા ફરી) હાજર !

૧૩૫ પ મધ્યસ્થના અધિકાર કહું છું : પ્રયોગનું સર્વોચ્ચ સૌક્ય
જોઈ શકાય તે સારુ પાત્રને ઓછાં આછાં જ સમવર્ણ.

૧૩૬ ગાહ (સાથે) એ તો વગર કલે. (જાય છે.)

૧૩૭ ધા (રાજા સામે જોતી) આર્યપુત્ર, જો રાજકાળમાં પણ
આવું ઉપાયકૌશલ દાખવતા હો તો કેવું રહે !

૧૩૮ રા

આર્ય

મનસ્વિનિ, બહેમ છાંડો,

નથિ મુજ કરતુકે જરાય આ ઝઘડે :

સામે મુચશ ન સાંજે

જ્ઞાનવિજ્ઞાન સમેડિયા.

૨૦

નેપથ્યમાં મૃદંગશબ્દ : સૌના કાન ખેંચાય છે.

૧૩૯ પ હો, આ સંગીત શરૂ પણ થયું.

પ્રહર્ષિણી

માયૂરી સ-ગમ્મ માર્જના ધ્રુમે આ,
ગર્જન્તો ઘન ગણિ નાચતા સુકણ્ઠો
ઉત્કણ્ઠે સુરજ રવે રવે હૃહૂકે :
—આહાદે મહલહરે ભરે ઉરોને !

૨૧

- ૧૪૦ રા દેવિ, આલો આલો અવિદ્યમ્બે ! (એકલો ચાલી નીકળે છે.)
૧૪૧ ધ્રા (સ્વગત) આર્યપુત્રનો અવિનયે તોખા ! (સૌ જોઈ છે.)
૧૪૨ વિ (રા. કને પહોંચી જઈ તેને જ) વયસ્ય, ધીરા, ધીરા !
દેવી ધારિણી હજી ચે તાલ ન જગાડે તે સમાલવાનું.
૧૪૩ રા (તેને જ)

આર્યા

ધાર્ ધીરજ તો ચે
વાલરવે જટ ઉપડત પગ પોતે :
જાણે સિદ્ધિપથે રથ
સુજ મનનો એ ગડગડન્તો !

૨૨

હતિ “વિદ્વપકનો મમરો” નામે અંક ૧ સમાપ્ત.

૧૪૦ છેલ્લા શબ્દને બદલે પંખાં ‘સક્ય બનિયે’ છે.

અંક ૨ : માલવિકાદર્શન

સ્થળ : સંગીતશાલાનું પરીક્ષા સમારંભ માટે શણગારેલું પ્રેક્ષાગૃહ.

સમય : છેલ્લાં દૃશ્ય પાછી તુર્ત, મધ્યાહ્ન લગીનો.

પાત્રો : છેલ્લાં દૃશ્યનાં, ઉપરાંત નાયિકા માલવિકા, હાલ દેવી ધારિણીની પરિબળ, પણ વિદર્ભકુંવરી, કુમાર માધવસેનની પુત્રેન, વૃદ્ધ રાજાએ ચોતાના અવસાન પહેલાં અગ્નિમિત્ર સાથે એની સગાઇ પણ કરેલી, વગેરે બેઠ છેલ્લા અંકમાં ખુલશે.

અથ પ્રવેશે છે રાજા, દેવી, વિદુષક, પરિત્રાલિકા, સપરિવાર.

- ૧ રા ભગવતિ, આત્માર્થોમાંથી કયાનો ઉપદેશ પહેલો જોઈશું વાનુ ?
- ૨ પ જ્ઞાનમાને ધીને સમાન, પણ વયોમાને ગણદાસજી મોટા, પ્રથમ લેવાવા ઘટે.
- ૩ રા તો, મૌહ્યત્વ, જોય આત્માર્થને આ જણાવીને તહારાં કર્તવ્યે વળગજો.

‘આજ્ઞા’ કહેતો મૌં જાય છે. ગણદાસ પ્રવેશે છે.

- ૪ ગ (નમન કરતો)

અનુક્રમ

શર્મિષ્ઠા-કૃતિ છે મધ્ય- લયા, ચાર કડી, પ્રલો,
છેલ્લી ગાંઠ લગ્નપરે; શ્રુણિયે, એકે ચિત્તથી.

હા, ૪ પં નો પાં ગઘનાં છે, ઉપજા જ અર્થનો.

૫ રા તમારા ઉપરના સહભાવે એકાગ્ર જ છું. પાત્રનો પ્રવેશ થવા દો. 'છ' કહેતો જાય ગં જાય છે.

(વિં નેજ) વયસ્ય,

આચાર્ય

પડદા પાછળ ઊભી

નયન સચુત્સુક નિહાળવા એતું,

અધીર જાણે તલપે

અસેડવા ચવનિકા જાતે.

૨

૬ વિ (તેને જ) મિત્ર, નેત્રમધ આ આવે. પણ મધમાખે આ એડી, જોતાં સાવધ પણ રહેજો !

માલવિકા અને તેનાં અંગોનું સૌષ્ઠ્ય તપાસતો તપાસતો આચાર્ય પ્રવેશે છે.

-(તેને જ) જોઈ લ્યો, વયસ્ય. આની મધુરતા છખી કરતાં ઓછી નથી જ.

૭ રા (તેને જ)

આચાર્ય

ઢીઢી ચિત્રે ત્યારે

ધારેલૂ કાન્તિ છાંદિ છવિકારે;

હવે ન શંકા કે આ

ઝળકે નથી એ શક્યો બિમ્બી.

૩

૮ ગ પુત્રિ, મુંઝાતી નહીં. અને કુદરતી સ્વસ્થપણે જ પાત્ર ભજવજે.

લા. ૫ ખીજી વાક્ય ૫૦ માં નથી.

૯ રા (સ્વગત) ઔગાગનિર્મલ રૂપ !

શાદ્દલવિક્રીડિત

દીર્ઘાક્ષી, શરદ્દિન્દુલુપ્ય વદન, સ્કન્ધોઢળેલા, ઉરે
સંક્ષિપ્તોન્નત છે સ્તનો સુદઢ, તો પાસાં ઉતારેલ શાં !
ઢહેતી કમ્મર, તો નિતમ્બ જઢનો ! પાદાંગુલિ બંદિમાઃ
-સુત્રિલ્લષ્ટાકૃતિ જેમ હો નયવવી, નૃત્યક્ષમા તેહવી ! ૪

૧૦ મા આલાપ કરીને નિર્દિષ્ટ કડી ગાય છે

૫૬

હૃલ્લિલ વલ્લલ, દિલ રે ! એની નવ ધર આશાઃ
આ મુજ વામ અપાંગ ફરકતો શું થ જો !
ઓ એ લાભ્યે કાળ ઝાંખું, પણ જાઉં કને ક્યમ ?
હું પરવશ, પણ તલસું, નાહું, ઉજને જ જો ! હૃલ્લિલંબ
પછી દરેક પંક્તિના ભાવનો યયાચોગ્ય અભિનય કરે છે.

૧૧ વિ (રાં ને જ) આ ચાર-ઓળી ગીત અને તેની કથા
દ્વારા ભવતીએ તો પોતાનો આત્મા જ જાણે લ્હમને
સમર્થો !

૧૨ રા (તેને જ) સખે, આપણાં મે ય દિલ પર એક જ
છાપ પડીઃ (માલિની)

વચ અભિનય સાથે ગાતિ, ‘હે નાથ, ત્હારી !’
ઉર નિજ ધરિ દેતી નાટ્યચેષ્ટા વિલાસે;
વલણ ન મુજ જાણી ધારિણીહાજરીથી,
જાણું હું જ મૃદું પ્રાર્થ્યો એહણે પાત્રવેશે.

માઢ પ્રયોગ યઢ રલ્લો એટલે જવા માડે છે.

- ૧૩ વિ ભવતિ, થોભજો. ત્હમારા ક્રમમાં જરિ વિસ્મૃતિ થઇ જણાય છે, તે વિષે પૂછવું છે.
- ૧૪ ગ પુત્રિ, જિભાં રહો. ઉપદેશવિશુદ્ધિનો નિર્ણય થઇ ગયે જવાશે. (મા. પાછી વળી ઊભી રહે છે.)
- ૧૫ રા (સ્વગત) સૌન્દર્ય બધી યે અવસ્થામાં ખિલી જડે છે.

મન્દાકાન્તા

રાખ્યો બાહુ દ્રઢવલય શો વામ સોઢે નિતમ્બે,
છૂટો ઝીંજે, ફુલભર લચી ડાળ રચામાનિ જાણે;
ઢાળ્યાં નેત્રો મણિભુમિ પરે, પુષ્પ વેર્ષાં વિષે ત્યાં
ઝેલે પાદ્મિગુલિ સહજ, ને સુસ્થિરા દેહચષ્ટિ. ૭

- ૧૬ ધા (ગ. ને ઉદ્દેશીને) ત્હમે તો આર્ય જ્ઞાતમના બોલને પણ વઝન લો છો ને શું ?
- ૧૭ ગ દેવિ, એમ મા કહો. દેવશ્રીની સંગતે આર્ય જ્ઞાતમમાં ય સંસ્કાર સૂક્ષ્મતા સમ્ભવે. જુવો

અનુષ્ટુપ

બહુશ્રુત તણા સંગે, પડે ફેર જડે થ તે :
નિર્મળી ફળથી ઢહોણું પાણી સ્વચ્છ થતું યથા. ૮
(વિં ને ઉદ્દેશીને) તો આર્યનું વક્તવ્ય સાંભળીશું.

- ૧૮ વિ પૂજ્ય મધ્યસ્થાને તો પૂછો. મ્હારા લક્ષમાં જે કંઈ ખૂચી છે તે વાત પછી.
- ૧૯ ગ ભગવતિ, ગુણદોષ જે કંઈ આપના જોવામાં આવ્યું તે જણાવશો.
- ૨૦ ધ આશુ' યે શાસ્ત્રાનુસાર લજવાયું, દોષરહિત. સાંભળો—

મન્દાકાન્તી

અંગીગોની પદ પદ તણા અર્થમેળે છટા જ્યાં
હાવે ભાવે તનમયપણું, નૃત્ય ચિચ્છન્દ બિરખી;
મુદ્રા મુદ્રા મૃદુ સરિ જતી ભાવ ભાવક્રમે ને,
કંઠાસ્થ દ્રઢકરપદ સુસંવાદિ, — તે રાગબન્ધ ! ૯

- ૨૧ ગ દેવ, આપને કેવું લાગ્યું વારુ ?
૨૨ રા આર્થ ગણદાસ, સ્વપક્ષાભિમાનમા અમે જરા શિથિલ
બન્યા ખરા.
૨૩ ગ ખસ ખસ ! આજે હું સાચો નાટ્યાચાર્ય !

અનુષ્ટુપ

પ્રશંસે શુદ્ધિ રસિકો કલાતાલીન તે ખરી :
પરીક્ષ્યે ઝાંખ ના જેમાં, તાવ્યે જેમ ન હેમમાં. ૧૦

- ૨૪ ધા પરીક્ષકોને સન્તોષી શક્યા એ ત્હમ્હારી ખડતી માટે મ્હારાં
અભિનન્દન.
૨૫ ગ દેવિ, મ્હારી ખડતી તો હું આપનો તેથી જ.
(વિ. ને ઉદ્દેશીને) આર્થ ગૌતમ, હવે ત્હમને શી ખામી
લાગી તે ત્હમે કહો વારુ.
૨૬ વિ ઉપદેશ પેઢી જ વાર દેખાડતાં આરમ્ભે વ્રાત્તણપૂજા
કર્તાવ્ય, તે તો ત્હમે ભૂલી ગયા.
૨૭ ધ જુવો, રાગબન્ધપ્રયોગરહિતો નમૂનો તો જુવો !
તૌ હસી પડે છે. મા. પણ ક્ષિપ્ત કરે છે.

ભા. ૨૫ થી ૨૭ ઉપરાંત મૂલમાં અહીં એક બે ભાષણ વધારે પણ હતાં
એમ કેટલાક સંપાદકો ધારે છે.

૨૮ રા (સ્વગત) દેખાડયું આ પ્રસંગે દગનું સર્વોત્તમ દશ્ય !

આર્થા

સ્મિત કરતાં મૃગનયના—

મુખે દશનકળિ લગીર દેખાતી,
લગીર હીસે કેસર

એવું શૂં કમળ અદઉદયયું ! ૧૧

૨૯ ગ મહાપ્રાહ્મણ, આ કંઈ નાટકારમ્ભનું સંગીતક નહોતું,
નહીં તો રંગસવન સાથે આપ જેવા અર્ચનીયની પૂજા થ
ના જ લૂલાત.

૩૦ વિ લોળા ચાતક જેવા મેં તો આકાશે ખાલી ગામતા મેઘ
થકીયે જલપાનની આશા રાખેલી.

૩૧ પ એમ જ.

૩૨ વિ અને પિંડિત વર્ગની પ્રસંસા ઉપર પ્રાણ પાથરનારા બધા
યે મૂર્ખાં ! પણ આ ભવતીનાં ગાનનાટ્ય જો રૂઢાં, તો
એમને ઇનામ લેખે હું આ આપું છું !

રાજના હાથમાંનું રતનવડિત કંકણ ખેંચે છે.

૩૩ ધ્રા નહીં રે ! ખીજા હરીફના ગુણદોષ જોયા નથી, ને
અર્હકાર અપાય જ કેમ ?

૩૪ વિ (હસતો) પારકો એટલે સ્તો !

૩૫ ધ્રા (ગ. ને ઉદ્દેશીને) આચાર્ય, તદ્મારી શિષ્યાની પરીક્ષા
તો પૂરી થઇ ગઇ છે.

૩૬ ગ વત્સે, ચાલો આપણે. (બંને જાય છે.)

૩૭ વિ (રા. ને જ) આપની સેવા કરવાની મ્હારી યુક્તિશક્તિ
આટલી જ.

૩૮ રા (તેને જ) એમ સીમા બાંધે છૂટવાનો નથી જો.

આચાર્ય

પરવાર્યા દક્ષુણ્યો,

પૂરો ઉત્સવ થયો હૃદયનો તો,

સુખનૂં બાર બિડાયું,

જ્યાં એ દેકાઇ નેપથ્યે.

૧૨

૩૯ વિ (તેને જ) 'આરસુ' ! તહમે જાણે દળદરી; હવા સારુ
આવુર અતિશય, તો ય વૈઘ જાતે લાવી મળામા રેડે,
તો જ પીનારા ! (હરદત્ત પ્રવેશે છે.)

૪૦ હ દેવ, હવે મ્હારો પ્રયોગ જોવાની કૃપા કરશો.

૪૧ રા (સ્વગત) આ બધું ભગબું તેનો હેતુ તો બર આવ્યો.
(પ્રકટ) આચાર્ય એ માટે ઉત્સુક જ છિયે.

૪૨ હ આપનો ઉપકાર

નેપથ્યમાં વૈતાલિક

૪૩ —દેવપ્રીતો જય ! મધ્યાહ્ન થયો. જુવો આ—

સાધરા

પક્ષોમાં દીર્ઘિકાનાં

લહરત નયને હિંસ છાયે ભરાતા,

મહુલે ગોપાનસીઓ

અતિશય તપતાં ઊડિ આલ્યાં કપોતો;

વાપીચાકે ઉઠીને

જળલવ પડતાં, મોરટોળાં લમે ત્યાં,

ઉમે ઉમે સમગ્રે,

નૃપતિગુણુચયે આપ શો, સૂચી રાજે ! ૧૩

૪૪ વિ અરેરે ! આલણની ભોજનવેળા થઈ ગઈ, અને આપની પણ. વેળાસર ન જમિયે તો વૈદ્યો દોષ જ દોષ દેખાડે છે. આયી હરદત, બોલો શું કહો છો ?

૪૫ હ આમાં મ્હારે બોલવા ખારી જ નથી.

૪૬ રા તો હંમારો ઉપદેશ કાલ સવારે બોધશું; અત્યારે વિરમો.

હ. 'જેવી આજ્ઞા !' કહેતો નય છે.

૪૭ ધા (વિ. ને ઉદ્દેશીને) આયી, મધ્યાહ્નકર્મ પતવીને ઝટ આવશો. બ્રહે છે.

૪૮ વિ અસ્તુ : પણ, લવતિ, ભોજનની ખાસ ત્વરા રાખશો.

૪૯ પ (ભી) દેવ, સ્વસ્તિ !

(દેવી અને પ. સપરિવાર નય છે.)

૫૦ વિ રૂપે જ નહીં, કલાસંસ્કારમા થે માલવિકા બેનમૂન !

૫૧ રા 'વયસ્ય, (આયી)

નિસર્ગજ્યાં રૂપે

કલાસંસ્કરણ અનુષ્ઠ સંયોજ

વિધિએ શો મન્મથનો

તીર સજ્જ્યો ગરલબોળ્યો !

૧૪

વધારે તો શું, સખે, પણ ત્યારે મ્હારે કાજે સચિન્ત જ રહેવું પડવાનું.

૫૨ વિ આપ મ્હારી ચે જરા ચિન્તા રાખો તો? આ પેટ કની અંદરથી બહિયારની ભટ્ટી જેવું જળા રહ્યું છે !

૫૩ રા એવી જ ઉબળતા તું ચે મુહુર્થે ધરજો.

૫૪ વિ હ્યો આ વચન, બસ ! પણ મેઘમાત્રાજો પૂરેલી ચીંટિકા જેટલાં ભવતીનાં દર્શન પારકે હાથ છે. અને તહમે તો કસાઇવાડા કને જ ઊડવા કરતા પેંખી જેવા માંસક્ષાયની સાથે બ્હીકણ, વળી આકળા થ છે, તેવાની પ્રાર્થના તે કેવીક રુચે વારુ ?

૫૫ રા સખે, આકળો તે કેમ ન ચાઉં ?

આર્થ

અર્થતઃપુરુષવતી શૂં

પ્રવૃત્તિ નામે અકારિ બની મહને;

રતિપ્રતિમા અનેરી

હેયું લારે સહાર — માલવિકા !

૧૫

બંને ભથ ઠે.

ધરિ ‘માલવિકાદર્શન’ નામે અંક ૨ સમાપ્ત.

અંક ૩ : અગ્રીક દોહદ

પ્રવેશક

સ્થળ : પ્રમદવન

સમય : અંક રના બનાવો પછી થોડે દિવસે, વસન્તારમ્ભનું ખેડું અઠવાડિયું પૂરું થવામાં.

પાત્રો : ધ, ની સેવામાં સોંપેલી દાસી સમાભૂતિકા; પ્રમદવનની મુખ્ય માળણ મધુકરિકા.

અથ સમાભૂતિકા પ્રમદવનમાં પ્રવેશે છે.

૧ સ લગવતીએ મહેને આજ્ઞા કરી છે, ‘ સમાભૂતિકા, દેવને બેટ ધરવા જોઈતું બીજોઈ લઈ આવ.’ તો પ્રમદવનમાળણ મધુકરિકાને સૌધી કહાડું. (પરિક્રમે છે.)

—આ સોનેરી અશોકને નિહાળતી ભભી. લાવ મળું.

મં પ્રવેશે છે.

—(પાસે જઈ પહોંચી) મધુકરિકા, કેમ વાડીનાં કામકાજમાં મજા છે ને ?

૨ મ દોણ, સમાભૂતિકા; આવ જોઈ.

૩ સ સખિ, લગવતી કહે, ‘ મહારા જેવીએ અર્ધપતિશ્રીને મોંએ થતાં ખાલી હાથે ન જવાય. તો બેટ પ્રેમે બીજોઈ ધરવા છજી છું. ’

લા : ૧ દેવને એ અંશ થઈમાં નથી. તેમ જ લા. ૩માં થઈ અર્ધપતિશ્રીને દેકાણે ‘ ત્રણવતી દેવી ’ વાંચે છે.

- ૪ મ એ તો આ રહ્યું પાસે જ. પણ કહે તો ખરી નાટ્યા-
આર્થોની સરસાઇમાં પ્રયોગો બોધને ભગવતીએ કયાને
વખાણ્યો વારુ ?
- ૫ સ વિદ્યા અને કલામાં તો બંને પૂરા. તોપણ શિષ્યા માત્ર-
વિકાના અભ્યાધારણ ગુણોને લઈને ગણપત્રસ ચડતો ગણાયો.
- ૬ મ અ-ને માત્રવિકા વિષેની લોકવાયકા હવે શા સાથે
છે વારુ ?
- ૭ સ કહે છે, ભર્ત્તારો એના ઉપર ભાવ તો ઘણો થ છે, તે
પણ દેવી ધારણીની લાગણીના માનની ખાતર ધણીપણું
નથી દેખાડતા. માત્રવિકા પણ આ દિવસોમાં બિતરેલી
માલતીમાળા જેવી ઝાંખી લાગે છે ખરી. વિશેષ નથી
જાણતી. મ્હને જવા દે, બહેન.
- ૮ મ બો પેલું બીજોડું કાળીએ લટકે, તોડી લે.
- ૯ સ (તેમ કરતી) સખિ, સાધુજનની આ સેવાતું ત્હને પણ
રૂકું રૂળ મળે. (જવા માંડે છે.)
- ૧૦ મ અલિ, સાથે જ જઈયે. આ સોનેરી અશોકને હજી પણ
ફૂલ નથી બેસતાં, તો એના દોહડ-કાડ દેવીને જણાવવા
હું થ આણું, ત્હારી સાથે.
- ૧૧ સ ખરોબર; ત્હારા ઇલાકાની ખામત છે. (બંને જાયછે)

ઇતિ પ્રવેશક.

અંક ૩ : અશોક દોહડ

મુખ્ય દશ્ય

સ્થળ : રાજમહેલ; ત્યાંથી પ્રમદવનનો રસ્તો; છેવટ પ્રમદવનના સોનેરી અશોક આસપાસનું સ્થળ.

સમય : મધ્યાહ્ન પછીનો. દિવસ-હિપલા પ્રવેશકના દિવસ પછીનો.

પાત્રો : રાજ, વિદ્વપક; પછી માલવિકા; પછી બકુલાવલિકા, અશોકદોહડ માટે માં ના પગની પાટલીઓને શણગારવા આવે છે, રાજનું દત્તીકૃત્ય પણ કરે છે; પછી રાજની ખીજી શણી ધરાવતી, જેના લગ્નને ઘોડાંજ વર્ષ થયાં છે, અને એની મુખ્ય દાસી નિપુષ્ણિકા.

અથ પ્રવેશે છે કામાતુર અવસ્થામાં રાજ, અને વિદ્વપક.

૧૨ રા (પોતાની જાતને નિહાળીને)

શિખરિણી

સુકાચે કાચા તે ઉચિત દયિતાલિંગન વિના,
ઘટે આંખોલીની પળ પણ જ્યહાં દર્શન નહીં;
પરન્તૂ હૈયા હે, વિહર છ સદા સંગસુખડે,
સદા તો ચે તૂં રહે ચણચણતું, એ શી તુજ દશા ! ૧

૧૩ વિ આપ ધીરજ છાંડીને આમ વિલાપો ન કરો. ભવતી માલવિકાની પ્રિય સખી બકુલાવલિકાને હું મળી આવ્યો છું. આપનો સંદેશો તેને કહી આવ્યો.

૧૪ રા પછી એ શું બોલી ?

૧૫ વિ કહે ‘ ભર્તાને વિદિત કરશો જે આ કર્તવ્યમાં નિગોળે

હો તે આપની મોટી કૃપા. દેવી એ બાપડીની, નાગ
જેમ મણિની તેમ, ખૂબ જ ચોક્કી કરે છે, એટલે મળવું
વિકટ થઈ પડ્યું છે, તોપણ મળીશ. '

- ૧૬ રા ભગવન્ કામદેવ, વિશ્વવૈદ્યાચેત્ત વરુની આટઆટલી લગની
લગાડીને તું આવા આવા પ્રહાર શાને કરતો હૃદય વારુ,
જેથી વિશ્વમ્મ નામે અસહ્ય બની જાય !

વિશાગિની

ઉર કોરતિ પીડ આ ક્યહાં,
તુજ ક્યાં વિશ્વસનીય અસ્ત્ર તે !
મૃદુ તો અતિ તીક્ષ્ણ જે ભણે,
કંસુમેષો, કરતો તું સત્ય તે ! ૨

- ૧૭ વિ વધત્ય, કહું છું કે એ પાર ઊતારવાની આખત માટે
તજવીજ કરી ચૂક્યા છિયે; તો જરા સ્વસ્થ થાય.

- ૧૮ રા વારુ.
—પણ ઉચિત કામકાજમાં ગોઠે એમ નથી, તો બાકીનો
દિવસ શેમાં ગાળવો ?

- ૧૯ ત્રિ અરે, આજે તો આપને નવાં જ ઊંઘડતાં લાલ કુરમકની
બેટ મોકલી દેવી ધરાવતીએ નિયુષ્ટિકા દ્વારા નિર્મિત્યા
છે ને, કે ' વસન્તપદરામણાં યમગયાં જ, તો આપ પુત્ર,
બ્રહ્મવિનોદ સાથે માણીશું ને ? ' વળી પોતે હા પણ
કહી ચૂક્યા છો, તો ચાલો ને પ્રમદવનમાં.

ભા. ૧૮ ' જ' ધરાવતી પહેલાનો દેવી સખદ છોડી દે છે. ' નવાં જ
ઊંઘડતાં ' ને ઠેકાણે ' જ'માં વસન્તારમ્ભ સૂચક.

૨૦ રા એ તો ન જ બને.

૨૧ વિ કેમ વારુ ?

૨૨ રા સ્ત્રી જાત આપે જ ચક્રાર હું ગમે તેવાં હેત દેખાડું,
પણ તહારી સખી યામી જ જવાની જે મ્હારું હૃદય
પરાયું થઈ ચૂક્યું છે. માટે કહું છું, એની વિનંતિ
ઉચિત ગણી 'આવીશ' એવાં વચને ઈધાયો છું,
તોપણ—

માલભારિણી

અણપાલન એનું માનું રૂઠું,
વચ્છાએ નથિ ખોટ કારણોની :
કળિ જાય મનસ્વિની અભાવ,
વધુ હાક્ષિણ્ય બને વધુ અકાર્ણ.

૩

૨૩ વિ રણવાસમાં જન્મેલી આપના વિનયની શાખને આપ આમ
એકદમ જતી કરો, એ તો કંઈ આપને હાજો નહીં.

૨૪ રા (વિચારમાં પડી જઈ) તો જઈયે. ચાલ પ્રમદવનમાર્ગે.

૨૫ વિ આમ દેવ, આમ. (બંને પરિક્રમે છે.)

—આ આવ્યું પ્રમદવન : અને આ વસન્ત વાયુકોક્તી
પદ્મવાંગળીઓ વડે આપને જાણે 'ઝટ પધારો' એમ
પ્રમદવનમાં નહોતરી રહ્યો છે.

૨૬ રા (સ્પર્શસ્પર્શ નિરૂપીને) સ્વાગતમાં ય વસન્ત અતિકુશીન :
જો વયસ્ય,

શ્લોક, ૩ પંક્તિ બનેા બીજો અર્થ—મળતાં તો ક્યમ કસણું ન જાગે !
લા, ૨૫ બીજા વાક્યના પહેલા ત્રણ શબ્દ પંચમાં નથી.

‘ફૂ ફૂ!’ ઠોકે સદય પુછતો મત્ત મીઠે વસન્ત
જાણુ—‘કેવી સહિ શકે છ રે મિત્ર આ કામખીડા?’
સાથે આમ્રીકરપરિમલી લહેર, જાણુ સુવાળી
હાથેળી પ્રેમલ, તન બધે એ રહે ફેરવન્ત ૪

૨૭ વિ અંદર પ્રવેશો, અને સુખ પામો! (બીને પ્રવેશે છે.)

—વચસ્વ, જરા ધારીને જુવો તો! આ પ્રમદ્વનશોભાએ
આપનું દિવ હરવાને જ જાણુ યુવતીઓના વેશાલુપણને
લજવે એવી એવી વાસન્તકે ફલસળમ્મ સજી લીધી છે!

૨૮ રા જોઈ છું, જોતો જાઈ છું, અને ચકિત થાઉ છું :

સાર્દ્ધલચિકીડિત

રક્તાશોકકુલે નિથા નમવતી બિન્બોષ રંગેલને,
શ્યામારક્તસમુજ્જવળાં કુરબકે ઝાંખાં કરે લીંછનઃ
કાળાં બિન્દુ સમ દ્વિરેદિ તિલકે પાડી રહી આડને,
—વાસન્તીશ્રિય આસ્થસંસ્કરણુમાં સ્ત્રીગર્વ રહેજે હરે! ૫

બને બાગની શોભા નિહાળી રહે છે. ત્યાં કામાતુર માલવિકા પ્રવેશે છે.

૨૯ મા ભરતીના વલણથી અજાણી છતાં ય તેમનો અભિલાપ
ધરતી આ મહારી જાતની મહેને પણ લાગ આવે છે.
હેતાળ સહિયર આગળ દિવના ઊભરા કહાડવા મળે,
એવા ય લાગ્ય ક્યાથી! અને આવી અતિભારે ખીડા,
મહેને નિરુપાય જ રાખીને મદન મહેને નળને કેટલો ય
કાળ ભોગવાવશે!

અરે પણ આ હું ચાલી ક્યાં જો?

(સાંભરું હોય એમ) હા, દેવીએ આજ્ઞા કરી છે :-
 ' માલવિકે, ગૌતમના તોદ્ધાનથી ઝૂલા પરથી પડી મઇ,
 તે એ ય પગે હજી દુખાવો છે; તો જમને સોનેરી
 અણકનો દોહદોપચાર તું જ કર. અને જો પાંચ
 રાતમાં ફક્ત ઊઘડશે કની, તો (સતિઃશ્વાસ) - તો તહેને
 હું તારા અલિલાખ સંતોખાય એવું ભારે ધનામ
 આપીશ. '

— તો પ્રથમ ચાલ ત્યાં જ પહોંચી જાઉ. અકુલાવલિકા
 રૂંઝ કાંઝર આદિ સામગ્રી લઇને પાછળ આવે છે જ.
 તેટલામાં એકલી એકલી જરા મોકળું મન કરી લઉ.

પરિષ્કે છે.

૩૦ વિ (જોઇને) વાહ વાહ ! દાડનો નશો ઉતારનાર પ્રીળચટી
 મિસરી આ આવે !

૩૧ રા એ શું બોલ્યો ?

૩૨ વિ આ એકલી માલવિકા ખડાવરે રહેરે ચાલી આવે : પેરવેશ-
 નું ઠેકાણું પશુ એવું સરખું જ દેખાય છે.

૩૩ રા હેં, માલવિકા આમ આવે છે ?

૩૪ વિ હા જી.

૩૫ રા હવે કંઈ જીવમાં જીવ આવશે.

દ્રુતચલમ્બિત

વિકળ ચિત્ત તુંથી શુણ્ણતાં ' દિસે
 નિકટ વહાલિ ', અને જરિ સાંસતું :

રટત સારસથી તરુર્જીકમાં
જલ લાહી તરસ્યા જયમ પાન્થનું.

૬

એ કયા છે વારુ ?

૩૬ વિ આ વનરાધમાંથી નીકળીને આમ જ આવે છે.

૩૭ રા (જોઈને સોદ્ધાસ) હા, દીકી !

આર્યા

વયસ્ય, આ મુજ જીવન

પુષ્ટ નિતમ્બે, અતિકૃશ કટિદેશે;

ઉપસત કૃચ્છકિયાળૂં

મૃગનયનાળૂં બલે આઠ્યું !

૭

— અ—ને અત્યારે તો તે દિવસથી માણે જૂઠું જ રૂપ દેખાય છે.

આર્યા

બરુગર્ભ પોખરાજી

કપોલ, આભૂષણે વિરલ; —જાણે

હોય વસન્તે દુલવી

ફૂલ દલ છિનવી જ ફુંદલતા.

૮

૩૮ વિ આપની જેમ એને ય તે મદનવિકારની આપટ લાગી હોય.

૩૯ રા તહારી મૈત્રી તને એવું સુઝાડે છે.

૪૦ મા આ તે સુન્દરીસ્પર્શવીણ અશોક, જે વસન્તવેશ ન સજવામા મહારી જોયેતીની નકલ કરતો લાગે છે.

એની ઘેરી છાયા તને આ દૃઢવાળા ઓટા ઉપર જેમ
જરા નીમાંતે.

૪૧ વિ સીમળ્યું ને, લવતી કહે છે એવેન છું ?

૪૨ રા એટલા જ ઉપરથી તારો તકે બન્ધખેસતો ન દિ.

આર્યા

કુરંખકરજ વણિ ઉઘડત -

કૂંપળ - શીકર વહનત મલયજ વા

આધે ઉર ઉપજાવે

નવચૌવનમાં સમુત્કણ્ડા.

૯

માલવિકા જેસે છે.

— ગૌતમ આવ તો, આપણે ય આ લતાશ્રુકમાં લપાઈયે.

૪૩ વિ (તેમ કરતાં) આધે આધે ધરાવતી જેવું કોઈ લાગે
છે જો.

૪૪ રા કમલિની નજરે ચડતાં મેગલ મકરની પરવા નથો કરતો.

માં ને નિહાળીને જોયા કરે છે.

૪૫ મા હૃદય, જેને મેળવવા આધાર સરખો નથી, વળી જે જાતે
તો અંખાવ નહીં એટલો જિંચો, એવા મનોરથને છાડ.

વિં રાજ સામે જુવે છે.

૪૬ રા પ્રિયે, સ્નેહની કૃતિકતા તો જો !

ધન્વવજા

ઉત્કૃષ્ટિતા ના વદ કોણ મારે,

તકે ન નિત્યે પકડાતું તથ્ય :

ભા. ૪૫ 'વળી જે જાતે તો ... જિંચો', એ અંશ પં ૦ મા નથી.

માની લઉં તો ચ તું જેહ વહાલો
ઝંખી જુરે આમ, ન તેહ ખીજે.

૧૦

૪૭ વિ આપના સંસય ગયા જ જાણો; આ આપનો પ્રેમસંદેશ
પહોંચાડવાને નિયોજેલી ફૂતી બકુલાવંત્રિકા આવી, વળી
અહીં છે પણ નિર્જન સ્થાન.

૪૮ રા અમારી પ્રાર્થના સમ્ભારે તો કેવું રહું !

૪૯ વિ એ લોંડી આપનો આવો ભારે વિનિયોગ ભૂલે ખરી તો ?
અને જો કદાપિ ભૂલી, તો હું પણ ભૂલું નહીં ને !

નૂપુર રંગાદિ સાથે બં પ્રવેશે છે.

૫૦ બ સખિ, મઝામાં કે ?

૫૧ મા કોણ બકુલાવંત્રિકા, આવ બહેન, બેસ.

૫૨ બ સખિ, આ દેવીએ ત્હને લાયકને નિયોજી. લાય, એક
પગ આગળ કર, સુદ્ધી વેસર ચિત્તું અને ઝાંઝર સખલું.

૫૩ મા (સ્વગત) હૃદય, આ આવી મળતા વિભવથી રખે હર-
ખાઇ મર. એમાંથી છૂટાય જ શી રીતે ? — અથવા,
ભલે આ જ પ્રસાધન મૃત્યુમંડન બનતાં !

૫૪ બ અલિ, શા વિચાર કર છે ? આ સોનેરી અશોકને ફૂલ
ફૂટે તે સારું દેવી ધણા જ આતુર છે.

૫૫ રા શું આ સમારંભ અશોકના દોહદ કાળે થાય છે ?

૫૬ વિ આપ શું જાણો ? રાણીયોગ્ય અર્લોકાર દેવી એને અમથાં
તે પહેરવા આપે વારુ ?

એની ઘેરી છાયા તળે આ દીકવાળા જોડા ઉપર બેસું
જરા નીરતિ.

૪૧ વિ સીલાબ્ધું ને, લવતી કહે છે બેચેન છું ?

૪૨ રા એટલા જ ઉપરથી તારો તકે બન્ધણેસતો ન દે.

આચાં

કુરબકરજ વળિ ઉઘડત -

કૂંપળ - રીકર વહુનત મલયજ વા

આપે ઉર ઉપજાવે

નવચૌવનમાં સમુદ્દેશ.

૯

માલવિકા બેસે છે.

— જાતમ આવ તો, આપણે ય આ લતાકુંડમાં લપાઈએ.

૪૩ વિ (તેમ કરતાં) આધે આધે ધરાવતી જેવું કાઠ લાગે
છે બે.

૪૪ રા કમલિની નજરે થડતાં મેગલ મકરની પરવા નથો કરતો.
માં ને નિહાળીને જોયા કરે છે.

૪૫ મા હૃદય, જેને મેળવવા આધાર સરખો નથી, વળી જે જાતે
તો અંખાય નહોં એટલો જાયો, એવા મનોરથને છાંડ.

વિં રાજ સામે જુવે છે.

૪૬ રા પ્રિયે, રનેહની કુટિલતા તો જો !

ધન્દ્રવજા

ઉત્કંઠિતા તા વદ કોણુ માટે,

તકે ન નિત્યે પકડાતું તથ્ય :

લા. ૪૫ 'વળી જે જાતે તો ... જાયો', એ અંશ ૫૦ માં નથી.

માની લઈં તો ય પું જોહ બહાલો

ઝંખી હુરે આપ, ન તેહ બીજો.

૧૦

૪૭ વિ આપના સંસય ગયા જ બહો; આ આપનો પ્રેમસંદેશ
પહોચાડવાને નિયોજેલી દૂતી બકુલાવલિકા આવી, વળી
અહીં છે પણ નિર્જન સ્થાન.

૪૮ રા અમારી પ્રાર્થના સમ્ભારે તો કેવું રહે !

૪૯ વિ એ લોડી આપનો આવો ભારે વિનિયોગ ભૂલે ખરી તો ?
અને જો કદાપિ ભૂલી, તો હું પણ ભૂલું નહીં ને !

નૃપુર રંગાદિ સાથે બં પ્રવેશે છે.

૫૦ બ સખિ, મઝામાં કે ?

૫૧ મા કોણ બકુલાવલિકા, આવ મહેન, બેસ.

૫૨ બ સખિ, આ દેવીએ તહેને લાયકને નિયોજી. લાવ, એક
પગ આગળ કર, છુટી વેસર ચિતું અને ઝાંઝર સમવું.

૫૩ મા (સ્વગત) હૃદય, આ આવી મળતા વિશ્વવશી રખે હર-
આઇ મર. એમાંથી છૂટાય જ શી રીતે ? — અથવા,
ભલે આ જ પ્રસાધન મૃત્યુમંડન બનતાં !

૫૪ બ અલિ, શા વિચાર કર છે ? આ સોનેરી અગ્રોકને ફૂલ
ફૂટે તે સારુ દેવી ધણી જ આતુર છે.

૫૫ રા શું આ સમારંભ અગ્રોકના દોહદ કાજે થાય છે ?

૫૬ વિ આપ શું બહો ? રાણીચોગ અલોકાર દેવી એને અગથા
તે પહેરવા આપે વારુ ?

લા. ૪૯ નજું વાક્ય પં. માં નથી. બા. ૫૩ ‘હરખાઇ મર’ ને
કેકાણે પં. વાંચે છે ‘સુખ ગણ.’

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

૫૦ માં ના પગ જોખામાં લે છે.

૫૭ મા ના ના, જહેન. (પાછાં ખેંચવા જાય છે.)

૫૮ ય (નથી લેવા દેતી, ને) અરે, તું તો મ્હારું ઝાંગ જ
રંગવા માંડે છે.

૫૯ રા

માલવિકાગ્નિમિત્ર

પગ પાડલિયે નવાઈ રાગ
વિકસે, મિત્ર, જુવો પ્રિયાતણી આ :
હર-ઝાળ - જઈયો યથો અનંગ,
— શું કુટે કૂંપળ તે વિભૂતિથી આ ! ૧૨

૬૦ વિ દેવીએ આ સુંદર પગને છાંજે એવો અધિકાર સોખો.

૬૧ રા યથાર્થ કહો છો :

માલિની

નવકિસલય રાગે આ સજવાય છે જે
અરુણનખમુશોભી પાડલી, તે વડે તો
ઉચિત હનન લાગે બેજ, — કામી અશોક,
પ્રિય રતિ-અપરાધે પાયમાં વા પડતો. ૧૨

૬૨ વિ ભવતીના અપરાધી ખનવાતો ઓરિયો થ વીતશે.

૬૩ રા સિદ્ધિદર્શી બ્રાહ્મણનું વચન માથે ચપાવું છું.

દાંડની હઠેરમાં ધરાવતી પ્રવેશે છે, એની મુખ્ય દાસી નિષુ-
શ્લિકા સાથે.

ભા. ૬૦ પં ૦ વાંચે છે — ભવતીના પગને છાંજે એવું અલંકરણ ચિત્રું.

- ૬૪ ઇ અધિ નિપુડિ, ધણીવાર સાંભળ્યું છ કે દારૂ પીધે આઠ માણસ વધુ દીપી ઊઠે. આ કહેતી સાચી હશે ?
- ૬૫ નિ આજ લગી કહેતી જ, પણ આજે સાચી હરે છે.
- ૬૬ ઇ રાખ રાખ ત્હારા મીઠડા બોલ. કહે જોઈ કેમ જાણ્યું ભત્તા ઝુલાધરે બહેલા પ્હોંચ્યા હશે ?
- ૬૭ નિ રાણીજી ઉપરના એમના અણિશુદ્ધ પ્રેમથી.
- ૬૮ ઇ વળી ખુશામદ ! ત્રાહિતની જેમ બોલ જોઈ.
- ૬૯ નિ વસન્ત-દાનના લાલચૂ આર્યગૌતમે કહ્યુંતું. રાણીજી, પગ ઊપાડો.
- ૭૦ ઇ (પ્રયાત્ન કરતી) અધિ, આ દારૂની અસરે હૈયું તો આર્ય પુત્રના દર્શન સાડુ તલપાપડ છે, પણ પગ કહ્યું નથી કરતા.
- ૭૧ નિ અરે ઝૂલાધર આ આવ્યું.
- ૭૨ ઇ (અંદર જોઇને) નિપુડિ, આર્યપુત્ર તો અહીં નથી જણાતા.
- ૭૩ નિ જરા આજુબાજુ તો નજર ફેરવો : ગૌમતની ખાતર કંઈ આટલામાં જ લપાયા હશે. આપણે ય આ પેલી ફાસેલી ત્રિર્યગુ આસોપાલત્ર પર પથરાઈને પડી છે તેની પાછળ એ ઓટે ભરાઈયે. (બંને તેમ કરે છે.)
(સંતાપ છે ત્યાંથી ધારીને જોઇ) જુવો તો રાણીજી, આખામહેર માટે નીકળ્યાં ને આપણને તો ધીમેધી ચટકાવ્યાં.
- ૭૪ ઇ શું ? શું !
- ૭૫ નિ જુવો તો આ મકુલાવલિકા આસોપાલવની જાયામાં ખાલવિકાના પગ સણગારવામાં પડી છે.

- ૭૬ ઇ (સાર્થક) આ જગાએ માલવિકાની હાજરી ? શું થાર છે ?
- ૭૭ નિ લાગે છે કે ઝૂલા પરથી ગળકેલાં દેવીએ આરોપાલવનું દોહદ પૂરવાનું માલવિકાને ચીધું. નહીતો જાતે પહેરવાની ઝાંઝરબેડી ઘસીને સજ્જારવા આપે ?
- ૭૮ ઇ તો તો એનાં માન વધી ગયાં ને !
- ૭૯ નિ કેમ, ભર્તાને શોધી કઢાડવા નથી ?
- ૮૦ ઇ અલિ, મહારા પગ તો અહીં જ ચોટી ગયા. મનમાં ય સળવળ સળવળ થાય છે. જોમ પડે છે, તેનું મૂળ જ પકડવું છે.
- (માં ને નિહાળી રહી સ્વગત) મહારું હિયું લપકે છે અમથું નહીં.
- ૮૧ બ (પૂરો રંગાયલો પગ દેખાડતી) લે જો ગહેન, આ રંગીન છુટ્ટીવેસર ત્હને ગમી વારુ ?
- ૮૨ મા (ધ્યાનથી જોતાં ચકિત) સખિ, આ પગ મહારો કની એટલે ત્હારાં ચિત્રામણને વખાણતાં લાગુ છું. કહે જોઈ, પ્રસાધન કલામાં તું કોની શિષ્યા વારુ ?
- ૮૩ બ એમાં હું ભર્તાની શિષ્યા.
- ‘ ભર્તા ’ એ શબ્દ સાંભળતા માં ના મહેરા પર સુરખી ચડી આવે છે.
- ૮૪ વિ તો એમને આ ગુરુદક્ષિણા આણી દેવામાં હવે દીલ ન કર.
- ૮૫ મા ભલી ગવં નથી ધરતી !

૮૬ બ ઉપદેશ દીપાવે એવા આ ચરણ મળ્યા ને. એટલે હવે
ગુમાન ચડશેતો.

—(ને સુરખી જોઈ ગઈ છે એટલે સ્વગત) વાહ, મારું
હતી કાર્ય સફળ !

—(પ્રકટ) સખિ, આ એક પગનું સંસ્કરણ પૂરું થયું.
માત્ર એને ફૂંક ફૂંકે ચક્રવર્તી નેઈએ. અથવા અહીં
પવન છે જ.

૮૭ રા વચસ્ય, જો, જો !

આચાર્ય

અળતો આર્દ્ર સુકવવા

પાટલિયે મૃદુ અતિમૃદુ ફૂંક વડ

પરિવર્ત્યા કેરો શો

સાંપડતો એક અવસર આ ! ૧૩

૮૮ વિ આવડા અધીર શાને ? એ બધા ય ભોગવિહાર આપને
કમે કમે આવી જ મળવાના છે.

૮૯ બ વાહ રે, પગ તો શો ઝળહળા બિંદ્યો, જાણે કોકનદ રતો !
મખિ, ખીજું તો શું, તું જતારો ઉઠીંગ પામજે !

કં નિં સામે જોઈ રહે છે.

૯૦ રા મહારી પણ એ જ આશીષ.

૯૧ મા અલિ, બોલાય નહીં એવું અપવચન.

લા. ૮૬ માં પહેલું સૂચન — પં. મા ‘રાગ નેઈને’ એટલું જ છે;
અને તે પછીના સૂચન ‘પ્રકટ’ સાથે નેઈલું છે.

લા. ૮૮ ‘કમે કમે’ ને બદલે પં. ‘ચોડા વખતમાં જ’ વાંચે છે.

- ૯૨ બા. બોલવું ઘટે તે જ બોલી છું.
- ૯૩ મા. હું ત્હને બહાલી તો ખરી ને ?
- ૯૪ બા. મ્હને એકલીને જ નહીં.
- ૯૫ મા. બીજા કોને વળા ?
- ૯૬ બા. શુભવિશેષે મોહી પડતા ભર્તાને પણ.
- ૯૭ મા. જૂઠી વાત. એ જ હુંમાં ન મળે.
- ૯૮ બા. ના, બહેન, ત્હારામાં નથી દેખાતા કની તે ભર્તાનાં સૂકાતાં શીકાં પડતાં ઈંગોમાં દેખાય છે તો !
- ૯૯ નિ. મોહ, જાણે ગોખેલા જ વેણુ પટપટ બોલી નાખે છ !
- ૧૦૦ બા. મનોમન સાક્ષી, હેતની કસોટી હેત, એવાં એવા સનજન વચનોમાં શ્રદ્ધા રાખ.
- ૧૦૧ મા. મનમાં આબુ તેમ શું લવી રહી છો !
- ૧૦૨ બા. ના, ના : ખરું જ કહું છું કે ભર્તાના જ આ સ્નેહકોમલ અક્ષર, વિપ્રદારા મ્હને કહાવેલા.
- ૧૦૩ મા. (કેટલીક વારે) અતિ, દેવીતો વિચાર આવતાં દિલ હી જાય છે.
- ૧૦૪ બા. જા રે જોણી ! મધમાખો કદાચ કનડે તેથી શું વસન્ત સર્વસ્વ તાજા આંખામ્હોરના અવર્તસ કાને ન પહેરિયે ?
- ૧૦૫ મા. તો ચાપલી, મ્હારે ઈપાછ જવાની ચ પાળી આવે, તો ત્યારે પણ હું જ મ્હને અવર્તસે શણગારજે, હોં બહેન !

ભા. ૧૦૨ પં ૦ માં વિપ્રને કેકાણે બિંબ (=સ્વકીય) છે. ભા. ૧૦૪ નો અંત ભાગ પં ૦ માં જુદો છે, જેથી પૂર્વાર્ધનો અર્થ નબળો પડે છે.

૧૦૬ બ લે વચન !
(સસ્મિત) ચાંપશી તો ખજીસ્તો, જેમ જેમ ચીંપાયચોળાય
તેમ તેમ ખોરસળી તો આર મહેકે !

૧૦૭ રી ધન્ય, ખોરસળિ, ધન્ય !

(સાલિની)

જાણી એનો ભાવ, સન્દેશ વાક્યે,
સામા યોલે ચોગ્ય હાજજવાળે,
છલ્લે કાલે વદ્ધલા ખાંધિ લીધી,
—સાચે ફૂતી પ્રાણુ છે કાસિયોની. ૧૪

૧૦૮ ઈ અક્ષિ આણે તો માત્રવિકા આમા ખેંચી જ

૧૦૯ નિ રાણીજી, વેરાગણને ય લલચાવે એવો ઉપદેશ.

૧૧૦ ઈ દિલમા બહેમ બગેચો તે સાચો જ. પૂરેપૂરું જાણી લઉં,
પછી તેનો રિચાર.

૧૧૧ બ આ ખીજ પાટલીના વેદબુદ્ધો થે પૂગ થયાં. લે ખેયને
ઝાંઝર પ્હેરાવું.
(પ્હેરાવવાનું નિરૂપણ કરીને) બહો, બહેન : આ તરુવર
મ્હારે તે મારે દેવીએ કરેયો હુકમ ખગલવો.

બને બિલી ચાલ છે.

૧૧૨ ઈ દેવીનો હુકમ, એ ખોવ સાલબ્યોને ? લાયે, એમ તો એમ.

૧૧૩ બ આ રાગે લસી રહેલો ભોગાર્હ મો આગળ જ છે.

૧૧૪ મા (સહર્ષ) કોણુ ભર્તા ?

ભા. ૧૦૬ પહેલા બે શબ્દ સ્પષ્ટતાની ખાતર બિચર્યા છે.

શ્લો. ૧૪ ‘ હાજજવાળે ’ ન રુચે તેમણે વાંચવું — પ્રત્યુત્તરે, ને

- ૧૧૫ બ (સસ્મિત) લત્તા કેવા ? આ તો છે અશોકકાળે આગળ
જ લટકતો પલ્લવગુચ્છ : તોડી ખેરી લે કાને.
- ૧૧૬ વિ સાંભળ્યું ખરું ને ?
- ૧૧૭ રા સખે, ઓટલું પણ પ્રેમીને પૂરતું છે, વધુ કશું જ ન
જોઈએ.

વંશસ્થ

અનાતુરે આતુરનો સમાગમ
બને પ્રયાસે નવ ઈષ્ટ તે ગણું :
સમાતુરા જોડ શકે ન જો મળી,
ગણૂં તત્તુત્યાગ જ બેચનો લલો.

૧૫

અશોકાવતંસ ખેરીને સુમંડિત સનપુર પગે થોડું નૃત્ય
કરતી માલવિકા વામ પગે અશોકને પ્રહરી તેનું દોહદ
પૂરું કરે છે.

- ૧૧૮ રા વયસ્થ,

આર્યા

લે પશ્ચિમ સર્વિ કણું
અર્થે સુંદર સુશોભિ પગ તેને,
વિનિમય ઉભય તણા એ
સમાન જોતાં બળૂં હું તો.

૧૬

- ૧૧૯ મા આપણે આને આટઆટલાં વાનાં કર્યાં તે કળજો !
- ૧૨૦ બ સખિ, આવો બેમૂલો ચરણસત્કાર પામીને થ જો આ

ભા. ૧૧૯ પં ૦ માં નથી.

અશોક મ્હોરવામાં આળસ કરે, તો એ જ નયણો, હોરો
દોષ રજ પણ નહીં.

૧૨૧ રા

પૃથ્વી

અશોક સિંધ માન તેં ચરણપદ્મ ગારીતણા
સુશાલિ વળિ ઝાંઝરે સુખરની કુણી લાતનાં,
અને જટ ધરે ન જો કુસુમકાળ, તો તો વૃથા
વિલાસિ એદનાતુરો સમ ધર્યું જ તેં દાહલ. ૧૭

—વયસ્થ, મળવા પણ ઇચ્છા થાય છે, તો ચાલ, મ્હને
અવસર મળે એવું કંઈક બોલજો નેહ.

૧૨૨ વિ ચાલો ને, એને બનાવું. (જીને પ્રવેશ છે)

૧૨૩ નિ (જીને ક્ષતા ખલાર નીકળતાં જ દેખાયા એટલે) રાણીજી,
અરે આતો ભત્તી પધારે છે !

૧૨૪ ઈ મ્હારા હૈયામાં જો મૂળથી અંદેશો, તે આ.

૧૨૫ વિ (પાસે જઇ) ભવતિ, રાજાજીના આ પ્રિય વયસ્થ અશોક-
ને ત્હમે આમ કાળે પગે હણ્યો, એ કંઈ ફીક કહેવાય કે ?

૧૨૬ જીને (યાકતી) અહો, ભત્તી પધાર્યા ! જ્ય જ્ય ભત્તી !

૧૨૭ વિ બકુલાવણિકે, તું તો બલુતી'તી. તેં ભવતીને આવો
અવિનય કરતાં કેમ વાટુ ન વાર્યાં ?

મા. ભય નિરપે છે.

૧૨૮ નિ રાણીજી, જુઓ તો, આર્ય ગૌતમ પણ કેવો તાગડો
રયે છે !

- ૧૨૯ ઇ નહીં તો ભટ્ટાનું પેટ ભરાય કેમ !
- ૧૩૦ બા આર્ય, આણે તો દેવીશ્રીની આજ્ઞા જાળવી. કંઈ અધટિત થયું હોય, તો ય એ તો આજ્ઞાવશ : હમા કરશે.
- બા. પણ પડે છે; મા. ને પણ પ્રણિપાત કરાવે છે.
- ૧૩૧ રા. એમ છે તો નિર્દોષ ગણાય. ભડો ભડે.
- હાથ જાલીને બહારે છે.
- ૧૩૨ વિ હારતો : દેવીની આજ્ઞા પાળવી જ જોઈએ.
- ૧૩૩ રા

આર્ય

કિસલયકોમલ યગ આ

તરુવરથક કંઠણુ સાથ અથડાતાં

નથી ચરણે બચ્યા કે

-સુન્દરિ લજ્જાવનતનયને ? ૧૮

માલવિકા વધુ લજ્જા નિરૂપે છે.

- ૧૩૪ ઇ (ઇર્ષ્યા અને રોષથી) વાહ રે વાહ આર્યપુત્રનું દિવ-
-જાણે નયું માખણ !
- ૧૩૫ મા બકુલાવલિકે, આલ જાણે; દરમાવેણું જાળવ્યું તે દેવીને
જાણાવિયે.
- ૧૩૬ બા તો ભર્તાને વીનવ કે રજા આપો.
- ૧૩૭ રા ભડે, જાવ. પણ પ્રસંગોપાત્ત કરું છું તે યાચના થે
સાંભળશે.
- ૧૩૮ બા સખિ, એકાગ્ર સાંભળજે. દરમાવે ભર્તા.

૧૩૯ રા

આર્યા

આ કામી એ લાંબા

સમયથી સુખક્રમચક્રાળ ના ધારે;

નવ રતિ ઇતરે એને :

ઢોહલ એનું ચ પરસ-સુધા. ૧૯

૧૪૦ ઇ (એકદમ આગળ ધસી આવીને) પૂર પૂર રે એ ઢોહલ !
આસોપાલવ તો ફૂલ જ દેશે, આ તો ફૂલ દેશે !

સૌ ધરાવતિને જોઈ ગલરાઈ જાય છે.

૧૪૧ રા (વિ. ને જ) વચસ્ય, આ આકૃતનો કશોય પ્રતીકાર ?

૧૪૨ વિ (તેને જ) બીજો શો — પલાયન !

૧૪૩ ઇ બકુલાવલિકે, તેં પાશુ, અશ્વિ, કામો કયોં જો ! અને
ગાલવિકે, આયપુત્રની માગણી સ્વીકારવામાં રખે ને
પાછી પડ !

૧૪૪ બ'ને ખમા ભદ્રિનિ, ભર્તાનાં હેત ઝીલનારાં અમે તે કોણ માત્ર !
ચાકી જાય છે.

૧૪૫ ઇ અરેરે પુરુષોનાં જૂઠાણા ! મ્હને મિથ્યા વચન દીધું તે હું
માની બેઠી, અને પામી આ માનખણડન, આ હૈયાના
ચૂરા કરતી શૂળ ! ભીલકાના વીણાગાનમાં તો છે જમડો,
તે સૂરઘેલી હરણી ન ચેતે તેમ હૃંચ ન સમઝી !

ભા. ૧૪૫ 'પામી આ... શૂળ !' એ અંશ પં.૦ માં નથી; પછીનું
વાક્ય એના પાઠમાં દે.કે છે, - 'ગાનથી સૂરઘેલી' એ પ્રમાણે.

૧૪૬ વિ (રા. ને જ) કંઈક તો બોલો ! દિવાલ ફેડતાં ઝત્રાઈ જતો ચોરે કહે છે, ‘આ તો હું સુરંગકળા શીખી રહ્યો, તે પ્રયોગનું પારખું જોતો’તો.’ એવું પણ કંઈક તો અડાવવું ને !

૧૪૭ રા સુન્દરિ, મા-લ-વિ-કાને અ-ને મ્હારે શું કાગેવળગે વારુ ? આ તો ત્હે મોડું કથું કની, એટલે કાઢ પણ પ્રકારે જરા વિનોદ કરતો’તો.

૧૪૮ ઈ સતવાદી ખરો તો ! હું શું જાણું આયપુત્રને અજોડ વિનોદવસ્ત જડી આવી છે, નહીં તો અભાગણી આમ આવી પડું થે ખરી !

રૂઝ પડવાની તૈયારી નિરૂપે છે.

૧૪૯ વિ ભત્તી જરા સવિનય બોલે હસે, તેનાય તહમારે વાંધો ! દેવીની પરિજનમાથી કાઢ નજરે ચડે ને તેમની સાથે કંઈ વાતચિતને ય અપરાધ ઠોડી બેસાડો, તો મોઠાં છો, તહમે જ કાચદો, તહમે જ દાખલો, બીજું શું વળી !

૧૫૦ ઈ વાતચિત ? લલે લલે કહો એને ગમે તે ! મ્હારે મ્હારી જાતને વધુ દમવી શાને જે !

અત્યન્ત શેષમાં ચાલી નીકળે છે.

૧૫૧ રા (પાછળ જતો) ભવતિ, ભવતિ, પ્રસન્ન થાવ !
ઇન્ની મેખલા સરી પડી પગમાં અટવાય છે, તોય ચોલતી નથી.
—સુન્દરિ, પ્રણયી તર્ક આટઆટલો અનાદર ન છાજે.

૧૫૨ ઈ શક, તહારાં હેયાંનો ભરોંસો જ નહીં ને !

૧૫૩ રા

અપરવક્ત્ર

હું પરિચિત તણી તિરસ્કૃતિ
'શઠ' કહિને, દયિતે, કરો ભલે;
પગ પડિ રશના રડત, શું
ઉચિત તિરસ્કૃતિ, ચણિડ, તેહની ? ૨૦

૧૫૪ ઇ આ મોઝ યે ત્હારી મળતિયણ !

આંખમા આંસુધારાઓ માતી નથી ને ધરાવતી મેખલા ઊપાડી
લઈ એ વડે જ રાજને ફટકારવા ઇચ્છતી જણાય છે.

૧૫૫ રા વયસ્થ, આ ધરાવતી—

શાલિની

બાહ્યોત્સેહી ચણી સૌવણ્ય દામે
સ્થૂલીંગેથી આપ મેળે છુટાંતાં
માંડે મહારી ઊપરે ચણડ માર,
—વિદ્યુદામે મેઘમાળા શું વિન્ધે ! ૨૧

૧૫૬ ઇ (મેખલાવાળો હાથ નીચો કરી લેતી) શું મહેને ફરીને
અપરાધણ બનાવવી છે ?

૧૫૭ રા

આર્યા

સુખકિમક્રન્તલે હે,
દણડ ઉગામ્યો, પ્રહર ન, એ તે શું ?
દાસ સજાવાર જ, તો
રેષ કરે, આગર લટકે શું ? ૨૨

૫૫

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

—(સ્વગત) અને હવે તો આ સાંખ્યો જ.

પગે પડે છે.

૧૫૮ ઇ જા જા ! ન્હોય આ માલવિકાના ચરણ, જે ત્હારું
હરખદોહદ પૂરે !

નિઃ સાથે ચાલી નીકળે છે.

૧૫૯ વિ જીઠો જીઠો, વયસ્થ ! ત્હમારા ઉપર મહેર વર્ષી થૂકી.

૧૬૦ રા (જીઠી, ઇં નથી દેખાતી એટલે) આ શું ? પ્રિયા
ચાલી જ ગઈ, એમ ?

૧૬૧ બિ વયસ્થ, અતિરોષમાં ચાલી નીકળવાનો એણે અવિનય
કર્યો, તે જ રૂંડું થયું. ચાલો આપણે ય તે. ઝટપટ-
જતા જ રહિયે ! — એ લાલચોળ મીઠાળ પાછો વળીને
કદાચને રાશિ લણી આવી ચડે, તે પહેલાં જ.

૧૬૨ રા (સવિતક) અહહ ! કામદેવની અવળાઈ !

આર્યા

પ્રણિપાતે નવ ગાંઠયો,
સેવા ગણું પ્રણયેતરે માલો :
ફી અતિ તેથી એ
પ્રણયવતીને ય છીડાતી.

૨૩

બંને નીકળે છે.

છતિ અશોકદોહદ નામે અંક ૬ સમાપ્ત.

અંક ૪ : સમુદ્રગૃહ

સ્થળ : રાજનું ખાનગી દિવાનખાનું; પછી દેવીના અવાસમાં પવન આવે એવું સ્થલ; તે પછી પ્રગટવન અને સમુદ્રગૃહ.

સમય : એમ અંક ૩ માં તેમ પાછલો પ્રહર : અંક ૩ના જનાવ પછી એક દિવસને આતરે.

પાત્રો : રાજ, પ્રતીહારી જયસેના, વિદૂષક; પછી ધારિણી કૌશિકી અને પરિજન; તે પછી માલવિકા અને ખડ્ગલાલિકા; છેલ્લે ધરાવતી અને નિપુણિકા, અને ધારિણીની ઘસી નાગરિકા.

અથ પ્રવેશે છે કામપીડિત રાજ અને પ્રતીહારી જયસેના.

૧ રા (સ્વગત)

મન્દકાન્ત

કાને આવી નતખણુ પડ્યું બીજ આશાનિવેશયું,
દીઠી આંખે, ઉગિ નિકળિયા અંકુરો રાગરંગ્યા;
સ્પર્શી હાથે, વિકસિ કળિયા ત્યાં જ રોમીઅરૂપ,
તો કામદૂ દેહ ષણુ હવે સ્નાહુએ દુઃખ કાપો. ૧

(પ્રકટ) સખે ગૌતમ!

૨ જ જી આર્થ ગૌતમ તેહનાતમા નથી.

૩ રા (સ્મરણ નિરૂપી સ્વગત) હા, માલવિકાના સમાચાર
કહાડવા મોકલ્યો છે. (વિ० પ્રવેશે છે.)

૪ વિ આપનો જય!

૫ રા જયસેને, જો તો દેવી ધારિણી ક્યાં છે અને પગનો
દુઃખાવો ઓછો કળાય માટે શાં વિનોદનો ચાલે છે ?

‘છ’ કહેતી ન્તય છે.

—સખે, ત્હારી સખીના શા સમાચાર વારુ ?

- ૬ વિ બિલાડીએ પકડેલી કાચલના.
- ૭ રા (સખેદ) વિગત ?
- ૮ વિ બાપડીને તો પિંગલાક્ષીએ મહામૂલ્ય વાસણૂકસણુ રાખવાના જોંથરામાં પૂરી દીધી છે, જાણે મોતનાં જ મોમાં.
- ૯ રા મહારા મેળાપ વિષે જાણીને ?
- ૧૦ વિ છ.
- ૧૧ રા જોતમ, કોણુ એ અમારું વિરોધી જેણે દેવીને આમ ગુસ્સે કરી ?
- ૧૨ વિ છ, સાંભળિયે. પરિત્રાજિકાએ મ્હને કહ્યું. ગદ્ય કાલે ભવતી ધરાવતી દુઃખતા પગવાળા દેવીની ખખર લેવાને આવેલાં.
- ૧૩ રા હા !
- ૧૪ વિ ત્યારે દેવીએ પૂછ્યું, “ પછી ‘ માનીતાં ’ની પાસે પધાર્યો’તા ને ? ’ ધરાવતી તપીને કહે, “ આ તે ત્હમારો વિવેક કે ત્હમારો છાક વારુ ! માનીતાપણું તો થઇ ચૂક્યું છ ત્હમારાં પરિજનનું, તે જાણીને ય આમ શું બોલતાં હશે ? ”
- ૧૫ રા વિશેષ રફોટ વગરે આ આરેલ માલવિકાને શકનું પાત્ર બનાવે છે.
- ૧૬ વિ પછી દેવીએ દમ્પાણુ કરતાં, ત્હમારા અવિનયી આચરણુ વિષે એણે તો બધી વાત જણાવી દીધી.

ભા. ૧૪ ખંડ માં ‘ તપીને ’ એ અંશ નથી, વળી તેનું એ ખેલાંનું વાક્ય ભ્રષ્ટ છે.

- ૧૭ રા એનો સૌથે લાંબું ચાલ્યો તો. વારુ, પછીનું કહે ને.
- ૧૮ વિ પછી શું વળી ? માલવિકા બકુલાવલિકા પગે એડીઓ અને સૂર્યકિરણે દેખવા ના પામે એવો પાતાલવાસ અનુભવે છે, જાણે નાગકન્યાઓ સ્તો.
- ૧૯ રા અરે રે !

આર્થા

મંજુલકંઠી કોયલ

ભૂંગી મહોરેલ આઝમહિં દહેરે;
અકાલવૃષ્ટિ ઝડીએ
દીધાં પૂરી જ કોટરમાં !

૨

આ સંજોગોમાં કશોય ઉપાય લાગુ પડે ખરો ?

- ૨૦ વિ શું કરી શકાય વારુ ? એ કૌંમતી ચીજોનાં ભોંયરાંની પાલિકા માધવિકાને દેવીએ વળી તાકીદ કરી છે, 'મહારી અંશુલીયકમુદ્રા ન દેખ, ત્યાલગી ખખરદર ને એ અલાગણીઓને છોડી તો !'
- ૨૧ રા (સનિઃશ્વાસ) ત્યારે શું કરીશું વારુ ?
- ૨૨ વિ (થોડી વારે) એક તુકકા સુઝે છે.
- ૨૩ રા કહે જોઉં.
- ૨૪ વિ (આસપાસ નજર ફેરવી) કોઈ આધુપાધું સાંભળી જાયઃ કાનમાં જ કહું.
- (તેમ કરીને) આમ થઈ શકે ખરું.
- ૨૫ રા (સહર્ષ) વાહ ! આજ્ઞાદ છે. વારુ, એ જ યોજો અને સિદ્ધિ મેળવો.

પ્રતીહારી પાછી આવે છે.

૨૬ જ (નમન કરીને) દેવ પવનમાં ઢાલિયો ઢળાવીને દેવી
મિરાબલાં છે, છોડીઓ પગે ગેરુચ્છનનો ઉપચાર કરી
રહી છે, અને ભગવતીએ વાર્તા માંડી છે, તે પોતે રસથી
સાંભળી રહ્યાં છે.

૨૭ રા અતુલ સંજોગો છે, તો આપણે ચ ત્યાં ચાલો.

૨૮ વિ આપ પધારો, દેવીને કંઈક ભેટ ધરવાનું લઈને હું
આ આવ્યો.

૨૯ રા હા, પણ જયસેનાને ચ આપણો ભેટ જણાવતો જા.

વિ. તેને કાનમાં કહીને જાય છે.

—જયસેને, હવે દેવીનાં પ્રવાતશયન સ્થાનનો માર્ગ !

૩૦ કહે છે " પધારિયે ! " બંને પરિક્રમે છે. ઢાલિયા
પર દેવી પરિમાલિકા અને પરિજનો સાથે પ્રવેશે છે.

૩૦ ધા ભગવતિ, આ કથા ભરે રસિક ! પછી ?

૩૧ પ (નજર ફેરવીને) દેવિ, પછીની કથા પછી : શ્રી
વિદિશેશ્વર પધારે !

૩૨ ધા (સોહ્યાસ) અહો આર્યપુત્ર !

દસ્તર મુજબ જાણી થઈને આવકાર દેવા ઇચ્છે છે.

૩૩ રા દેવિ, વિનયવિવેક રૂઢિનિયમ આ દશામાં ચ પાળવાના
ના હોય.

આર્યા

ઝાંઝર વિરહું અહવો

હિમખાજડે કળેબળે ટેકચો

સૂજેલો તુજ પગ વળિ

હઃખવ, મધુરિ, સુજને શાને ?

૩

૩૪ થ (બીમી થઇ) દેવનો વિજય !

૩૫ ધા જય જય આર્યપુત્ર !

૩૬ રા (પાં ને પ્રણામી બેસતો) દેવિ, હવે કેમ છે વારુ ?

પાં બેસે છે.

૩૭ ધા હવે નરમ છે ખરું.

અ ગૂઠે જનોઇ બાધી છે અને ગલરાટ નિરૂપતો વિં પ્રવેશે છે.

૩૮ વિ રક્ષા કરો રક્ષા કરો ! મહને તો ભોરિંડી ડસ્યો !

સૌ ચિન્તાદુર.

૩૯ રા આહો આફત ! ક્યાં રખડતો'તો ?

૪૦ વિ દેવીને આશીર્વાદ દઇ આવું એમ કરી છત્તૂર સુજબ્ય
ભેટનાં ફૂલ લેવા પ્રમદવન ગયો'તો. અરસર !

૪૧ ધા અરે દેવ ! આ બ્રાહ્મણને કંઈ થયું ને તો મ્હારે માથે
અપવાદ આવશે.

૪૨ વિ ત્યાં આસોપાલવના ફૂલશુચ્છ તોડવાને જમણો હાથ
લેખાવ્યો ને જખોલમાથી કાલસુખી સર્પો ફટકાવ્યો 'સ્તો !
જુવો આ એના ડંખ !

૪૩ ય તો પહેલા જ ઉપાય આ કર્યો છે, જે દેશને છેલ્લો, તે આને કરી નાખો.

અનુબંધ

દેશનો છેલ્લો દે દાહ, રક્ત દે બહેવડાવવું,
તુર્ત પ્રયોજતાં એવું કંપ્યાંના જન ઊગરે.

૪૪ રા આ તો વિપવૈયોનો ધવાકો. જયસેને, દોહ, દ્રુવસિદ્ધિને આશુ, અટ !

પ્ર૦ 'છ' કહેતી નય છે.

૪૫ વિ ઓ રે ઓ રે ! દુષ્ટ મોત જ આવ્યું !

૪૬ રા એમ નાહિંમત ના થયે. કંપ ઝેરી ન થે હોય.

૪૭ વિ દમ ન બીહું રે ! આ ઝેર ઈગ ઈગમાં પસર્યું જો !

લયકે છે.

૪૮ દે અરે દેવ ! આ કંઈ સારાં એન નહીં. છોડીઓ, બાપકા બ્રાહ્મણને ઝાલો તો !

બેત્રાણુ ગભરાતી ગભરાતી વિ૦ ને ટકો દે છે.

૪૯ વિ (રાજા સામે જોઈને) આપનો તો અયપણુધી જ પ્રિય મિત્ર જો : મહારી અપુત્ર મા ભૂખે ન મરે એટલું જોજો !

૫૦ રા અરે આટલો બધો પોયો ? જરા દહતા રાખ. વૈદ જોત-જોતામાં બિતારી દેશે.

સા. ૪૯ વચ્ચે ૫૦ માં “એટલો વિચાર રાખીને” એટલો અંશ વધારે છે.

સા. ૫૦ આરંભે ૫૦ માં ‘બહી ના’ એમ છે.

૫૧ જ (આવીને) દેવ, કુવસિદ્ધિજીને હુકમ કહ્યો, પણ વીનવે છે ગૈતમને અહીં જ મોકલી દો.

૫૨ રા તો ખોખાઓ જોડે એને સંભાળાને વૈદ્યરાજ કને લઈ જા
પ્ર 'જેવી આજ્ઞા' કહે છે: તેવી તૈયારી થઈ જતાં

૫૩ વિ (જતાં જતાં દેવીને) અવતિ, જાન બચે ન થે બચે :
વચસ્વતી સેવા ઝીંગે આપના કશા દોષમા આવ્યો હોઈ,
તો ક્ષમા કરજો.

૫૪ ધા ત્રિદે જીવ ! (પ્રં અને ખોખાઓ સાથે વિં જાય છે.)

૫૫ રા આપડો જાતનો જ દીલો ! પણ નામ તેવા ગુણવાળા
વૈદ્યરાજ કુવસિદ્ધિ ઝટ ઝેર ભિતારી દેશે.

૫૬ જ (પાછી આવીને) ભાર્તિનો જય ! કુવસિદ્ધિ વિનંતિ કરે
છે, પાછીનો ઘડો મૈત્રવાનો પ્રયોગ પ્રજા, તેમા સાપની
મહોરછાપ વાળું કંપક જોઈએ, તે શોધીને મોકલાવશો.

૫૭ ધા (આંગળીએથી કહાડી) આ લઈ જા સર્પમુદ્રાવાળી મહારી
વાંટી. પાછી મહેને પોતાને જ મોંપજો.

વીટી લઈ પ્રં ડાકું ધુણાવી હા કહેતી જવા માટે છે.

૫૮ રા જયસેને, પ્રયોગ સિદ્ધ થાય ને છુર્ત જણાવજો.

પ્રં 'જી' કહીને વળી જાય છે.

૫૯ પ મહારું હૃદય તો કહે છે, ગૈતમને વિષ ચક્રુ' જ નથી.

૬૦ રા એમ હોય તો તો ઘણું સારું !

ભા. ૫૧ ' ને હુકમ કહ્યો પણ ' એટલો અંશ થ'ં માં નથી.

- ૬૧ જ (આવીને) ભર્તૃનો જ્ય ! ઝેર જિતરી ગયું, અને મુદ્દતમાં તો આર્ય જૌતમ સ્વસ્થ થઇ ગયા.
- ૬૨ દે હાશ ! આળમાંથી ઊગરી.
- ૬૩ જ અને અમાલ્ય શ્રી વાહતવ વિજ્ઞાપના કરે છે, રાજકાર્યમાં ઘણી ઘણી મંત્રણા કરવાની છે, તો આપનાં દર્શનની કૃપા કરમાવિયે.
- ૬૪ ધા સિધાવો આર્યપુત્ર : કાર્યો સિદ્ધ થાય !
- ૬૫ રા દેવિ, આ સ્થાને તો તાપ લાગે છે. આ દુખાવાને ઠીક સારી; તો ઢાલિયો ખસેડાવશો.
- ૬૬ ધા છાડિયો, આર્યપુત્ર કહે છે તેમ કરો નેહ. છાડિયો 'જેવી આજ્ઞા' કહી તેમ કરે છે, અર્થાત્ દેવી, ક્રોં, અને પરિજનો નય છે.
- ૬૭ રા જયસેને, ગુપ્ત માર્ગે આલો પ્રમદ્વન.
“આમ. દેવ, આમ” કહેતી આગળ થાય છે. ખાને પરિક્રમે છે.
—જયસેને, જૌતમનું કાર્ય પાર જિત્યું કે ?

૬૮ જ હા, જી.

૬૯ રા

આર્ય

ઈષ્ટ પ્રાપ્તિ નિમિત્તે

ઉપાય અનુષ્ઠમ, તથાપિ સિદ્ધિ વિષ

મન ચિન્તાશીકામાં

અન્તલગી

લીરુતા

સેવે.

૫

(વિ. પ્રવેશ છે.)

૭૦ વિ દેવીની મહત્તી ! આપનાં મંગલકાર્ય સિદ્ધ થયાં છે.

૭૧ રા તો જ્યારેને, ત્યારે કામે વળગ.

‘આજ્ઞા !’ કહેતી પ્ર. જાય છે.

—વયસ્ય, માધવિકા નાકાયક જણાય છે. એણે કરું પૂછ્યું જ નહીં વાત ?

૭૨ વિ દેવીશ્રીની વીંટી જોયા પછી શું પૂછવાની હતી ?

૭૩ રા વીંટીની જ બાબત નથી કહેતો. આ જે કેદીઓની મુક્તિનો શો સમય ? પોતાનું કામ પરિજન નહીં તે દેવી તહેને શાને મોકલે ? એવું એવું તો એણે પૂછ્યું જોઈએ ને ?

૭૪ વિ પૂછ્યું સ્તો. પણ હું કામો તે ય આ કામમાં હાજર જવાબી બની ગયો.

૭૫ રા તે શું અકાવ્યું કહે જોઉ.

૭૬ વિ મેં કહ્યું જ્યોતિષિઓ આપને ચેતવે છે, ‘આ લગ્ન ખેસે છે તે કુંડું છે, બધા કેદીઓની મુક્તિનું પુણ્ય મેળવે.’

૭૭ રા (સહર્ષ) પછી ?

૭૮ વિ અને હું આભો છું તે તો દેવીને વળી ઇશવતીનું મન

ભા ૭૦ પં. ‘ગદારા’ મંગલકાર્ય-વાંચે છે.

ભા. ૭૪ પં. માં ‘કામો તે ય’ એટલે અંશ નથી. ૨૧૦ ની ઉત્કંઠા દેખાડતા ભા. ૭૫ અને ૭૭ પણ નથી, એટલે ભા. ૭૪, ૭૬, ૭૮નું એકંદ્રું એક સાધણ છે.

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

રાખવાનું, એટલે આ તો રાખ છોડવે છે, એમ મને
હુકમ થયો. અને આ સાંભળતાં જ એ કહે 'ખરેખર,'
અને છોડી દીધાં.

૭૯ રા (વિં ને બેટતો) સખે, હું તને બહુ જ વધારો છું,
ખરેખર.

અનુબંધ

સુહૃદો અર્થ દે સાધી ન બુદ્ધિભળ કેવળે;
સ્નેહાધિકથે બતાવે છે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ સાધનો. ૬

૮૦ વિ આપ બટ કરો. સખી સાથે માલવિકાને સમુદ્રગૃહે રાખીને
આપની સામે આવ્યો છું.

૮૧ રા (હિમંતે) આશો પ્રિયાનો સત્કાર કરું. આગળ થા,
વિં 'પદારો' કહી તેમ કરે છે. બંને પરિક્રમે છે.

૮૨ વિ આં આવ્યું સમુદ્રગૃહ.

૮૩ રા (બહેમાઈને) વયસ્ય, આ ફૂલ ચૂંટવામાં હાથ હાલી રહ્યા
છે, તે ચંદ્રિકા, ત્હારી સખી ધરાવતીની દાસી, આમ
આવી રહી છે. તો આપણે ભીંતની ઓથે ઓથે જઈએ.

૮૪ વિ અરે ચંદ્રિકા તો ચોરો તેમ કામીઓએ પણ વળ્યું.
બંને તેમ કરે છે.

૮૫ રા ગૌતમ, ત્હારી સખી મ્હારી રાહ જોતી શું કરતી હશે ?
આ જાણિયામાંથી જોઈએ તો ખરા.

જેય જોતા જણા રહે છે. માં અને બં પ્રવેશે છે.

૮૬ બ સખિ, ભર્તાને પ્રણામ, આ રહ્યા પાછળ, બાજુએ.

ભા. ૮૬ ચંદ્રિકા માં છેલ્લા ચાર સંદર્ભ નથી.

૮૭ રા મહારી છળી દેખાડતી લાગે છે.

૮૮ મા (સહર્ષ) વન્દન ! (આરણ્ય જોઈ ખિન્ન) અલિખનાવ
છ, કેમ !

૮૯ રા સખે, પ્રિયાની આનન્દ તેમ ખિન્નતાની મુદ્રાઓ ગમી
નય છે.

આર્યા

સૂર્યોદય સૂર્યાસ્તે

વિરુદ્ધ ઝાંચ થતિ જે સિતામયુજની,

વદન સુવદનાકેરં

ક્ષણુમાં શી બે ચ દાખનતું !

૭

૯૦ બ ના, ખેન : ભર્તા આ રહ્યા ચિત્રમા.

૯૧ ખેને (પ્રણમતી) ભર્તાનો વિનય થાવ !

૯૨ મા સખિ, તે દિવસે સંભ્રમમાં જોયેલા એમના રૂપથી મહારી
તરસ છીપી નહીં, જેટલી અત્યારે આ ચિત્રસ્થ ભર્તા ધારી
ધારીને જોયે છીપે છે.

૯૩ વિ સાંભળો છ તે કિ ભવતી કહે છે, ચિત્રે આપ જેવા દેખાવ
છો તેવા રૂપ રૂપ નહોતા હતા. મનુસમાંના મણિમાણિકનો
જેમ અંગગાદ, તેમ તહમારો જુવાનીનો ગર્વ મિથ્યા !

૯૪ રા સખે, સ્ત્રીગત જિજ્ઞાસુ ખરી, પણ સ્વભાવે લગ્નમલુ
યે ખરી.

ઉપભતિ

પહોલે મિલાપે પણ રૂપ પૂરું

નિહાળવા પાંછત દીર્ઘનૈના;

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

રાખવાતું, એટલે આ તો રાખ છોડવે છે, એમ જાને
હુકમ થયો. અને આ સાલાજતાં જ એ કહે 'ખરેખર,'
અને છોડી દીધા.

૭૯ રા (વિં ને બેટતો) સખે, હું તકને બહુ જ વહાલો છું,
ખરેખર.

અનુષ્ટુપ

સુહૃદો અર્થ દે સાધી ન બુદ્ધિભાજ કેવળે;
સ્નેહાધિકરે બતાવે છે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ સાધને. ૬

૮૦ વિ આપ ઝંટ કરો. સખી સાથે માલવિકાને સમુદ્રગૃહે રાખીને
આપની સામે આવ્યો છું.

૮૧ રા (ઉભગે) આશો પ્રિયાનો મતકાર કરું. આગળ થા.
વિં 'પધારો' કહી તેમ કરે છે. બંને પરિક્રમે છે.

૮૨ વિ આ આવ્યું સમુદ્રગૃહ.

૮૩ રા (વહેમાઈને) વચ્ચે, આ કૂલ ચૂંટવામાં હાથ હાલી રહ્યા
છે, તે મૈત્રિકા, ત્હારી સખી ધરાવતીની દાસી, આમ
આવી રહી છે. તો આપણે ભીંતની ઓથે ઓથે જઈએ.

૮૪ વિ અરે મૈત્રિકા તો ચેરો તેમ કામીઓએ પણ વચ્ચે.
બંને તેમ કરે છે.

૮૫ રા જોતમ, ત્હારી સખી મ્હારી રાહ જોતી થું કરતી હશે
આ બળિયારાથી બોધે તો ખરા
જેમ જોતા જોતા રહે છે. માં અને બં પ્રવેશે છે.

૮૬ બ સખિ, ભારતીને પ્રણમ, આ રહ્યા પાછળ, બાજુએ.

ભા. ૮૬ થં ૦ મા છેલ્લા ચાર રાખ નથી.

૮૭ રા મ્હારી છપ્પી દેખાડતી લાગે છે.

૮૮ મા (સહર્ષ) વન્દન ! (આરણે જોઈ ખિન્ન) અલિ બનાવ
છ, કેમ !

૮૯ રા સખે, પ્રિયાની આનન્દ તેમ ખિન્નતાની મુદ્રાએ, ગમી
જાય છે.

આર્યા

સૂર્યોદય મૂર્યાસ્તે

વિરુદ્ધ ઝાંચ થતિ જે સિતામયુજની,

વદન સુવદનાકેરું

ક્ષણમાં રી જે થ દાખનુ !

૭

૯૦ બા ના, બહેન : ભર્ત્તા આ રહ્યા ચિત્રમા.

૯૧ બેને (પ્રણમતી) ભર્ત્તાને વિજય થાવ !

૯૨ મા સખિ, તે દિવસે સંબ્રમમા જોયેલા એમના રૂપથી મ્હારી
તરમ છીપી નહીં, જેટલી અત્યારે આ ચિત્રસ્થ ભર્ત્તા ધારી
ધારીને જોયે છાપે છે.

૯૩ વિ સાલજો છ ને ? ભવતી કહે છે, ચિત્રે આપ જેવા દેખાવ
છો તેવા રૂપરૂ નહોતા દીઠા. મજૂસમાના મણિમાણેકનો
જેમ અગમગાટ, તેમ ત્હમારો જુવાનીનો ગર્વે મિથ્યા !

૯૪ રા સખે, સ્ત્રીજાત જિજ્ઞાસુ ખરી, પણ વ્યભાવે સંજગત
યે ખરી.

ઉપજતિ

પહેલે મિલાયે પણ રૂપ પૂરું

નિહાળવા વાંછત દીર્ઘનૈના;

રાખવાનું, એટલે આ તો રાગ્ય છાડવે છે, એન મહને હુકમ થયો. અને આ સાંભળતાં જ એ કહે 'ખરેખર,' અને છોડી દીધાં.

૭૯ રા (વિં ને બેટતો) સખે, હું ત્હને ખહુ જ વહાલો છું, ખરેખર.

અનુબંધ ૫

સુહૃદો અર્થ દે સાધી ન બુદ્ધિબળ કેવળે;
રનેહાધિકથે બતાવે છે સૂક્ષ્માલિસૂક્ષ્મ સાધનો. ૬

૮૦ વિ આપ ઝટ કરો. સખી સાથે માલવિકાને સમુદ્રગૃહે રાખીને આપની સામે આવ્યો છું.

૮૧ રા (હમગે) ચાલો પ્રિયાનો સત્કાર કરું. આગળ થા. વિં 'પધારો' કહી તેમ કરે છે. બંને પરિક્રમે છે.

૮૨ વિ આ આવ્યું સમુદ્રગૃહ.

૮૩ રા (વહેમાઇને) વચ્ચે, આ ફૂલ ચૂંટવામાં હાથ હાલી રહ્યા છે, તે ચંદ્રિકા, ત્હારી સખી ધરાવતીની દાસી, આમ આવી રહી છે. તો આપણે જીંતની ઓથે ઓથે જમ્યે.

૮૪ વિ અરે ચંદ્રિકા તો ચોરા તેમ કામીઓએ પણ વચ્ચે. બંને તેમ કરે છે.

૮૫ રા ગૌતમ, ત્હારી સખી મહારી રાહ જોતી થું કરતી હશે? આ જાળિયામાંથી જોઇયે તો ખરા.

જેવ જોતા જાણા રહે છે. માં અને બં પ્રવેશે છે.

૮૬ બ સખિ, ભરતીને પ્રણમ, આ રહ્યા પાછળ, બાવુએ.

બા, ૮૬ ખં માં છેલ્લા ચાર સંદ નથી.

૮૭ રા મ્હારી છપી દેખાડતી લાગે છે.

૮૮ મા (સહર્ષ) વન્દન ! (આરણે જોઈ ખિન્ન) અધિખનાવ
છ, કેમ !

૮૯ રા સખે, પ્રિયાની આનન્દ તેમ ખિન્નતાની મુદ્રાએઃ ગમી
જાય છે.

આર્યા

સૂર્યોદય સૂર્યાસ્તે

વિરુદ્ધ ઝાંચ થતિ જે સિતામધુજની,

વદન સુવદનાકેરં

ક્ષણમાં શી યે ચ દાખ્યન્તુ !

૭

૯૦ ખ ના, ખડેન : ભર્તા આ રહ્યા ચિત્રમાં.

૯૧ જીને (પ્રણમતી) ભર્તાનો વિજય થાવ !

૯૨ મા સખિ, તે દિવસે સંબ્રમમાં જોયેલાં એમના રૂપથી મ્હારી
તરસ છીપી નહીં, જેટલી અત્યારે આ ચિત્રસ્થ ભર્તા ધારી
ધારીને જોયે છીપે છે.

૯૩ વિ સાંભળો છ ને ? ભવતી કહે છે, ચિત્રે આપ જેવા દેખાવ
છો તેવા રૂપ નહોતા દીડા. મજૂસમાંનાં મણિમાણિકેનો
જેમ ઝગઝગાટ, તેમ તહમારો જુવાનીનો ગર્વ મિથ્યા !

૯૪ રા સખે, સ્ત્રીગત ગિસાસુ ખરી, પણ સ્વભાવે લગ્નગમ
યે ખરી.

ઉપનતિ

પહેલે મિલાયે પણ રૂપ પૂરું

નિહાળવા વાંછત દીર્ઘનંદા,

લા. ૯૨ પાં ૦ માં 'સંબ્રમમાં'ને ઠેકાણે છે- 'સામે લાલી જોયેલાં.'

રાખવાતું, એટલે આ તો રાખ છોડવે છે, એન મહને હુકમ થયો. અને આ સાંભળતાં જ એ કહે 'ખરેખર,' અને છોડી દીધાં.

૭૯ રા (વિં ને ભેટતો) સખે, હું તહને ખડુ જ બંદાલો છું, ખરેખર.

અનુષ્ટુપ

સુહૃદો અર્થ દે સાધી ન શુદ્ધિગળ કેવળે;
રનેહાધિકથે ખતાવે છે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ સાધનો. ૬

૮૦ વિ આપ ઝટ કરો. સખી સાથે માલવિકાને સમુદ્રગૃહે રાખીને આપની સામે આવ્યો છું.

૮૧ રા (ઉમંગે) ચાલો પ્રિયાનો સત્કાર કરું. આગળ ધા.
વિં 'પધારો' કહી તેમ કરે છે. બંને પરિક્રમે છે.

૮૨ વિ આ આવ્યું સમુદ્રગૃહ.

૮૩ રા (બહેમાઇને) વખત, આ ફૂલ ચૂંટવામાં હાથ હાલી રહ્યા છે, તે ચીદ્રિકા, ત્હારી સખી ધરાવતીની દાસી, આમ આવી રહી છે. તો આપણે ભીંતની ઓથે ઓથે જઈએ.

૮૪ વિ અરે ચીદ્રિકા તો ચોરો તેમ કામીઓએ પણ વળ્યું.
બંને તેમ કરે છે.

૮૫ રા જોતમ, ત્હારી સખી મ્હારી રાહ જોતી શું કરતી હશે ?
આ જાણિયઃમાંથી જોઈએ તો ખરા.

બેઠા જોતા જોતા રહે છે. માં અને બં પ્રવેશે છે.

૮૬ બ સખિ, ભત્તીને પ્રણમ, આ રહ્યા પાછળ, જાણુએ.

ભા. ૮૬ થાં માં છેલ્લા ચાર શબ્દ નથી.

૮૭ રા મહારી છળી દેખાડતી લાગે છે.

૮૮ મા (સહર્ષ) વન્દન ! (ખારણે જોઈ ખિન્ન) અલિ ખનાવ
છ, કેમ !

૮૯ રા સખે, પ્રિયાતી આનન્દ તેમ ખિન્નતાની મુદ્રાઓ ગમી
જાય છે.

આર્થ

સૂર્યોદય મૂર્યાસ્તે

વિરુદ્ધ ઝાંચ થતિ જે સિતામ્બુજની,

વદન સુવદનાકેરં

ક્ષણમાં શી બે ચ કાળનતુ !

૭

૯૦ બ ના, જ્ઞેન : ભર્તા આ રહ્યા ચિત્રમા.

૯૧ જ્યેને (પ્રભુમતી) ભર્તાનો વિજય થાવ !

૯૨ મા સખિ, તે દિવસે સંભ્રમમા જોયેલાં એમના રૂપથી મહારી
તરસ છીપી નહીં, જેટલી અત્યારે આ ચિત્રરથ ભર્તા ધારી
ધારીને જોયે છીપે છે.

૯૩ વિ સાબળો છ ને ? કવતી કહે છે, ચિત્રે આપ જેવા દેખાવ
છો તેવા રૂપરૂ નહોતા દીઠા. મળૂસમાંના મણિમાણેકનો
જેમ ગગગાટ, તેમ ત્હમારો જુવાનીનો ગર્વ મિથ્યા !

૯૪ રા સખે, સ્ત્રીગત નિરાસ ખરી, પણ સ્વભાવે લગ્નમલુ
યે ખરી.

હપન્વતિ

ચહેલે મિલાયે પણ રૂપ પૂરં

નિહાળવા વાંછત દીર્ઘનૈના;

રાખવાનું, એટલે આ તો રાજ્ય છોડવે છે, એન મ્હને હુકમ થયો. અને આ સાંભળતાં જ એ કહે 'ખરેખર,' અને છોડી દીધાં.

૭૬ રા (વિં ને ભેટતો) સખે, હું ત્હને બહુ જ વહાલો છું, ખરેખર.

અનુષ્ટુપ

સુહૃદો અર્થ દે સાધી ન છુદ્ધિબળ કેવળે;
સ્નેહાધિકયે બતાવે છે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ સાધનો. ૬

૮૦ વિ આપ જટ કરો. સખી સાથે માલવિકાને સમુદ્રગૃહે રાખીને આપની સામે આવ્યો છું.

૮૧ રા (હમજો) આલો પ્રિયાનો સત્કાર કરું. આગળ થા. વિં 'પધારો' કહી તેમ કરે છે. બંને પરિક્રમે છે.

૮૨ વિ આ આવ્યું સમુદ્રગૃહ.

૮૩ રા (વહેમાનને) વચસ્થ, આ ફૂલ ચૂંટવામાં હાથ હાલી રહ્યા છે, તે ચીંદ્રિકા, ત્હારી સખી ધરાવતીની દાસી, આમ આવી રહી છે. તો આપણે ભીંતની ઓથે ઓથે જઈએ.

૮૪ વિ અરે ચીંદ્રિકા તો ચોરો તેમ કામીઓએ પણ વળધું.
બંને તેમ કરે છે.

૮૫ રા ગૌતમ, ત્હારી સખી મ્હારી રાહ બેતી શું કરતી હશે? આ જાળિયામાંથી બેઠયે તો ખરા.
બંધ બેતા લગા રહે છે. માં અને બાં પ્રવેશે છે.

૮૬ બ સખિ, ભરતને પ્રણમ, આ રહ્યા પાછળ, બાજુએ.

બા. ૮૬ ખં માં છેલ્લા ચાર શબ્દ નથી.

૮૭ રા મહારી છબી દેખાડતી લાગે છે.

૮૮ મા (સહર્ષ) વન્દન ' (બારણે જોઈ પિન્ન) અવિ બન વ
છ, કેમ !

૮૯ રા સખે, ત્રિયાની આનન્દ તેમ ખિન્નતાની મુદ્રાઓ ગમી
જાય છે.

આર્થ

સૂર્યોદય મૂર્ચાન્તે

વિરુદ્ધ ઝાંચ થતિ જે સિતામ્બુજની,

વદન મુવદનાકેરં

ક્ષણમાં શી બે થ કાખન્ટું !

૬

૯૦ બ ના, બહેન ભર્તા આ રહ્યા ચિત્રમા.

૯૧ બેને (પ્રણમતી) ભર્તાનો વિજય થાવ !

૯૨ મા સખિ, તે દિવસે સંભમમા જોયેલા એમના રૂપથી મહારી
તરમ છીપી નહી, બેટલી અત્યારે આ ચિત્રમ્મ ભર્તા ધારી
ધારીને જોયે છીપે છે.

૯૩ વિ સાલજો છ ને ? ભવતી કહે છે, ચિત્રે આપ જેવા દેખાવ
છો તેવા કેમકે નહોતા દીડા. મજૂરમાના મણિમાણિકનો
જેમ ઝગઝગાટ, તેમ તહમારો જુવાનીનો ગર્વે મિથ્યા !

૯૪ રા સખે, સ્ત્રીમત નિશાસુ ખરી, પણ સ્વભાવે સજ્જાતુ
યે ખરી.

ઉપનંતિ

પહેલે મિલાયે પણ રૂપ પૂર

નિહાળવા વાંછત હીમનના;

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

રાખવાનું, એટલે આ તો રાખ છોકવે છે, એમ મ્હને હુકમ થયો. અને આ સાંભળતાં જ એ કહે 'ખરેખર,' અને છોડી દીધાં.

૭૯ રા (વિં ને બોલતો) સખે, હું ત્હને બહુ જ વહાલો છું, ખરેખર.

અનુષ્ટુપ

મુહુર્તે અર્થ દે સાધી ન ભુદ્ધિભળ કેવળે;
સ્નેહાધિકથે બતાવે છે સુક્ષ્માતિસુક્ષ્મ સાધને. ૬

૮૦ વિ આપ ઝટ કરો. સખી સાથે માલવિકાને સમુદ્રગૃહે રાખીને આપની સામે આવ્યો છું.

૮૧ રા (હિમગે) આલો પ્રિધાનો સત્કાર કરું. આગળ થા. વિં 'પધારો' કહી તેમ કરે છે. અને પરિક્રમે છે.

૮૨ વિ આ આવ્યું સમુદ્રગૃહ.

૮૩ રા (વહેમાઇને) વયસ્થ, આ ફૂલ ચૂંટવામાં હાથ હાલી રહ્યા છે, તે ચૈદ્રિકા, ત્હારી સખી ધરાવતીની દાસી, આમ આવી રહી છે. તો આપણે ભીંતની ઓંથે ઓંથે જઇએ.

૮૪ વિ અરે ચૈદ્રિકા તો ચોરો તેમ કામીઓએ પણ વળ્યું,
અને તેમ કરે છે.

૮૫ રા ગૌતમ, ત્હારી સખી મ્હારી રાહ જોતી શું કરતી હશે ? આ જાળિયામાંથી જોઇએ તો ખરા.

જે જોતાં જોતાં રહે છે. માં અને બં પ્રવેશે છે.

૮૬ બ સખિ, ભત્રીને પ્રણમ, આ રહ્યા પાછળ, બાજુએ.

ભા. ૮૬ પં ૦ માં છેલ્લા ચાર શબ્દ નથી.

૮૭ રા મ્હારી છપી દેખાડતી લાગે છે.

૮૮ મા (સહૃદય) વન્દન ! (ખારણે જોઈ ખિન્ન) અલિ ખનાવ
છ, કેમ !

૮૯ રા સખે, પ્રિયતી આનન્દ તેમ ખિન્નતાની મુદ્રાઓ ગમી
ભય છે.

આર્યા

સૂર્યોદય સૂર્યાસ્તે

વિરુદ્ધ ઝાંચ થતિ જે સિતામયુજની,

વદન સુવદનાકેરે

ક્ષણમાં રી જે ચ દાખનતું !

૭

૯૦ બા ના, બહેન : ભર્તા આ રહ્યા ચિત્રમાં.

૯૧ બીને (પ્રણમતી) ભર્તાનો વિજય થાવ !

૯૨ મા સખિ, તે દિવસે સંબ્રમમાં જોયેલાં એમના રૂપથી મ્હારી
તરસ છીપી નહીં, જેટલી અત્યારે આ ચિત્રસ્થ ભર્તા ધારી
ધારીને જોયે છીપે છે.

૯૩ વિ સાલજો છ ને ? ભવતી કહે છે, ચિત્રે આપ જેવા દેખાવ
છો તેવા રૂપ રહોતા હોહા. મજૂસમાંનાં મણિમાણિક્યોનો
જેમ ઝગઝગાટ, તેમ ત્હંયારો જુવાનીનો ગર્વે મિથ્યા !

૯૪ રા સખે, સ્ત્રીજાત જિજ્ઞાસુ ખરી, પણ સ્વભાવે લગભગ
યે ખરી.

ઉપભતિ

રહેલે મિલાયે પણ રૂપ પૂરું

નિહાળવા વાંછત દીર્ઘનેત્ર;

મુઘ્ધા મુખે પ્રીતમને ચ તો યે

શકે સમગ્રે નવ મીટ માંડી.

૮

૯૫ મા સખિ, ભર્તા આડે મુખે સ્નેહભીની નજરે જોયા કરે છે,
તે આ કોણ વારુ ?

૯૬ બા એ બાજુમાં છે તે તો ધરાવતી.

૯૭ મા રાણી માત્ર છાંડીને ભર્તા એકને જ તાકી રહ્યા છે, તે
મ્હને તો અદ્વાક્ષિણ્ય લાગે છે.

૯૮ બા (સ્વગત) ચિત્રમાંના ભર્તાને સાચા ગણીને ધખ્યા કરે
છે, તો લાવજરા બનાવું. (પ્રકટ) એ તો ભર્તાના માનીતાં છે.

૯૯ મા તો હાથે કરીને દુઃખ જોરી લઉં શાને જે !

અસૂયાએ મો ફેરવી નાખે છે.

૧૦૦ રા વયસ્ય, જો તો !

વસંતતિલક

જો જૂ અંને તિલક લીંગ, સુકમ્પ ઓળે,
ને ચિત્રથી ફરિજતૂં સુખ જો અદેખું :
આચાર્યશિક્ષિત કરે પરિપૂર્ણ એષ્ટા
દાષી પ્રિયે, કુપિત ખંડિત નાયિકાની.

૯

૧૦૧ વિ હવે ભવતીને મનાવી લેવાને સર્જે થાવ.

૧૦૨ મા આચાર્ય ગૌતમ પણ અહીં પાછળ એની સેવામાં હાજર
ખરા સ્તો ?

ચિત્ર પાછું જોવાને તે તર્ફ વળવા ઇચ્છે છે.

૧૦૩ બા (માઠ ને જોઇ) ત્હને શુસ્સો તો નથી ચડ્યો ને ?

લા. ૧૦૨ 'પાછળ એની' એટલો અંશ યંઠ માં નથી.

૧૦૪ મા મ્હારો ગુસ્સો લાંબુ ચાલે એમ માનતી હો, તો આ શમાવી લીધો.

૧૦૫ રા (પ્રવેશતો)

આચાર્ય

કેવે કુવલયનયને

ચિત્રછપાયું વલણ ન મુજ સાંખી:

પ્રસન્ન થા, પ્રિય, જાતે

તો ત્હારો સ્ત્રીંગ છું દાસ. ૧૦

૧૦૬ બ જય ભર્તા !

૧૦૭ મા (સ્વગત) શું ચિત્ર ઉપરથી જ હું ઉસ્કેરાઈ ગઈ ?

લજ્જાથી જોલી શકતી નથી; મુખ નમાવી હાથ નોકી વન્દન કરે છે. શબ્દ પણ મદનવેગથી ખાંચાય છે.

૧૦૮ વિ કેમ, વયસ્ય, આ ક્ષણે મન્દતા ?

૧૦૯ રા ત્હારી સખીનો વિશ્વાસ નહીં એટલો.

૧૧૦ વિ એવા અવિશ્વાસનું કેઈ કારણ ?

૧૧૧ રા સાંભળ

હરિણી

નયનપથમાં આવી સ્વપ્ને ક્ષણે જ જતી રહે,

ભ્રુજ જકડમાંથી ચે શી એ ક્ષણે અબલા પડે :

મન-મથનોં એ માયા હૈયું ક્ષણે ક્ષણે દુઃખવે,

— ક્યમ ધરિ શકું શ્રદ્ધા એનાં વિચેષ્ટિતમાં લવે ! ૧૧

૧૧૨ બ સખિ, ભર્તાતે ખહુ ખહુ પીડ્યા. હવે તો તું એમના દિવને વિશ્વાસપાત્ર બની જા.

૧૧૩ મા સખિ, અરે હું તો એવી કમનસીબ, મ્હને ભર્તાનો સમાગમ
સ્વપ્ને પણ દુર્લભ !

૧૧૪ ય (રાં તર્ક જોઈ) આનો શો ઉત્તર ?

૧૧૫ રા

અનુષ્ટુપ

વડા ઉત્તર કે મહારી કામદેવાગ્નિસાક્ષથી
અર્ધૂ જાત જ બહાલીને : ગુપ્તે ન સેવ્ય, સેવક. ૧૨

૧૧૬ ય આપનો અનુગ્રહ.

૧૧૭ વિ (સત્વર પરિક્રમતો) બકુલાવલિષ્ઠે, આ ઊગતા અશોકનાં
પાંદડાંને પેલું હરણુ ઇલા કરશે જો ! આલ એને હાંકી
મૂકિયે.

બાં 'ચાલો' કહે છે એટલે બંને જાય છે.

૧૧૮ રા વયસ્થ, જોજો, અમારી ગુપ્તિનાં રક્ષણુનું પણ એમ જ
ધ્યાન રાખજો.

૧૧૯ વિ ગૌતમ એટલું તો સમજે, વગર કલે.

૧૨૦ ય (પરિક્રમતી) આયં ગૌતમ, હું છૂપી રહું છું, ત્હમે
બારણું સાચવો.

૧૨૧ વિ લલે. (બાં જાય છે.)

આ સ્ફટિકને ચાંલલે જ અડેલું, (સ્પર્શ નિરૂપી) શી
કંડક આ ઉત્તમ શિલાની ! (ધીરવા માંડે છે.)

માં કંડક જાય ચિંતા લજ્જા આદિમાં બેચેન.

બા. ૧૨૧ પાં માં છે — આ સ્ફટિક સ્થાને.

૧૨૨ રા

દ્રુતવિલમ્બિત

સહચરી જન, બહાલિ, ચિરોત્સુક
પ્રતિ ન હોય હજી ભય કે તપા;
સહચરી જન; મોગરવેલ શી
વળગિ તૂં પડ હૂં સહકારને.

૧૩

૧૨૩ આ દેવીને ધાક મ્હને પોતાને રુચતું જે ન કરી શકું.

૧૨૪ રા અલિ, બહી ના !

૧૨૫ આ જે નિર્ભય છે તેમની પોતાની સમવસ્થા ભટ્ટિનીની
હાજરીમાં શી ચાય છે, તે મેં નજરોનજર જોયું છે.

૧૨૬ રા

અનુષ્ટુપ

બિમ્બોઞ્ઠિ, બૈમ્બિકેતૂં એ દાક્ષિણ્ય મત પૈતૃકઃ

ટકે છે પ્રાણુ આ માત્ર, પ્રમાણુ, તુજ આશર્મા. ૧૪

બેટવા ભય છે. માં આનાકાની કરતી પોતાની ભતને
સાચવી લે છે.

૧૨૭ રા (સ્વગત) મુગ્ધાનો પ્રથમ મદનપ્રસંગ કેટલો તો રમણીય !

શાઈલવિકીરિત

હૃદયે રશનાવિહારિ કરને નાનાવિધાન્દોલનો,
આલિંગાય બળે, બને ક્તનતણે સત્રાહ હસ્તદ્રવ્ય;
મ્હાતાં ચુમ્બન, પદ્મલાક્ષ મુખરૂં નીચું ન ઊંચું થતું;
-લીલા એ સહુ દેતિ તોય નવલ સંયોગલહાવાજ શા ! ૧૫

અય ઇરાવતી અને નિપુણિકા પ્રવેશે છે.

૧૧૩ મા સળિ, અરે હું તો એવી કમનસીબ, મદને ભર્તાનો સમાગમ
સ્વપ્ને પણ દુર્લભ !

૧૧૪ બ (રાં તર્ક જોઈ) આનો શો ઉત્તર ?

૧૧૫ રા

અનુષ્ટુપ

વડા ઉત્તર કે મહારી કામદવાગ્નિસાક્ષથી
અર્ધૂ જાત જ બહાલીને : ગુપ્તે ન સેવ્ય, સેવક. ૧૨

૧૧૬ બ આપનો અનુગ્રહ.

૧૧૭ વિ (સત્વર પરિક્રમતા) જકુલાવલિદે, આ જિગતા અશોકતાં
પાંદડાંને પેલું હરણુ ઇળ કરશે જો ! આલ એને હાકી
મૂકિયે.

બં ‘આલો’ કહે છે એટલે બંને જાય છે.

૧૧૮ રા વયસ્ય, જોજો, અમારી ગુપ્તિનાં રક્ષણુનું પણ એમ જ
ધ્યાન રાખજો.

૧૧૯ વિ ગૌતમ એટલું તો સમજે, વગર કલે.

૧૨૦ બ (પરિક્રમતા) આર્થ ગૌતમ, હું છૂપી રહું છું, તમને
ખારણું સાચવો.

૧૨૧ વિ લલે. (બં જાય છે.)

આ સ્ફટિકને ચાંલલે જ અડેલું, (સ્પર્શ નિરૂપી) શી
ઠંડક આ ઉત્તમ શિલાની ! (ધીરવા માંડે છે.)

માં કંઈક લય ચિંતા લઈ આદિમાં જોયેન.

ભા. ૧૨૧ થં માં છે — આ સ્ફટિક સ્થાને.

૧૨૨ રા

દ્રુતવિલમ્બિત

સહચરી બન. બહાલિ, ચિરોત્સુક
પ્રતિ ન હોય હજી લાય કે ત્રપા;
સહચરી બન; મોગરવેલ શી
વળગિ તૂં યડ હૂં સહકારને. ૧૩

૧૨૩ આ દેવીને ધાકે મ્હને પોતાને ડુચતું યે ન કરી શકું.

૧૨૪ રા અલિ, બહી ના !

૧૨૫ આ જે નિર્લય છે તેમની પોતાની સમવસ્થા લાદિનીની
હાજરીમાં શી ચાય છે, તે મેં નજરેનજર જોયું છે.

૧૨૬ રા

અનુષ્ટુપ

ખિન્નઓષિઃ, ઐન્નિકોન્નં એ ક્ષણિય મત ચૈતુકઃ
ટકે છે પ્રાણુ આ માત્ર, પ્રમાણુ, તુજ આશમાં. ૧૪

લેટવા ભય છે. માં આનાકાની કરતી પોતાની જાતને
સાચવી લે છે.

૧૨૭ રા (સ્વગત) મુગ્ધાનો પ્રથમ મદનપ્રસંગ કેટલો તો રમણીય !

શાઈલવિકીરિત

હૃદયે રશનાવિહારિ કરને નાનાવિધાન્દોલનો,
આલિંગાય બળે, બને સ્તનતણે સત્તાહ હસ્તદ્વય;
બહાતાં ચુમ્બન, પદ્મલાક્ષ મુખડૂં નીચૂં ન હીચૂં થતું,
-લીલા એ સહુ દેવિ તોય નવલા સંયોગલ્હાવાજ શા ! ૧૫

અય ધરાવતી અને નિપુણિકા પ્રવેશો છે.

- ૧૨૮ ઇ અલિ નિપુડિ, ખરે જ તહને ચંદ્રિકાએ કહ્યું, સમુદ્ગમને
ચોટલે આયજીતમ એણે એકલો જ દીઠો ?
- ૧૨૯ નિ નહીં તો રાણીજીને હું કહું ચે ખરી ?
- ૧૩૦ ઇ તો ત્યાં જ જઈયે : જ્ઞાનના જ્ઞેષ્ઠમાથી ભિગરેલા આયર્
પુત્રના સાધર્મ્યના ખખર લઈયે; વ-ળી—
- ૧૩૧ નિ ખીજું શું, રાણીજી ?
- ૧૩૨ ઇ વળી ચિત્રમાંના આયર્પુત્રનું મને મનાવિયે.
- ૧૩૩ નિ તો શું ભત્રીં ખુદને રીઝવી નથી લેવા વારુ ?
- ૧૩૪ ઇ ભોળી, જેવા છત્રીના આયર્પુત્ર, તેવા જ પરાયે હુદય
ગયેલા આયર્પુત્ર. આ તો ન કરવાનું થઈ ગયું તે ધોષ
નાખવાનો જ આદર છે. તો આવ ત્યાં.
- ૧૩૫ નિ આમ રાણીજી, આમ.
દેવીની દાસી નાગરિકા પ્રવેશે છે.
- ૧૩૬ ના ભટ્ટિનીનો જય ! દેવીએ કહ્યાનું છે, “આ વયે મદને
મચ્છર ન છાજે. તહમારાં માન વધારવાને સાદુ જ માલ-
વિકા અને એની સહિયરને એહી નાખી દેઠ કર્યા. હવે
રજા આપો તો આયર્પુત્ર રાજી થાય એમ કરૂં. ખરેખર
જે તહમારી ઇચ્છા હોય તે જોલી લો.”
- ૧૩૭ ઇ નાગરિકે, દેવીશ્રીને મહારી વિનાંત જણાવજે : “આપને
આમ કરો ને તેમ કરો એમ હું કોણુ કહેનારી !
દાસીઓને સજા કરીને મહારા ઉપર આપનો ભાવ જાહેર
કર્યો એમ સમજું છું. મહારી ખડતી આપની કૃપાવડેજ છે.

ભા. ૧૩૬ પં ૦ નો ખાક — તો આયર્પુત્રને ય તહમારા વતી વીનવું.

નાં 'છ' કહીને નગ છે.

- ૧૩૮ નિ (પરિક્ષતી હતી તે પાછી આવીને) રાણીજી, આમ તો જુવો, એ પેલા સમુદ્રગૃહના પ્યારણા આગળ આપ ગૌતમ બ્રહ્મરમાના સાંઠની જેમ બેઠો બેઠો વ ધોરે.
- ૧૩૯ ઈ (પાસે જઈ પહોંચો) માફાં એન તો નહીં હોય ? એર વિકાર રહી ગયો વ હોય.
- ૧૪૦ નિ વાને રહેરે તો તેજ જણાય છે. વળી ક્રુવસિદ્ધિએ ડંખ મંચો, એટલે એવો શક ખોટો.
- ૧૪૧ વિ (સ્વપ્નમાં લવતો) લવતિ માલવિકે !
- ૧૪૨ નિ સાંભળ્યું ને ? આ પેટસર દોંગો ખુવો છે કોનો જે ? વેળકવેળ પાકાં સીધાં લલલલને કાંઈ કુલાવી છે તો અદિયાંથી, અને સમણામાં એને માલવિકા સાબરે છે !
- ૧૪૩ વિ (સ્વપ્નમાં જ) ધરાવતીને ટપી નજે !
- ૧૪૪ નિ આતું નામ તે માફાં એન ! લાવ એ સાપના લીટાથી વે લકકતા ભામટાને આ સાપ જેવા વાંકાચૂંકા એના જ લઈ વડે ચાંલલા પાછળથી બ્હીવરાવું !
- ૧૪૫ ઈ એ હરામી એ જ લવનો !
- નિં ચાંલલા પાછળથી વિં ઉપર એનો લટકો ફેંક છે.
- ૧૪૬ વિ (ચોંટીને સફળો) ખાપ રે ! મ્હારા ઉપર તો એર પડ્યો !
- ૧૪૭ રા (ધસી આવતો) સખે, બ્હીતો નહોં, બ્હીતો નહોં !
- ૧૪૮ મા (પાછળ આવતી) ભર્ત : , જો જો હોં, કહે છે સ.પ છે !

લા, ૧૪૪ પં ૦ માં ' એના જ ' એ અંશ નથી.

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

- ૧૪૯ ઇ સત્યાનાથ ! આ તો આર્યપુત્ર પોતે આમ દોડતા આવે !
- ૧૫૦ વિ (ખડખડાટ હસતો) શું આ તો મદરિ હરો જ !
મેં જાણ્યું, મેં કેતકાને કાંટા કંપ પાડી દોગધીતર કરી
સાપળાપાને જે આળ દીધું, તેનું સાચે જ મહેને આ
દેખ્યું !
- ૧૫૧ બા (ગાભરી આવી પહોંચતી) ભત્તર, પહાર ન નીકળશો !
અહીં તો કંઈક કુટિલપણા સાપનો બંધ પડે એવું લાગે છે !
- ૧૫૨ ઇ (સ્તમ્ભ પાછળથી રાજ સામે આવી) ધોળે દિવસે
સંભોગનો આપનો સંકેત પાર ભિતર્યો કે !
સૌ ઇં ને જોઈ ગભરાઈમાં પડે છે.
- ૧૫૩ રા પ્રિયે પ્રિયે, આ તે શો અપૂર્વ વેદનપ્રકાર !
- ૧૫૪ ઇ બકુડિ, ત્હને ય વધ્ધમણાં ! દૂતી લેખે તું ત્હારું ઝાપેણું
ખીડું જીતી ગયું, અરે ને !
- ૧૫૫ બા ખમા ભાદિનિ ! મેં શું કર્યું શું નહીં તે પૂછો ભત્તરને.
બાકી દેડકા બોલે તેથી શું મેધદેવ પૃથ્વીને ભૂમે કે ?
- ૧૫૬ વિ અરે આ તે કંઈ રીત ! ભવતીને જોતાં જ વયસ્ય તો
પોતાનો પ્રણિપાતે ત્હમે ન ગાંઠ્યો એ ત્હમરો ભારે દોષ
મણુ બૂલી ગયા; તોય ત્હમે તો, ભવતિ, કોપેલાં ને કોપેલાં.
- ૧૫૭ ઇ કોપીને તે અહીં હું શું કરવાની જે ?
- ૧૫૮ રા જરાજર. અધટિત કોપ ત્હને ન જ છાજે. જો

ભા. ૧૫૫ વાક્ય ખીજું જંઠ માં નથી.

ભા. ૧૫૮ જંઠ માં પહેલો રાખદ નથી.

રુચિરા

અકારણે તવ વદને ચડે કદી,
સ્થિતાનને, પણ શું વિકાર કોપનો ?
ન જોગ, ને વિધુવદના વિલાવરી
બને કદી કંલુષિત રાહુછાયથી ? ૧૬

૧૫૬ ઇ કોપ અવરિત, એ આર્યપુત્રનો ખોલ સતરઆના. અમારાં
ભાગ્ય બીજને હાથ ગયાં, અને હવે હું કોપ કહું, તો
હાંસીપાત્ર જ બનું.

૧૬૦ રા તું તો ઊંધું ઊંધું લપ દોડે છે. મ્હને તો કોપકારણ
નથી જ દેખાતું. જો ને—

આર્યા

અપરાધી થે પરિજન
આચ્છવપરવે ન રાખવાં કંદે,
તે મેં છોડાવેલી
મહુને પ્રજામવા ઉદાય આવી. ૧૭

૧૬૧ ઇ (એકદમ) અલિ નિયુક્તિ, જા તો, દેવીને કાને નાખી
આવ. 'જોગો, જોછ લીધા આપનો પક્ષપાત !'

નિં 'છ' કહેતી ચાલી નીકળે છે.

૧૬૨ વિ (સ્વગત) અરે, આ વળી કાચું કપાચું ! પાળેલું પારેલું
પ્રાંજરેથી છૂટતામાં તો ચીંચચુગે જઇ પડવાનું !

નિં પાછી આવે છે.

૧૬૩ નિ (ઇ ને જ) રાણીજી, રસ્તે અચાનક માધવિકા મળી
ગઇ; એ તો કહે છે વાત આમ બની (કાનમાં કહે છે.)

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

- ૧૬૪ ધ (સ્વગત) ખાસ્થું બેશ ! આ ભદ્રાનું જ કારસ્તાન !
(વિં સામે જોઇ પ્રકટ) એ આ જ કામકામણના
સચિવની નીતિનો નમૂનો !
- ૧૬૫ વિ ભવતે, નીતિશાસ્ત્રનો કકકો ય લાગ્યો હોઈ તો ગાયત્રી-
નાં જ સમ !
- ૧૬૬ રા (સ્વગત) હવે આ સાંકડામાંથી છૂટારો જ કેમ ?
પ્રતીહારી જયસેના દોડતી આવે છે.
- ૧૬૭ જ દેવ, વસુવ્રદ્ધીયા દડા પાછળ દોડતાં 'તાં, ત્યાં આપણા
પિંજિળ વાનરે એમને એટલો તો ત્રાસ દીધો, કે દેવીએ
જોળામાં લીધાં છે, તોપણ કુંવરીયા વાયુમાં જલે પાન
હુજે એમ ધ્રુજ્યા જ કરે છે, જરા ય સાંસતાં પડતાં નથી.
- ૧૬૮ રા અરેરે, બાળક સ્વભાવે જ પ્હીકણુ.
- ૧૬૯ ધ (હિંકેરાઈ) આર્યપુત્ર, પધારો ઝટ, એને બાપડીને ત્હાડી
પાડો, નહીં તો આ ખૂન જ ત્રાસી ગયેલીને વળી કંઈનું
કંઈ થઈ એસશે.
- ૧૭૦ રા અરે હું એને શા-ત પાડું !
એકદમ ચાલ્યો ભય છે. જાં ધં નિં પણુ ભય છે.
- ૧૭૧ વિ શાખાશ રે પિંજિળિયા શાખાશ ! તેં તો ત્હારા ખતભાઈને
અણીની વેળાએ ઊગારી લીધો !
પાછળ ચાલી નીકળે છે.
- ૧૭૨ મા અલિ, દેવીનો વિચાર આવતાં જ હૃદય કમ્પી ઊઠે છે
હજી એ નબળને શું શું વીતવાનું બાકી હશે !
નેપથ્યમાં

૧૭૩ અહ્યુત ! અહ્યુત ! દોહદપૂરણને પાંચ રાત હજી નથી
થઈ, ને આ સોનેરી અશોક ઢગલે ઢગલા કળાઓથી આખો ય
જવાઈ રહ્યો : ચાલ, હવે, દેવીશ્રીને દહિં વધામણા !

બંને સાંભળતાં હરખમાં આવી જાય છે.

૧૭૪ બ પ્રિયસખિ; નચિન્ત થઈ જા : દેવી વચનનાં સાચાં છે.

૧૭૫ મા તો પ્રમદવનમાળણને પગલે પગલે ચાલો આપણે પણ.

૧૭૬ બ ચાલો. (જાય છે.)

કવિ સમુદ્રગૃહ નામે અંક ૪ સમાપ્ત

અંક ૫ : નવો અશોકમંડપ

પ્રવેશક

સ્થળ : દેવીના અવાસના ચોક આગળ.

સમય : અંક ૪ ના બનાવ પછી થોડે દિવસે, પ્રાતઃકાળ.

પાત્રો : મધુકરિકા અને દેવીના પરિજન, કૂબડો સારસક.

અથ પ્રવેશે છે પ્રમદવનની માળણ મધુકરિકા.

૧ મ સોનેરી અશોક ફરતો ચીંતો અને ઓટલાવાળો માંડવો નાખી દીધો છે અને તેની સ્વાગત શોભા પણ રચાઈ ગઈ છે. તો હુકમ મુજબ બધું તૈયાર છે, તે દેવીને કાને નાખું.

— માલવિકા ઉપર ખરે જ દૈવે હવે તો મેહર કરવી જોઈએ. એના ઉપર આટઆટલાં ફૂલો દેવી અશોકને આમ ફૂલો આવતાં કૃપાળુ બને પણ.

— ક્યાં હશે વારુ દેવી અત્યારે ?

— (આગળ જોતી) પેણો દેવીનાં પરિજનમાંનો કૂબડો સારસક : હાથમાં લાખમુદ્રાએ બીધ કરેલી ચામડાની કંઈ ચેલી દેખાય છે, ને આમ નીકળી આવે દેવીશ્રીના ચોક-માંથી. એને જ પૂછું. (સાં પ્રવેશે છે તેની કને જઇ)

— સારસક, શીદ ચાલ્યો ?

૨ સા મધુકરિકા, મહાવિદ્વાન બ્રાહ્મણોને દખણ દેવાના આ સોનેર્યા, પહોત મહારાજને ગણી આપવા જઈ છું.

૩ મ શેની દખણ ?

લા. ૧ પં ૦ માં ' ચીંતો અતો ઓટલાવાળો ' એ અંશ નથી.

- ૪ સા એ તો જ્યારથી મહારાજકુમાર વસુચિત્રને વડીલ શ્રી સેનાપતિએ મહાઅગના ઘોડાની રખવાળી ઉપર નીમ્યાનું સાંભળ્યું ને, ત્યારથી કુમારશ્રીની આવરદા લીધાય, મારે દેવી માસિક આઠર સુવર્ણ સુપાત્ર બાહ્યોને દાન કરેછે.
- ૫ મ દેવીશ્રી ક્યાં શા કામમાં હશે ?
- ૬ સા મંગલઘરમાં ખિરાજે છે. વિદ્વલદેશથી ભાઈ સાહેબ વીર-સેનજીએ મોકલેલા કાગળ સ્વીકારકુનો વાંચે છે ને પોતે સાંભળી રહ્યાં છે.
- ૭ મ અરે એ બાળુના ખખરઅંતર તો કહે —
- ૮ સા વિદ્વલનાથને ભર્તાના વીરસેનજી આદિ દણ્ડનાયકોએ વશ કરી લીધા છે. તેના પિત્રાદિ માધવસેનને છોડવ્યો પશ્ચ છે. કહે છે તેનો દૂત એકએકથી બારે અવેરાત, વાહન, ભરજામ, વળી જુદા જુદા કલાકૌસલમાં કાખેલ કારીગર પરિજનનાં જૂથ, એમ પાર વિનાની બેટા લાવ્યો છે, તે સૌને ભર્તાની સલામ કાલે થવાની છે.
- ૯ મ વાટુ, બાઈ, દેવીશ્રીને મોંએ ચાહું. સિધાવ તું ય તહારે કામે. બને નાથ છે.
- છતિ પ્રવેશક.

ભા. ૪ પં ૦ માં 'માસિક' શબ્દ નથી.

અંક ૫ : નવો અશોકમંડપ

મુખ્ય દશ્ય

સ્થળ : ન્યાયાસનના દિવાનખાનાની બહારનો ભાગ; પછી પ્રમદ્વનનો રસ્તો; તે પછી નવો અશોકમંડપ.

સમય : હપલા પ્રવેશક પછી બેત્રણ દિવસને આંતરે, અંક ૩૯માં જે વસન્ત-ઋતુનું પહેલું અઠવાડિયું પૂરું થવામાં હતું, તે વસન્તઋતુનો અન્તભાગ : એટલે અંક ૩૯ પછી આશરે ૮મું અઠવાડિયું.

પાત્રો : શબ્દ, વિં, પ્રં, કં, દેવી, પં, માં, પરિજનો, નિપુણિકા, અને વૈદર્ભ કલાનિષ્ણાતોમાંની સંગીતમાં હતામ બે, રજનિકા અને ન્યૌત્સિકા.

અથ પ્રતીહારી જયસેના પ્રવેશે છે.

- ૧૦ જ અશોકનો સત્કાર કરવામાં ગૂંથાયેલાં દેવીએ ફરમાવ્યું, આયુષ્યને નિર્મિત્રણ હૃદ્ય આવ, આયુષ્યની સાથે અશોકની કુસુમશોભાના દર્શન લેવા ઇચ્છું છું.' તો ધર્માસન આગળ દેવની રાહ બેઠું. (પરિક્રમે છે.)

નેપથ્યમાં વૈતાલિકો

- ૧૧ દેવશ્રીનો જય ! દેડસેનાઓ વડે વેરીનાં મસ્તક નમાવનાર દેવશ્રીને વધામણાં !

નેપથ્યમાં ૧લો વૈં

હરિણી

- ૧૨ પિકરવ-રતિ-પ્રીત્યાનંદે વસન્ત તું ગાળતો,
સરિદુપવને સાંગી જાણુ અનંગ વિલાસતો !

લા. ૧૦ પહેલા ચાર સપ્દ ૫૦ માં નથી.

વરદ ! વરદાતીરે ત્યારે ખલોદ્ધત વારણે
અગણુ તરુ-આલાનો વૈરી સહે છું નભાવતો ! ૧

નેપથ્યમાં રત્ને વૈં

હરિણી

૧૩ મુરસમ ! કવે હોસે સૂરી પરાક્રમ તાહરાં
મધુરિપુતણાં સાથે સાથે, વિદલપ્રદેશનાં:
અગણુ-બલ-દંડે તેં લક્ષ્મી વિદલપ્રદેશી હરી,
અરગલ-અતુલ્લે કૃષ્ણે હરી પરિ સ્કન્ધિમણી ! ૨

૧૪ જ આ જ્યસંગીત સૂચવે છે કે ભર્મા બિંદ્યા, ને આ તર્ક
પધારે છે. દંઈક ખસી જઈ રવેશનાં તોરણ નીચે
બિંબી રહું. (તેમ કહે છે. ૨૦ વિં પ્રવેશે છે.)

૧૫ રા

વસન્તતિલક

બહાલી સમાગમ-ઉપાય જડે ન શોધ્યો,
સેના જિતી જય મહાન વિદલપ્રદેશમાં;
હૈયું સુખી અથ દુખી થતું એકસાથે,
ગ્રીષ્માતપે સલિલધાર તળે શું પદ. ૩

૧૬ વિ મૂને તો દેખાય છે કે આપ દવે એકરસ મુખ અનુભવશો.

૧૭ રા શા ઉપરથી ?

૧૮ વિ આજે દેવીએ આર્ગ્ય કૌશિકીને કહ્યું, ' ભગવતિ, તહમે
તહારી શણગારકલા માટે મગર છો, તો વિદલપ્રદેશનાં કન્યા-
ને વ્રજમંડપમાં પધરાવતાં જે શણગાર સમ્પન્ન છે, તેવી
આજે માત્રવિકાને શણગારો નોકે. ' અને અર્ધકારે પથ

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

હૃદયી પહેરાવી દીધા છે. તો દેવી આપનો મનોરથ પૂરે પણ.

૧૯ રા સખે, મહારાં વલણોને અનુસરનારી અને ઈર્ષ્યાગિત ધ.રિણી-
નાં આગલાં આચરણો જોતાં તું કહે છે તે અસમ્ભવિત
તો નથી.

૨૦ જ (પાસે આવી) ભત્તોતો જય ! દેવી વીનવે છે, ' સોનેરી
અશોકની કુસુમશોભાના દર્શન નિમિત્તે થોગ્ગેલો મહારો
સમારંભ સફળ કરજો.

૨૧ રા દેવી છે ક્યાં ? ત્યાં જ ?

૨૨ જ જી. રાણીવાસમંડળને દરેકની પદવી પ્રમાણે સંમાન દઈ
રાજી કરીને વિદાય ક્યાં છે, અને હવે માલવિકા-પ્રમુખ
પોતાનાં પરિજન સાથે આપની રાહ જુવે છે.

૨૩ રા (વિં સામે જોઈ સહર્ષ) જયસેને, આગળ થા.

૨૪ જ આમ, દેવ, આમ. (ત્રણે પરિક્રમે દે.)

૨૫ વિ (નિહાળીને) વયસ્થ, આ પ્રમદવનમાં વસન્તનો અંદાર
ઓસરતો જણાય છે.

૨૬ રા સાચી વાત. (આથી)

કુરુષકુલકમલોયે,

વિનમ્ર રસાલ ફળો તણે હ્રમયે;

વસન્ત અવસિતજેષ્ઠન

ચિત્તોત્સુકતા અતિ વધારે.

૪

૨૭ વિ (આગળ જતાં) અહોહો, આ તો સોનેરી અશોક !
ફૂલફૂલના થોડેથોડ રૂપ વેશ જ જણે સજી લીધા છે, જુવો
તો ખરા.

૨૮ રા એણે પ્રથમ લીલ કરી તેનું સાદું અત્યારે વાળે છે, આજે બીજો દોષ પણ તુરંબર એની સરસાઇ કરી શકેએમ નથી.

આર્યા

અશોક જે જે બહેલા

વસન્ત ઉગમે કુશુભભર્યા સોહા,

દોહડ યાતાં આમાં

તે સર્વેનાં શુ' ફેલ આવ્યાં ! ૫

૨૯ વિ અ-ને વયસ્થ, શ્રદ્ધા રાખો. આપણી હાજરીમા પણ દેવી માલવિકાને પોતાની કને રાખી રહ્યા છે.

૩૦ રા (સહર્ષ) સખે, જો તો —

આર્યા

દેવી ઉઠતાં વિનયે

ઊઠે સાથે પ્રિયા અલૈકૃત આ

રાજ્યશ્રી રી સોહો

કરે વદન વિહીન, ભૂમિ સહો. ૬

દેવી માં ૫૦ અને પવિત્ર પ્રવેશે છે.

૩૧ મા (સ્વગત) આ લગ્નમંડપાલીકાર સજ્જા તોનું નિમિત્ત તો બાણું છું. અને તોપણ કમલપત્રનાં શિદ્ધ પેઠે દિલ ધ્રુવચાળ કરે છે, આ કાળી આખે ખૂબ જ કરે છે.

૩૨ વિ (રાં ને જ) લગ્નનાં વસ્ત્રાસૂત્રણે ભવતી માલવિકાનું ૩૫ ખૂબ ખીલી ઊઠે છે.

૩૩ રા (તેને જ) હા :

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

છૂટથી પેરાવી દીધા છે. તો દેવી આપનો મનોરથ પૂરે પણ.

૧૯ રા સખે, મહારાં વલણોને અનુસરનારી અને ધૃત્યાગિત વ.શિષ્ટી-
નાં આગલાં આચરણો જોતાં તું કહે છે તે અસંભવિત
તો નથી.

૨૦ જ (પાસે આવી) ભર્તાનો જ્ય ! દેવી વીનવે છે, ‘ સોનેરી
અશોકની કુમુદમણીના દર્શન નિમિત્તે યોગેશ્વર મહારા
સમાર્પણ સફલ કરશે.

૨૧ રા દેવી છે ક્યાં ? ત્યાં જ ?

૨૨ જ છ. રાણીવાસર્ગીયને દરેકની પદવી પ્રમાણે સંમાન દઇ
રાજ કરીને વિદાય કર્યા છે, અને હવે માલવિકા-પ્રમુખ
પોતાનાં પરિજન સાથે આપની રાહ જુવે છે.

૨૩ રા (વિ. સામે જોઇ સહર્ષ) જયસેને, આગળ ચા.

૨૪ જ આમ, દેવ, આમ. (ત્રણે પરિક્રમે છે.)

૨૫ વિ (નિહાળીને) વયસ્ય, આ પ્રમદવનમાં વસન્તનો પહાર
ઓસરતો જણાય છે.

૨૬ રા સાચી વાત. (આર્પી)

કુરબકુલલલગ લોચે,

વિનમ્ર રસાલ ફળો તણે હ્રમખે;

વસન્ત અવસિતજોખન

ચિતોત્સુકતા અતિ વધારે.

૪

૨૭ વિ (આગળ જતાં) અહોહો, આ તે સોનેરી અશોક !
ફૂલફૂલના થોડેથોડે રૂપ વેશ જ જાણે સજી લીધો છે, જુવો
તો ખરા.

૨૮ રા એણે પ્રથમ દીલ કરી તેનું સાકું અત્યારે વાળે છે, આળે
ખીંજે કાંઈ પણ તરુવર એની સરસાઈ કરી શકેએમ નથી.

આર્યા

અશોક જે જે બહેલા

વસન્ત ઉગમે કુસુમભર્યા સોહ્યા,

દોહક થાતાં આમાં

તે સર્વેનાં શુ' ફૂલ આબ્યાં !

૫

૨૯ વિ અ-ને વધરય, શ્રદ્ધા રાખો, આપણી હાજરીમા પણ દેવી
માલવિકાને પોતાની કને રાખી રહ્યાં છે.

૩૦ રા (સહર્ષ) સખે, જો તો —

આર્યા

દેવી ઉઠતાં વિનયે

હોઠે સાથે પ્રિયા અલીકૃત આ

રાજ્યશ્રી શી સોહ

કરે ષણ વિહીન, ભૂમિ સહે.

૬

દેવી માં ૫૦ અને પરિજન પ્રવેશે છે.

૩૧ મા (સ્વગત) આ લગ્નમંડપાર્ણિકાર સજ્જાયા તેનું નિમિત્ત
તો જાણું છું. અને તોપણ કમલપત્રનાં શિદ્ધ પેઠે દિલ
ધ્રુવ્યાજ કરે છે, આ કાળી આંખે ખૂબ જ ફરકે છે.

૩૨ વિ (રાં ને જ) લગ્નનાં વસ્ત્રાશ્રુષણે ભવતી માલવિકાનું
૩૫ ખૂબ ખીલી હોઠે છે.

૩૩ રા (તેને જ) હા :

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

દ્રુતવિલગ્નિત

વસનજોડ જરા હંકડી, વણી
ખચિત ભૂષણ ભૂષણથી, દિસે
હિમ જતાં ઉગતી ધરિ કૌમુદી
અગણુ-તારક ચૈત્રનિશા સમી.

૭

૩૪ ધ્રા (પાસે આવી) આર્થપુત્રનો જય !

૩૫ વિ (દેવીને) આપની ચડતી થાવ !

૩૬ પ દેવનો વિજય !

૩૭ રા ભગવતિ, પ્રણામ !

૩૮ પ હૃદયસ્તુ મળે !

૩૯ ધ્રા (સરિખત) આર્થપુત્ર, અમે આ માંડવો ન'આવીને આ
સોનેરી અશોકને આપ માટે તરુણીંગો સાથેનું ઉચિત
સંકેતસ્થાન બનાવી આપ્યો.

૪૦ વિ વયસ્થ, દેવી આપની મનગમતી કોટે આરાધના કરે છે.

૪૧ રા (લળળથી અગ્રોલ રહો તે દરમિયાન અશોકમંડપની
પ્રદક્ષિણા કરીને)

શાલિની

સન્માનોને છે નહીં એ અપાત્ર
દેવી જે જે કલ્પતાં એહ માટે;
વાસન્તીની આણુ માની ન એણે,
દેવીચોજ્યાં દોહલે પુષ્પ ધાર્યો.

૮

સૌ જસે છે.

શ્લો. ૭ પંક્તિ ખ - પં૦ માં - વિરલભૂષણભૂષિત, એ દિસે.

- ૪૨ વિ સખે, નિશ્ચિન્તપણે આ જોખનવન્તીને જુવો તો !
 ૪૩ ધા કોને વાડુ ?
 ૪૪ વિ આ સોનેરી અશોકની જોખનવન્તી કુસુમશોભાને.
 ૪૫ રા (સ્વગત) સાગીય છતાં ય વિયોગ, એ તો મહાકષ્ટ !

અનુષ્ટુપ

ચક્રવાક બન્યો હું તો, ચક્રવાકી પ્રિયા ખરે,
 જ્યાં આઠી અમ મેળાયે ધારિણી રજની સમી. ૯

કંચુકી મૌઘલ્ય પ્રવેશે છે.

- ૪૬ મૌ જય જય દેવ ! અમાત્ય વિગ્રહિત કરે છે, વિદ્ધર્મવિજય-
 ની દહાણુમાંની સમૃદ્ધિમાં બે કલાનિપુણ ભવતીઓ મુસા-
 ફરીથી થાકેલી ત્યારે આપની આગળ ન્હોતી રજુ કરી.
 હવે એમને પૂરતો આરામ મળી ગયો છે, તો જેવી
 આપની આજ્ઞા.

- ૪૭ રા અહીં જ સલામે મોકલો.

કંઠ 'જી' કહી જાય છે, તુર્ત જયોત્સિકા અને રજનિકા
 સાથે પાછો આવે છે.

- ૪૮ મૌ આમ, ભવતીઓ, આમ.

- ૪૯ જયો (૨૦ તે જ) સખિ રજનિકે, આ અભાવમાં રાજકુસમાં
 પ્રવેશતાં પણ અન્તરાત્મા જાણે પ્રસન્નતા જ અનુભવે છે.

- ૫૦ ર (તેને જ) જયોત્સિકે, મહારું ચિત્તે પ્રસન્ન છે. અને
 લોક કહે છે, આગામિ સુખદુઃખની કંઈક ઝાંખ હૃદય
 દિપર પડે તો ખરી.

૫૧ જયો! (તેને જ) એ અહીં સાચું પડે, ખરું.

૫૨ મૌ આ દેવ દેવી, સાથે. વધો આગળ.

તેમ કહે છે. એમને જોતાં માં અને ૫૦ ની નજર મળે છે.

૫૩ ૨ જયો! (સાથે પ્રણમતી) ભર્તાનો જય! લટિનીનો જય!

૫૪ રા આવો. ખેસો. (જોને ખેસે છે)

—ભવતીઓની કહ કલામાં ઉસ્તાદી છે ?

૫૫ ૨ જયો! છ, સંગીતમાં પ્રવેશ ખરો.

૫૬ રા દેવિ, એકને તહમે રાખો.

૫૭ ધા માલવિકે, આમ જો. તહને સંગીતમાં કહની સાથે કાવશે ?

૫૮ ૨ જયો! (માં ને જોતાં ઊભી થઈ જઈને) કોણ એ, અમારા ભર્તાનાં કુંવરી ?

— (પ્રણમતી) જય જય કુંવરીયા !

પાસે જઈને ખેસે છે. ત્રણેને આંસુ આવીનય છે. સૌ ચકિત.

૫૯ રા તહમે કોણ અને આ ભવતી કોણ વારુ ?

૬૦ ૨ જયો! એ તો અમારાં કુંવરીયા.

૬૧ રા કવી રીતે ?

૬૨ ૨ જયો! સાંભળિયે. આપની વિજયી સેનાએ વિદર્ભનાથને હંડી કુમારશ્રી માધવસેનને કેદમાંથી છોડવ્યા, તેમનાં જ ન્હાનાં ખરું આ માલવિકા કુંવરીયા.

૬૩ ધા (સ્વગત) શું માલવિકા રાજકુંવરી ? ચન્દનને મેં પાવડી લેખે વાપરીને દૂષિત કર્યું.

૬૪ રા ભવતી આ દશામાં કેમ આવી પડ્યાં વારુ ?

૬૫ મા (સ્વગત સનિધાસ) દેવનું પરિણલ ।

૬૬ ર જી, કહું. અમારા કુમારશ્રી માધવસેન પિત્રાધને હાથ સપકાઈ જતા તેમના અમાત્ય આર્ય સુમતિએ અમ જેવા પરચુગ્ણ પરિજનને પડયા મૂકી ગજકુમારીને ગુપ્ત રીતે ભિગારી લીધા

૬૭ રા એટલું તો સાલણી ચૂક્યો છું. પછી ?

૬૮ ર જયે! એટલું જ જાણિયે છ, પછીની કશી જ ખબર નથી

૬૯ પ પછીનું હું અભાગણી જણાવું.

૭૦ ર જયે! કુવરીબા, આ બોલ્યા તે જાણે આર્ય કૌશિકી જેવે અવાજ લાગે છે ?

૭૧ મા આર્ય પોતે જ છે.

૭૨ ર જયે! યતિવેશમા આર્ય ન ઓળખાયા ભગવતિ, પ્રણામ.

૭૩ પ કલ્યાણ !

૭૪ રા ભગવતિ, આ શું તહમારા ઓળખીતા ?

૭૫ પ જી

૭૬ વિ તો ભગવતિ, ભવતી માલવિકાના વીતકેનો શેષભાગ જણાવશો.

૭૭ પ (વિક્રમવતાને દામતી) સાલણો. કુમારશ્રી માધવસેનના સચિવ સુમતિ મહારા મોટા ભાઈ.

૭૮ રા એમ ત્યારે. પછી ?

૭૯ પ માધવસેનજીની એ દશા થતા મોટા ભાઈ મહેતે અતે કુવરીબાને જ લઈને અલોપ થયા, આપ સાથેનો સમ્મન્ધ

જોડી દેવાના જ હેતુને વળગી, વિદિશા તર્ક આવતા
બહેપારીઓ ની વણજરમાં ભળી ગયા.

૮૦ રા પછી ?

૮૧ પ વણજરે વિકટ માર્ગ વટાવીને લાંબી મજલોએ થાકેલા,
તે પકાવ કર્યો.

૮૨ રા અને પછી ?

૮૩ પ ત્યાં તો

વસન્તતિલકા

કેદહજ્જકારિ, ખચિ વક્ષ વિશાળ ભાથે,
માથે મધૂરપિષ્ઠ ઢાંકત કાન આખા,
ત્રાહન્ત, જય ગગડી શ્રુણુનાર હાંન,
ઓચિન્તુ સિલ્લકલ આવિ પદયૂં અદમ્ય ! ૧૦

માલવિકા ભયભીત થાય છે.

૮૪ વિ (તેને) ભવતિ, બહીવું શાને, ભગવતી ગાંધગુજરી જ
વણવે છે.

૮૫ રા પછી શું થયું વારુ ?

૮૬ પ વણજર સાથેના સુલટ લક્યા ખરા, પણ ઘડી ગેઘડીમાં
જ ભાગી ગયા.

૮૭ રા ભગવતિ, આ પછીનું દુઃખદ આવશે એમ લાગે છે.

૮૮ પ પછી તે મહારો માહીગ્યો વીર આ આકતમાં—

અનુષ્ટુપ

સિલ્લ હુમલે ત્રાસેલી આનું સંકટ દાળતાં
સ્વામીપ્રિય ત્રણે છૂટચો રણે દે પ્રિય પ્રાણને. ૧૧

- ૮૯ જ્યો. અરેરે, સુગતિ ખપી ગયા !
- ૯૦ ર તેથી જ કુંવરીખાના આ હાલ. (૫૦ રુવે છે)
- ૯૧ રા ભગવતિ; સ્વસ્થ થાવ. દેહધારીની સંસારયાત્રા એવી જ. વળી સ્વામીને લૂણસાચા એ વીર પુરુષને શોક કરવો ના હોય.
- ૯૨ પ પછી મ્હને મૂર્છા વળતાં જોઉં છું તો આ માલવિકા ક્યા ય જોવામાં ન આવી.
- ૯૩ રા ભગવતી ખૂબ જ સાંકડમાં આવી ગયાં.
- ૯૪ પ મોટાભાઈના દેહને અગ્નિસંસ્કાર દહ ફરીને અનાથ અસહાય ખની ગયેલ હું દુખિયારી વિશ્વિદેશે આવી, અને આ ગેરુવો વેશ ધારણ કર્યો.
- ૯૫ રા સદાચરણીને ઘટતો જ માર્ગ લીધો. પછી ?
- ૯૬ પ પછી તો આ માલવિકા અટવીચરો કનેથી વીરસેનને હાથ આવી અને વીરસેને એને અડી દેવી પાસે મોકલેલી, તે હું દેવીની સેવામાં દાખલ થઈ, ત્યારે જ મેં એને દીઠી, એ જ અમારી કથાનો અંત.
- ૯૭ મા (સ્વગત) હવે ભત્તી શું કહે છે વારુ ?
- ૯૮ રા અરેરે, આકૃતો આવી પડે ત્યાં અપમાનો ય ગળવાં પડે.
- અનુક્રમ
- દેવી પદાહ્લ કુંવરી દૈવે કીધી ખવાસણી;
અંગૂઠા ખનિ ગૈ મૂળે જે સુલાચમ પામરી. ૧૨
- ૯૯ ધા ભગવતિ, ત્હમે માલવિકાના ખાનદાન વિષે બોલ્યાં જ નહીં તે દીક ન કર્યું.

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

- ૧૦૦ પ દેવિ, મ્હને દોષારોપ અનુચિત. મેં યુષ્ઠિ જાળવેલી સદ્ધારણ.
- ૧૦૧ ધ્રા એવું તે કેવું કારણ હોય શકે વારુ ?
- ૧૦૨ રા બાધ જેવું ના હોય તો કહેશો.
- ૧૦૩ પ સાંભળિયે. વિદર્ભરાજ આના વડીલશ્રી દયાત હતા, તે યાત્રાઓ કરતા કરતા કોઈ સિદ્ધ પુરુષ આવી ચડ્યા. તેમણે મ્હારા સાંભળતાં આ બાલિકાનું ભવિષ્ય ભાખ્યું, જે એને વર્ષાવધિનું દાસીપણું નિર્માણ છે; પછી એને લાયક પતિ મળી જશે. આ અનન્યથાભાવિ વચન એની અહીં સેવા રૂપે ફળતું જોઈને હું વર્ષાવધિ વીતવાની શ્રદ્ધામાં બેસી રહી, તે હું તો ધારુ છું, મેં ઠીક જ કર્યું.
- ૧૦૪ રા એમ જ. (કંચુકી પ્રવેશ છે.)
- ૧૦૫ મૌ દેવ, ખીજી કથા ચાલતી 'તી એટલે વચ્ચે ન બોલ્યો. અમાત્યની વિસાપના છે, 'મન્ત્રીસમિતિમાં અમે વિદર્ભ દેશની હવે શી વ્યવસ્થા એ વિષે નિર્ણય ઉપર આઠ્યા છિયે; પરંતુ દેવનો અભિપ્રાય શો તે જાણવા આતુર છિયે. '
- ૧૦૬ રા મૈદ્ગલ્ય, એ યજ્ઞસેન માધવસેન પિત્રાદિ રાજકુમારોનું દૈરાજ્ય સ્થાપવા ઇચ્છું છું.

અનુક્રમ

ધિત્રે એ વરધાકાંઠા તણા શાસક ચોગ્ય છે :

ઉભણ શીતાંશુ જેવા એ અહોરાત્ર વિભાજતા. ૧૩

ભા. ૧૦૩ પ'ં વાંચે છે, — ને કોઈ અવતારી મહાપુરુષ.

ભા. ૧૦૬ દૈરાજ્યને કેડાણે પ'ં એવું રાજ્ય વાંચે છે.

૧૦૭ મો એમ અમાત્ય પરિપક્વને જણાવું ?

રાં ઇશારે હા કહે છે, કં બચ છે.

૧૦૮ જયો (માં ને જ) કુંવરીઆ, વધામણાં ! કુમારશ્રીને અર્ધ-રાત્ર્ય મળે છે.

૧૦૯ મા (તેને જ) અરે જનન ભિગયો એ જ ધણું બધું.

કં પ્રવેશે છે.

૧૧૦ સૌ દેવતા વિજય ! અમાત્ય અર્જુનને છે, દેવતા હુદ્ધિ હિતૈઃલક્ષી છે. મંત્રીપરિપક્વને નિર્ણય પણ આપને મળતો જ થયો છે.

ઉપભતિ

એ બાજુએ શ્રીભરને વહનતા
રથે ધુરા ખેંચતિ જોડ જેવા
આણે રહેશે, નૃપ-ચૂત, તહારી,
સાથીબચથાએ ન દુણાઈ એકે.

૧૪

૧૧૧ રા તો મંત્રીપરિપક્વને કહો, સેનાની વીરસેનને આદેશ મોકલે, જે આમ કરી નાખે.

૧૧૨ મો જેવી આજ્ઞા. (બહાર જઈ પોષાક અને પત્ર સાથે પાછો પ્રવેશે છે.

—પ્રભુની આજ્ઞાનો અમલ થઈ ગયો. અને આ વહીશશ્રી સેનાપતિશ્રી પુષ્પમિત્રનાં પાઠવેલાં પોષાક અને પત્ર આવ્યાં છે, આપ પ્રત્યક્ષ કરો.

રાં ભણો થઈ બંને મસ્તકે ચઢાવી પરિજનને સોંપે છે. પરિજન પત્ર લખે છે.

૧૧૩ ધ્રા (સ્વગત) શું હશે વારુ? હૃદય ને જ દિશા ભણી
જોયા કરે છે. ગુરુજનના કૃશળ સમાચાર અનેપછી ચિર-
જીવની હકીકત જાણીશું. વહીવટીએ એવડાને માથે ભારે
જુઓ નાખ્યો છે.

૧૧૪ રા (એસીને પત્ર વાંચે છે) ‘સ્વસ્તિ! યજ્ઞશરણથી સેનાપતિ
પુષ્પમિત્ર વિદિશાનિવાસી ચિરંજીવ અગ્નિમિત્રને સ્નેહથી
ભેટીને જણાવે છે. વિદિત થાય, જે રાજ્યગતી દીક્ષા
લઇને મેં યજ્ઞીય વાજિરાજને એક સંવત્સરની હદ તીમી
છૂટો મૂકી, તેની રક્ષા સો રાજા રાજન્વ રાજકુમારોમા
મધ્યવર્તી આયુષ્માન વસુમિત્રને સોપેલી, તે મહારા વાજિ-
રાજને સિન્ધુનદીની દક્ષિણે ભમતા યવનોનાં અશ્વદલ
આતર્થી, આથી બેય સેના વચ્ચે મહાતુમુલ સંગ્રામ થયો.’

દેવી ચિન્તાતુર બને છે.

—વાત એમ બની કે? (આમળ વાંચે છે.)

અનુહટય

‘ત્યાં વસુમિત્ર ધન્વીએ યવનાનીક જીતિને
ઝૂંટવાતા બળે મહારા રક્ષ્યો યજ્ઞીય વાજિને.’ ૧૭

૧૧૫ ધ્રા (સ્વગત) હા! હવે હૃદય ઠામ બેઠું.

૧૧૬ રા (ગાકીનું વાંચે છે) ‘એટલે ઝંજુમાન જેવા પૌત્રે પાછા
આણેલા વાજિરાજ વડે હવે હું સગરરાજની જેમ યજ્ઞ
પૂર્ણાહુતિ કરીશ. માટે આ પત્ર મળતાં અવિલમ્બે અને
રોષરહિત ચિત્તે ત્હમે કુટુમ્બકળીલા સાથે આહીં પધારજો,

લા. ૧૧૪ પં ૦ ‘રાજસૂયયજ્ઞ’ વાંચે છે.

યજુસેવા અને દર્શનનાં પુણ્ય મેળવશે. ’

—વડીલશ્રીની કૃપા.

૧૧૭ ૫ પુત્રના મહાન વિજયનાં આપ માતાપિતાને વધામણાં !
(દેવી સામે જોધને)

અનુષ્ટુપ

વીરપત્ની સમૂહે છા ઝલાધ્યોત્તમ પદે નૃપે
સ્થાપેલાં, ધન્ય સત્પુત્રે ‘વીરમાતા’ જ આજથી ! ૧૬

૧૧૮ ધા ભગવતિ, મને સંતોષ સાથી જે પુત્ર પિતા જેવો નીવડ્યો.

૧૧૯ વિ વધામ, વયસ્ય, કલ્લ યૂથપતિને અનુસર્યો ખરો !

૧૨૦ મૌ

ઇન્દ્રવજા

આ આદ્યશૂરાતનથી જ ચિત્તે
આશ્ચર્ય કે તપ્તિ ન હોય, દેવ !
એ તો વડીલોપમ વીર નોખો,
સિન્ધુ પ્રજાસન્ત શુ* વાડવાગ્નિ ! ૧૭

૧૨૧ રા મૌહગલ્ય, યજુસેનના સાળાથી તે તમામ કંદોઓને બન્ધન
મુક્ત કરો !

કં* ‘જી’ કહેતો બધ છે.

૧૨૨ ધા જયસેને, જા, ધરાવતીથી લઇને આખા રણવાસમાં પુત્ર
વિજયનો વૃત્તાન્ત જણાવી દે.

લા. ૧૧૮-૧૧૯ ૫* અનુક્રમે વિં અને રાં નાં ગણે છે. અને તેથી
લા. ૧૧૯ - મૌહગલ્ય, કલ્લ યૂથપતિને અનુસર્યો ખરો. - એ પ્રમાણે છે.

૧૧૩ ધ્રા (સ્વગત) શું હશે વારુ ? હૃદય તે જ દિશા લાણી
જેવા કરે છે. ગુરુજનના કુશળ સમાચાર અતેપછી ચિર-
જીવની હકીકત બાણીશું. વહીવટીએ એવડાને માથે ભારે
જુઓ નાખ્યો છે.

૧૧૪ રા (એસીને પત્ર વાંચે છે) 'સ્વસ્તિ ! યજ્ઞશરણથી સેનાપતિ
પુષ્પમિત્ર વિદિશાનિવાસી ચિરંજીવ અગ્નિમિત્રને સ્નેહથી
બેટીને જણાવે છે. વિદિત થાય, જે રાજયજની દાક્ષા
લઇને મેં યજ્ઞીય વાજિરાજને એક સંવત્સરની હઠ નીમી
છૂટો મૂકી, તેની રક્ષા સો રાજા રાજન્ય રાજકુમારોમાં
મધ્યવર્તી આયુષ્માન વસુમિત્રને સોંપેલી, તે મહારા વાજિ-
રાજને સિન્ધુનદીની દક્ષિણે ભગતા યવનોનાં અશ્વદશે
આંતર્યો. આથી ખેય સેના વચ્ચે મહાતુમુલ સંગ્રામ થયો.'

દેવી ચિન્તાતુર બને છે.

—વાત એમ બની કે ? (આગળ વાંચે છે.)

અતુલ્ય

'ત્યાં વસુમિત્ર ધન્વીએ યવનાનીક જીતિને
ઝૂંટવાતા બળે મહારા રક્ષ્યો યજ્ઞીય વાજિને.' ૧૭

૧૧૫ ધ્રા (સ્વગત) હા ! હવે હૃદય દામ બેડું.

૧૧૬ રા (બાકીનું વાંચે છે) 'એટલે અંશુમાન જેવા પૌત્રે પાછા
આણેલા વાજિરાજ વડે હવે હું સગરરાજની જેમ યજ્ઞ
પૂર્ણહુતિ કરીશ. માટે આ પત્ર મળતાં અવિદ્યમ્ને અતે
રોપરહિત ચિત્તે ત્હમે કુટુમ્બકળીલા સાથે આદી પધારણો,

લા. ૧૧૪ પં ૦ 'રાજસૂયયજ્ઞ' વાંચે છે.

યજ્ઞસેવા અને દર્શનના પુણ્ય મેળવશે.’

—વડીલશ્રીની કૃપા.

- ૧૧૭ પ પુત્રના મહાન વિજયનાં આપ માતાપિતાને વધામણાં !
(દેવી સામે જોઈને)

અનુષ્ટુપ

વીરપત્ની સમૂહે છા પ્રલાધ્વોત્તમ પદે નૃપે
સ્થાપેલાં, ધન્ય સત્પુત્રે ‘વીરમાતા’ જ આજથી ! ૧૬

- ૧૧૮ ધા ભગવતિ, મને સંતોષ શાથી જો પુત્ર પિતા જેવો નીવડ્યો.

- ૧૧૯ વિ વધામ, વયસ્ય, કલ્પલ યુગપતિને અનુસર્યો ખરો !

- ૧૨૦ મૌ

ઇન્દ્રવજ્ર

આ આદ્યશૂરાતનથી જ ચિત્તે
આશ્ચર્ય કે તપ્તિ ન હોય, દેવ !
એ તો વડીલોપમ વીર તોખો,
સિન્ધુ પ્રગલ્ભત શું વાડવાગ્નિ ! ૧૭

- ૧૨૧ રા મૌહગદ્ય, યજ્ઞસેનના સાળાથી તે તમામ કેદીઓને બન્ધન
મુક્ત કરો !

કંઠ ‘હ’ કહેતો બચ છે.

- ૧૨૨ ધા જયસેને, જા, ધરાવતીથી લઈને આખા રણવાસમા પુત્ર
વિજયનો વૃત્તાન્ત જણાવી દે.

ભા. ૧૧૮-૧૧૯ પં ૦ અનુક્રમે વિ ૦ અને રા ૦ નાં ગણે છે. અને તેથી
ભા. ૧૧૯ - મૌહગદ્ય, કલ્પલ યુગપતિને અનુસર્યો ખરો. - એ પ્રમાણે છે.

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

પ્ર૦ 'છ' કહેતી જવા માટે છે.

— જરા આવ તો ! ('હાજર !' કહેતી પાછી આવે છે.)

— (તને જ) મેં અશોકદાસદત્તિ માલવિકાને સોંપતા પ્રતિજ્ઞા કરેલી તે, વળી એનો હિમ્મત રાજવીશ, જાણવીને મહારાવતી ધરાવતીને જરા કહેજો છો, " 'તહમારી પ્રતિજ્ઞા ય ભલે તૂટતી' એવી છું હઠ કરે, તે તો ખોટું."

૧૨૭ જ જેવી આયા. (જમ પાછી આવીને)

— ભદ્રિનિ, પુત્ર વિજયનાં વધામણાં દેનારીને રાણીઓએ એટએટલા ધરણાગાહાં દાનામ દીધાં, આ ખોળોતો જાણે મોટી મજૂસ !

૧૨૪ ધા હોય જ ને : આ અભ્યુદય અમ સૌનો ય સમાન.

૧૨૫ જ (ધા૦ ને જ) ભદ્રિનિ, ધરાવતી કહાવે છે, 'તહમારું વચન તહમારા પ્રભાવને જાજતું હતું', તે પાળો એજ ચોખ્ખું.'

૧૨૬ ધા ભગવતિ, આપની અનુજ્ઞા સાથે આર્ય સુમતિનો પ્રથમથી જ સંકલ્પ, જે માલવિકા આર્યપુત્રને વરાવવી, તે સિદ્ધ કરવા ઇચ્છું છું.

૧૨૭ પ અત્યારે પણ એ આપની જ મતા છે.

૧૨૮ ધા (મા૦ નો હાથ હાથમા લાઇને) આર્યપુત્ર, અત્યન્ત પ્રિય શુભ સમાચાર જાણુઓ, તેને અનુરૂપ ઇનામ આ માલવિકા સ્વીકારશે !

રાજા લગ્નમાં ખોલતો નથી.

— (સસ્મિત) કેમ, આર્યપુત્ર, મહારો હાથ પાછો ડેલાશે વારુ ?

૧૨૯ વિ ભવતિ, નવ - વર બધા જ શરમાળ એ તો લોકાચાર.

રાજા વિં સામે જુવે છે.

— અથવા, ત્હમારા સ્નેહનાં ખાસ ચિહ્ન લેખે માલ-
નિકાને ત્હમે 'દેવી' પદ આપો, એટલે પોતે કન્યાદાન
સ્વીકારે.

૧૩૦ ધા એ રાજકુમારીને 'દેવી' પદ જન્મસિદ્ધ; પુનરુક્તિ
શાને ધારુ ?

૧૩૧ થ એમ નહીં.

અનુષ્ટુપ

ખાણુજાયું અરૂં તો ચે રાજા પહોલકિયા વિના
કુન્દને મઠવું, દેવિ, તે છે માત્ર મહારતું. ૧૮

૧૩૨ ધા ક્ષમા, ભગવતિ, અબ્યુદયના હરખમાં શરત ચૂકી.
જયસેને, જા. રેશમી મહાવસ્ત્ર આણુ તો !

૧૩૩ જ (જઈ આણુને) લ્યો, દેવિ.

૧૩૪ ધા (માં ને 'આદર' ની પેઠે એ ગાંડી) આર્થપુત્ર, હવે
સ્વીકારિયે.

૧૩૫ રા દેવિ, ત્હમારું શાસન ! ખીળે ઉત્તર હોય જ નહીં.

૧૩૬ પ (સ્વગત) હાથ !

૧૩૭ વિ (રાજાને જ) વયસ્થ, શી દેવીતી આપને અનુકૂલતા !

દેવી પરિજન સામે જુવે છે. એ સૌ વતી પ્રતીહારી —

૧૩૮ જ (માં આગળ આવી) ભટ્ટિની માલવિકાને જય !

ભા ૧૩૭ થંમાં 'વયસ્થ' નથી; 'આપને' ને ડેકાણે છે અત્રલવાનને.

દેવી ૫૦ સામે જુવે છે.

૧૩૯ ૫ આપને હાથે આવા જતાવતી શી નવાઈ !

આર્યા

સપત્ની દેખતે થે

સાધ્વી નિજ રતિ દઢાવતી પતિમાં :

સિન્ધુ વરન્તી સરિતા

બીજી સોને થ પરણાવે.

૧૯

૬૦ ની દાસી નિપુણિકા પ્રવેશે છે.

૧૪૦ નિ ભર્તાનો જય ! ધરાવતી પ્રાર્થે છે, ‘તે દિવસે મરજદ લોપાને હું આર્યપુત્રના દોષમાં આવી, તે હું આર્યપુત્રને અધીન વર્તી નહોં. તો પણ ઇષ્ટસિદ્ધિએ પ્રસન્ન ભર્તાની હું થે કૃપાદષ્ટિની આશા કરું છું.’

૨૧૦ દેવી સામે જુવે છે.

૧૪૧ ધા નિપુણિકે, આર્યપુત્ર એમની વિનિતિ અવશ્ય ધ્યાનમાં લેશે.

૧૪૨ નિ કૃપા ! (જાય છે)

૧૪૩ ૫ દેવ, આપ એટલી કૃપા કરો તો આપના સમ્બન્ધથી કૃતાર્થ થયેલા શ્રી માધવસેનને હવે હરખ કરવાને જાઉં.

૧૪૪ ધા ના રે, ભગવતિ, અમને તંજીતે તે જવાતું હશે ?

૧૪૫ રા ભગવતિ, ત્હમારાં વધામણી વાઠય અહોંચો એમને કાગળો જશે તેમાં લખાવીશું.

૧૪૬ ૫ આપ ખેંચના સ્નેહ આગળ પરવશ છું.

લા ૧૪૨ થં વચ્ચે છે - જેવી આજ્ઞા.

૧૪૭ શ્રી કહો, આર્યપુત્ર, આપનું બીજું પણું શું પ્રિય કરી દઉં
વારુ ?

૧૪૮ રા આથી વિશેષ શું હોઈ શકે ? તથાપિ આ યે થાવ !

વસન્તતિલક

તૂં, અલ્પિક, નિત્ય નિરખે કરુણાકટાક્ષે
જાન્યું જ એ, અવર દાર હિતે ય બદ્ધ :
ને જો મહાવ્યસનમાં ય ન રાજ્યરક્ષા
પામે પ્રજાજન, ન તો નૃપ અગ્નિમિત્ર.

૨૦

સૌ જાય છે.

ક્રાંતિ નવો અશોકમંડપ એ અંક પ અને માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક સમાપ્ત.

અશુદ્ધિઓ

બાકીની વાચક પોતે સુધારી શકશે

પૃ.	ઓળ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃ.	ઓળ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭	૧૬	અને	એને	૧૬	૧૨	અભિનવ	અભિનય
૨૩	૧૯	સમોડિયા	સમોવડિયા	૨૭	૭	વાક્યને (	)માં મૂકો.
૬૧	૨૦	કાલમુખી	કાળમુખી				

શ્લોકોની સૂચિ

પેલો આંકડો અંકનો બીજો તેમાં શ્લોકનો

અકારણે	૪-૧૬	કોપે	૪-૧૦
આણુપાલન	૩-૩	ખાણુનથૂં	૫-૧૮
અનાતુરે	૩-૧૫	ચક્રવાક	૫-૯
અન્નિમિત્ત	૧-૧૮	ચડે પ્રથેગિ	૧-૧૬
અપરાધી	૪-૧૭	નદણી એનો	૩-૧૪
અરોહ જે	૫-૫	નમી પ્રતિષ્ઠા	૧-૧૭
અરોહ લિધ	૩-૧૭	જો છૂ	૪-૯
અળતો	૩-૧૩	શાંઝર	૪-૩
આ આથ	૫-૧૭	તાલીમ	૧-૧૯
આ કામી	૩-૧૯	તું ચણિક	૫-૨૦
આપે રળ	૧-૧૨	ત્યાં વસુ	૫-૧૫
ઇષ્ટપ્રાપ્તિ	૪-૫	હિનકર	૧-૧૩
ઉત્કંઠિતા	૩-૧૦	છીલી ચિત્રે	૨-૩
ઉત્તમ	૧-૬	છીયાંક્ષી	૨-૪
ઉરકોરતિ	૩-૨	ફુલ્લ	૨-૫
ઐશ્વર્ય	૧-૧	દેવી ઉઠતાં	૫-૬
અંગંગોળી	૨-૯	દેવી પદાહ્	૫-૧૨
અન્તાપુર	૨-૧૫	દેવોનો	૧-૪
કાને આવી	૪-૧	દંશનો	૪-૪
કિસલય	૩-૧૮	ધારિણી	૧-૧૫
કુરળકુલ	૫-૪	ધાતું ધીરજ	૧-૨૨
કુરળકરજ	૩-૯	નયનપથ	૪-૧૧
હં હં	૩-૪	નવકિસ	૩-૧૨
કોદંડ	૫-૧૦	નવોસવો	૧-૮

નાટ્યાચાર્ય	૧-૧૦	મંજલા	૧-૧૪
નિસર્ગ	૨-૧૪	મંજુલ	૪-૨
પગપાટલિ	૩-૧૧	રંજતાશોક	૩-૫
પડદા	૨-૨	રાખ્યો બાહુ	૨-૭
પદ્મભાં	૨-૧૩	લૈ પદ્મવ	૩-૧૬
પરવાર્ય	૨-૧૨	વડો હત્તર	૪-૧૨
પરિચય	૧-૧૧	વચ વ્યભિ	૨-૬
પિકરવ	૫-૧	વચસ્થ આ	૩-૭
ચિત્રે એ	૫-૧૩	વસન જોડ	૫-૭
પુરાણુ તે	૧-૨	વિકલચિત	૩-૬
પ્રભિપાતે	૩-૨૩	વીરપત્ની	૫-૧૬
પ્રથમ યજ્ઞ	૧-૩	બહાલી સમા	૫-૩
પ્રશંસે	૨-૧૦	શર્મિષ્ઠા	૨-૧
પ્રેસે મિલાપે	૪-૮	સન્માનોને	૫-૮
બરુગર્ભ	૩-૮	સપત્ની	૫-૧૬
બહુશ્રુત	૨-૮	સહચરી	૪-૧૩
બાબોત્સેકી	૩-૨૧	સુકાચે	૩-૧
બિમ્બાષ્ટિ	૪-૧૪	સુબંકિમ	૩-૨૨
બે બાજુએ	૫-૧૪	સુરસમ	૫-૨
ભાવિક	૧-૫	સુહૃદો	૪-૬
બિહ્નુમલે	૫-૧૧	સૂર્યોદય	૪-૭
મનરિનિ	૧-૨૦	ફિમત કરતાં	૨-૧૧
માપૂરી	૧-૨૧	હું પરિગિત	૩-૨૦
મુશ્કેલી	૧-૯	હંક્ષે	૪-૧૫
મૌય	૧-૭		

મહાકવિ કાલિદાસ વિરચિત

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

મનનિકા ટીકા

જી. સી. પાઠક : હી. રા. પાઠક
પુણે

ઉ પ કે મા છ કે

- સદસ્તુમનન, જેમાં પરિણામે લાર નહિ થયા તર્કે
અને યથા આધારે: આ ંચાખ્યા મનનિકા તેથી. ૧
- મંત્રયો મુજ ખંડો, ભલે પ્રમાણાનુમાન ચડિયાતે:
એવાં સ્વતંત્ર મનનો માં જ ગણું મનનિકાસિદ્ધિ. ૨
- ન લખૂં કે' નિરાધાર, અપ્રસ્તુત ન વા કશું;
વાદ, ખંડિત્ય, ના હોજી: મંડનાર્થી જ ખંડનો. ૩
- સામગ્રી અતિસેં ખહોળા: ચાળી, ફેંકી નકામને,
સંમદ્દ' રોષ આ ગ્રંથે શૈલી સેવી મિતાક્ષરી. ૪
- ગૂઠાર્થ ઉકિત ખહુશ: કવિરાજ કેરી,
પાઠો અશુદ્ધિ વળી ખહુ જૈ દટાર્ક;
બ્યુત્પન્ન કેંક મયિ ખૂળ ગયા છ હારી,
પાછા ન પાય પણ દીધ વિવાદ જ'ગે. ૫
- બ્યુત્પન્ન કેંક મયિ ખૂળ ગયા ન છતી,
તો રંક આ મનનમાં પણ દોષ નાદપ;
ને દોષ વા શુભ નહીં, વળિ ચિંત્ય અંશે
સંકાહુખ્યા પણ અનદપ નથી ટળાયા. ૬
- અસ્તુ શુભદોષતાળા: મહાકવિનિ કૃતિ અમર જગદ્ગદ
સંસોધી છે ખાતે; કરો રસપાન, સુધડ, હોંસે. ૭
- અપૂર્વ શુભગુણોલી શૈલીપ્રતિભાકલારસે શ્રેષ્ઠ
અમર પ્રતીક સર્જક કાવિદાસથી જિતે આહી. ૮

શ્લોક ૩ પૂર્વાર્ધ મહિનાયનો અનુવાદ છે; અને શ્લોક ૫ લીટી કે ખ ગ માં સારદા રંજન રોયની તથા શ્લોક ૮ માં અભિરામની યાચા છે.

મ ન નિ કા ટી કા

પ્રકરણ ૧ : પ્રાસ્તાવિક

કુ ૧ આવૃત્તિઓ : પાઠનિર્ણય.

માલચિ. નાટક ઘણી વાર છપાયું છે. મેં બાર સમ્પાદનાઓ અને એક અંગ્રેજી તરજુમો લેઈ તેમાંની નીચેની ૬ ઉપરથી પાઠનિર્ણય કર્યા છે. આ છમાંથી ત્રણ માટે અત્ર વાપરેલી દૂંધી સંજ્ઞા એ દરેકનું નામ નોંધતાં આરમ્ભે મૂકી છે. બધી આવૃત્તિઓમાં હજી પણ કે જતન જણાય છે તેનું નામ પહેલું મૂકું છું.

પં. — શંકર પાંડુરંગ પંડિત દ્વૃત — જોમ્બે સંસ્કૃત સીરીઝ : બીજી આવૃત્તિ, ઈ. ૧૮૮૬.

તુ. — ઓ. એફ. તુલબર્ગ દ્વૃત — બોન, ૧૮૪૦.

મો. — એફ. મોલન્સન દ્વૃત — લાઇપ્ઝિગ, ૧૮૭૯.

શ્રી વાણીવિલાસ સંસ્કૃત સીરીઝમાં નં. ૫; ઈ. ૧૯૦૮. આમાં

કાદ. — કાટ્યવેમની ટીકા તેમ જીલકંઠની પણ છે. (પં. માં કાદ. છે તેમાં અને આમાં સારી પેઠે પાઠકૈર જોવામાં આવે છે.

શ્રીરંગશર્મા અને પ્રો. કર્મચંદ્ર દ્વૃત — પૂણા, ૧૯૧૮

મો. રા. કાળે દ્વૃત — મુંબાઈ, ૧૯૧૮*

તુ. અને મો. એ હિન્દમાં દુર્લભ ચોપડીઓ અહીંની ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના પુસ્તકાલયમાંની વાપરી છે. રોયલ

સંસ્કૃત સંસ્થાનાર.

એશિયાટિક સોસાયટી જર્નલ, બિહાર અને ઓરિસા રિસર્ચ સોસાયટી જર્નલ, ઇન્ડિયન ઓન્ટિકવારી,

* બીજી સાતની યાદી—

શ્રી. શંકર દ્વૃત; મદ્રાસ.

બી. સી. વસાક દ્વૃત; કલકત્તા.

પ્રોફેસર ટોળીનો અંગ્રેજી તરજુમો.

એ. એસ. દુષ્યુરાવ દ્વૃત; મદ્રાસ

એ. રાશિવટેકર દ્વૃત; મુંબાઈ.

પ્રતાપચંદ્ર ભટ્ટાચાર્ય દ્વૃત; કલકત્તા.

એસ. એમ. ધરાજીપે દ્વૃત; પૂણા

આદિનાં વાલ્યુઓ, આજુકય અર્થશાસ્ત્રની જુદી જુદી રીકાઓવાળી આવૃત્તિઓ અને તરજૂમા, ભારત નાટ્યશાસ્ત્ર, દશરૂપ, કૌમુદી મહોત્સવ, જયસ્વાલ કૃત ઇન્ડિયન પોલિટી, મજૂમદાર સમ્પાદિત કનિંગહામ કૃત પ્રાચીન હિન્દની ભૂગોળ, ચાકલાદર કૃત કામસૂત્ર વિષે વ્યાખ્યાનો વગેરે ઘણી ઘણી કૌમતી કે દુર્લભ ઓપડીઓ આ પુસ્તકાલયની વાપરી શકયો છું તે માટે ઇન્સ્ટિટ્યૂટના અધ્યક્ષ ડા. બિ. તો. ભટ્ટાચાર્યનો ઘણો ખર્ચો છું. અને રા. રા. ભાઈ ડોલરરાય માંકડ, કરોચી કોલેજ, રા. રા. ભાઈ લાલચંદ પંડિત, અને શાસ્ત્રીજી રામ-સ્વામિ શિશમણિ એમની ભિન્ન ભિન્ન વિદ્વતાનો થોડો પણ લાભ મેળવી શકયો છું, એ નોંધતાં આનંદ થાય છે.

અનુવાદમાં જ્યાં જ્યાં 'ચં' થી જુદો પાઠ લીધો છે, ત્યાં ત્યાં તેજ પાને ટિપ્પણમાં 'ચં' નો પાઠ પણ જણાવ્યો છે. અને પાઠભેદ પાઠ-અર્થનો વિષય માત્ર અનુવાદ વાંચનાર માટે ભાગ્યે અજત્યનો ગણાય, તથાપિ આ અનુવાદનું લક્ષ્ય મૂલતં તાદશ પ્રતિબિમ્બ પાડવાનું, એટલે એ અર્થાં પણ આવશ્યક તેટલી અત્ર કરું છું; અને નાટકમાંનાં ભ્રષ્ટ તેમ ભ્રષ્ટ હોવાની શંકા પડતાં બધાં સ્થાનો દેખાડી દઉં છું.

૬૨ કર્તાની ખેલો નાટ્યકૃતિ કય ?

ઘણા ધારે છે કાલિદાસનું પ્રથમ ખેલું રચેલું નાટક આ. પણ તખ્તા-લાયકી, જાતે નટ ના હોય એવા કર્તાને હાથે, પ્રથમ પ્રયોગે સાધવી અશક્ય-વત્, અને એ આવશ્યક ગુણમાં આ નાટક વિક્રમોર્વશી કરતાં ચડી નય. ખીજી રીતે પણ મહને લાગે છે કવિએ 'ખેલું' રચ્યું 'વિક્રં', અને તે સાથે રાખીને એ નવજુવાન વયે કોઈ સાહિત્યપોષક રાજની શોધમાં નીકળી પડેલો. પણ નસીબ જ્યાં બિઘડે ત્યાં ઠરવું એમ પ્રવાસે નીકળી પડેલો ને રાજ-ધાનિમાં એ જઈ ચડયો હશે, ત્યાંના રાજ, હજૂરી, પંડિત, કવિ આદિનો 'પન્થિય સાધનાં', 'વિક્રં' ની ભાવનામય ભર્મિલતા એ સંસારી લોકને ન ચે રુચે એવો બહેમ જતાં, એ પોતાની બહાલી કૃતિ પટુકરણ કવિએ એ લોકને દેખાડી જ નહીં હોય. ઋતુસંહાર કાવ્ય અને બહુ તો વિક્રં માંના થોડા શ્લોક જ તેમને સંભળાવ્યા હશે. અને એ લોકની રુચિને ક્યાસ કરીને વિવિધશકિતસમ્પન્ન કવિએ નવું નાટક અટ લખી નાખેલું, પ્રથમ પ્રયોગથી લેક્ષ્મી કલાદૃષ્ટિએ તખ્તાલાયકી તો આ ખીજા પ્રયોગમાં સાધવી જ એવી

અનુપમ-ઉષા.

લેખક,

ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી.

મુ. તરીઆદ. હાલ મુ. અમદાવાદ.

—૧૯૧૭—

પ્રકાશક,

સોમાલાલ મંગળદાસ શાહ.

અમદાવાદ.

—૧૯૧૭—

અમદાવાદ

શ્રી સુભાષ મિન્ટીય પ્રેસમાં શાહ સોમાલાલ મંગળદાસે છાપ્યું.

૬. પાંચકુવા, ચાર રસ્તા.

૧

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

આદિનાં વાદ્યુમ્બા, ચાણક્ય અર્થશાસ્ત્રની જુદી જુદી ટીકાઓવાળી આવૃત્તિઓ અને તરજુમા, ભારત નાટ્યશાસ્ત્ર, દશરૂપ, કૌમુદી મહોત્સવ, જયસ્વાલ કૃત ઇન્ડિયન પોલિટી, મનુમદાર સમ્પાદિત કનિંગ્હામ કૃત પ્રાચીન હિન્દની ભૂગોળ, ચાકલાદર કૃત કામસૂત્ર વિષે વ્યાખ્યાનો વગેરે ઘણી ઘણી કૌમતી કે દુર્લભ ચોપડીઓ આ પુસ્તકાલયની વાપરી શકાયો છું તે માટે ઇન્ડિયન ઇસ્ટના અધ્યક્ષ દા. બિ. તો. ભટ્ટાચાર્યનો ધણો ઋણી છું. અને રા. રા. ભાઈ ડોલરરાય માંકડ, કરાંચી કોલેજ, રા. રા. ભાઈ લાલચંદ પંડિત, અને શાસ્ત્રીજી રામ-સ્વામિ શિરોમણિ એમની લિખ લિખ વિદ્વત્તાનો થોડો પણ લાભ મેળવી શક્યો છું, એ નોંધતાં આનંદ થાય છે.

અનુવાદમાં જ્યાં જ્યાં '૫૦ થી જુદો પાઠ લીધો છે, ત્યાં ત્યાં તેજ પાને ટિપ્પણમાં '૫૦ નો પાઠ પણ જણાવ્યો છે. અને પાઠલેદ પાઠ-અર્થનો વિષય માત્ર અનુવાદ વાંચનાર માટે ભાગ્યે અગત્યનો ગણાય, તથાપિ આ અનુવાદનું લક્ષ્ય મૂલ્યનું તાદૃશ પ્રતિબિમ્બ પાડવાનું, એટલે એ અર્થાં પણ આવશ્યક તેટલી અત્ર કરું છું; અને નાટકમાંનાં ભ્રષ્ટ તેમ ભ્રષ્ટ હોવાની શંકા પડતાં બધાં સ્થાનો દેખાડી દઉં છું.

§ ૨ કર્તાની પહેલી નાટ્યકૃતિ કઈ ?

ઘણા ધારે છે કાલિદાસનું પ્રથમ પહેલું રચેલું નાટક આ. પણ તખ્તા-લાયકી, બંતે નટ ના હોય એવા કર્તાને હાથે, પ્રથમ પ્રયોગે સાધવી અશક્ય-વત્, અને એ આવશ્યક શુભમાં આ નાટકે વિક્રમોર્વશી કરતાં ચડી નય. ખીજી રીતે પણ મૂળને લાગે છે કવિએ પહેલું 'રમ્યું' બિંકં, અને તે સાથે રાખીને એ નવજુવાન વયે કોઈ સાહિત્યપોષક રાત્નની શોધમાં નીકળી પડેલો. પણ નસીબ જ્યાં ઊધડે ત્યાં ઠરવું એમ પ્રવાસે નીકળી પડેલો જે રાજ-ધાનિમા એ જઈ ચડ્યો હશે, ત્યાંના રાત્ન, હજૂરી, પંડિત, કવિ આદિનો પરિચય સાધનાં, બિંકં ની ભાવનામય ઊર્મિલતા એ સંસારી લોકને ન એ રુચે એવો બહેમ જતાં, એ પોતાની બહાલી કૃતિ પટુકરણ કવિએ એ લોકને દેખાડી જ નહીં હોય. ઋતુસંહાર કાવ્ય અને બહુ તો બિંકં માંના થોડા શ્લોક જ તેમને સંભળાવ્યા હશે. અને એ લોકની રુચિનો કયાસ કરીને વિવિધશકિતસમ્પન્ન કવિએ નવું નાટક એટલે જ નાખેલું, પ્રથમ પ્રયોગથી ઉત્તેજિત કલાદૃષ્ટિએ તખ્તાલાયકી તો આ ખીબ પ્રયોગમાં સાધવી જ એવી

ગાં વાળીન રૂપિનુ એ તનુ નાટ- આ આલેખિં, અમ પાનુ એ ન હોય ?
અને નખાતા જ એ મીને ટેખાડનામા આંબુ અને મીને ગરુ, નેટને
પ્રથમ ભજવાયુ તથા પ્રવિના પહેલા નાટ લેખે જાણ ગુરુ એ જ ન વળી
ગાં અને તેના મડા મધે મો આગળ વચ્ચેતોત્તમમા જે જે અ ભજ
વાયુ તે જ રૂપના અ લાતુ ગયુ, અને એમા નાટજથી મના મુધાગ થઈ
ગમ્યા નહી

૬૩ પ્રાચીન હિન્દમા નાટકો

હિન્દના આહિત્યમા નાટકો વપા જૂના નાજથી દેખાય છે નાટ્ય- નાની
ચર્ચા અને મીમામા પણ હિન્દના ગાંધીય વિચ્ચાન્નિનામના ધારી જૂની છે
ભક્ત મુનિનુ હેનાથ છે તે નાટ્યગાન આપુ એ સમયે મેઝ નાનુ ગ્યેલુ
વા સમ્રાટેનુ નવી વાગતુ, તથાપિ મના દૂનામા દૂના થઈ ધ. ત્રી ન મે મા
રચાનેન વાત્ચાયન ભમ્મૂથી જતા છે જે થર શુભ અને ખાનેલના મમય
જેટના જૂના પણ હોય અને નાટ્યવાનિય અમુક સિધ્ધાન્તા વચ્ચે
મતો કહિંઓ આદિ ગાંધીયો ત જેવા પ્રતિષ્ઠિત થઈ જતા, એ જેમા મારી
પેઠે પાળેલા તેની અને પ્રજામા ઉત્તમ ગણાઈ ગયેલી તેથી જ દૂતિઓ
વગરી, તેમનુ મમજાવીન અને તે નાથી જૂનુ, (શાસ્ત્ર ગ્યાતા પહેવાની પ્રરોગ
દનાનુ) નાટ્યમાહિત્ય લગલગ બલુ નાન પામુ છે મેટન પ્રથમ આપો
ત્યા જેવા વા પ્રરોગ ન્યા અગ્રમામા થયા હશે, તેમાર્થ રખત જતા સાંજ
પાધનાગઓએ ઉત્તન ગાળી, તે દિશામા મમુલાન્તિના પગથિયા ગ્યા ન્યા,
નોર મની ભૂતમાલની અલેધ તિગ્મગિરી પાગળ જતુ મ્હુ છે દા મીથ દા
લેવિ આદિ યુરોપીય પદ્ધિતો મે ત લડાંચા છે હિન્દી સમૃતિમા નાટ -
ના પહેના કપાગા આ મમયે અને આમ ક્રયા લાગે છે, અને એ આહિત્ય
જતિનો નિ ભમમ આલે જણાય છે, પરંતુ એ મર્વ તર્જન, પૂરતા માધન

+ સરખાવે નાલેવિં અને ચિકોની પ્રમ્તાનતાઓ પેહીને કદગ જપાન
છે નના અલ્પના તાંન શ્રાતામડળ સામે ગુ મનાનો ચિકોની પ્રમ્તાવના
મ્હે છે, આ મપૂર્વ નાટ નો નાયક મેના બહુમાનનો અધિમાર્ગ છે પડની
પ્રમ્તાવનાનો અવાજ, નવા લેખમ્ને થ ત ન મળી જોઈએ વાતુ ? એની
માજજનો વાગ છે પરંતુ આ બાબત મળીની પણ ન ગાપાય, નખદો અને
નામ્થોના રણુમની જ હોઈ, તે ના જુદા જુદા મત પડવાના જ

વિનાની પાંડિત્યલીલા માત્ર છે. નવાં અને પૂરતાં સાધનો મળી ન આવે ત્યાંથી એવા એવા તર્ક લડાવવા મિથ્યા છે.

વળી આ નાટકમાં જ જુઓ. નાટ્યકલાતું શિક્ષણ એટલે સંગીત નાટ્યનૃત્ય-નૃપતું શિક્ષણ પૂરું થાય 'પંચાંગાભિનય' શીખાઈ રહેતાં, અને એ છેલ્લું પગ-થિયું આવે 'અલિત'નું શિક્ષણ પૂરું થાય તે પછી, ત્યારે 'અલિત'ના પગથિયા લગી પહોંચતાં કુદરતી બક્ષીસવાળી વિચક્ષણ શિષ્યાને પણ દેરલાઠ મહિતા તેા થઈ જાય, એ મુજબની પરિસ્થિતિ કવિ અત્ર નિરૂપે છે, અને તે સર્વનિહિત હોય એમ તે ઉપર જરા પણ બાર દેતો નથી. કાલિં ના સમયમાં આમ અભિનય અને સંગીત, શાસ્ત્રીય પદનપાઠનના લાંબા કામ સુખ્યવસ્થિત ગોઠવાઈ રહેલ એવી, ઉચ્ચ ક્લાસોને સ્થાને જોવામાં આવે છે, તેા નાટકોને આરંભકાલ કાલિં ના ઇમાનાથી સૈકાઓ વહેલો માનવો જ પડે. અથવા બાસ કાલિં થી જનો, એનાં નાટકો પણ સર્વાંગસંપૂર્ણ, તખ્તાલાયકીમાં ઉતરતાં નહીં, વસ્તુની ગતિમાં કાલિંનાં નાટકોથી ચડી જાય એવાં જોવામાં આવે છે. કામસૂત્ર કાલિંથી જૂનો ગ્રંથ છે જો કે બહુ વહેલો નહીં. બરત બાસ પહેલાં કે પછી એ આપણે નથી બાજુતા. અને કામસૂત્ર અને બરત બંને ઉપરથી માલવિં ઉપરથી આપણે વર્ણવી ગયા તેવી જ પ્રતીતિ ઉદ્ભવે છે. નાટકોનો હિન્દમાં ઉદ્ભવકાલ, બરત અને વાસથી ઓછામાં ઓછા એ સૈકા વહેલો તેા અનુમાનવો જ પડે, એમ અત્યારે આપણી આગળ સાધનો છે તેના સમગ્ર અવલોકને ફલિત થાય છે. પતંજલિ પાણિનિર્માના આ વિષયને લગતાં વાક્યો અતિસામાન્ય અને અસ્ફુટ હોવાથી, અહીં ઉપયોગમાં નથી લીધાં. પરંતુ જાતકોમાં અને આ વ્યાકરણશાસ્ત્રના જૂનામાં જૂના ગ્રંથોમાં કેઇક પ્રકારની નિરૂપણકલાનો અને તેના નિરૂપકોનટોનો ઉલ્લેખ છે ખરો. નટોનો જુદો વર્ગ અને એમનો ધર્મો પાણિનિના સમયથી સમાજમાં સ્ત્રીકારણ ગણેલાં જોઇએ છિયે. હિન્દમાં સ્થાપલ્ય, શિક્ષણ, ચિત્રકલા આદિની માતૃનતા વિષે આગળ આવશે. અન્યોન્ય સગપણવાળી તેમ સુરુચિવિવેચના-મીમાંસા આદિમાં એકબીજા પર પ્રકાશ નાખે એવી ક્લાસોતું જૂથ અન્યોન્ય સોખતસંગતે જ ખીસે વધે.

૬-૪ નાટકો લખાવવાના પ્રસંગ.

(૧) ધાર્મિક ઉત્સવો (૨) દેવ દેવસ્થાનની આબિદક યાત્રાઓ (૩) રાજ્ય સુવરાજન્ય અભિષેકને લગતા, મહાવિજયને લગતા, લગ્નને લગતા, તવા નગર-

ની નવા રાષ્ટ્રની સ્થાપનાને લગતા ઉત્સવ, (૮) એલિગ્મોના આબિદ- ઉત્સવ (૫) ઋતુ ઋતુના ઉત્સવ, - જગતે આને પ્રસંગે થતી ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં એક પેગવિભાગ છે એ નાટકો બજવવાતા. એવા પ્રસંગોમાંના કંઠલાપ સાત્રુ ગ્રિષ્ટો ધનાદયો કનાવિદો પરિવારકો અને સન્યાસીઓ મોખી મખ્યામાં દૂર દૂરથી આની ચક્રતા માહિતિ ૦ વચ્ચેનોત્સવમાં બજવવાતુ નાટક છે, તે ફાગણ વદ ૧ થી ૫ લગી ચારણ દિવસ ચાલે, દરનિયાન રોજ એક ગ્રંથિય તો ચાર ૭ નાટક સહેજે બજવાય, તે સર્વની તુલનાપરીક્ષા માટે પ્રાપ્તિમાં (હાવની ખોલીમાં, પરીક્ષકો) નીમાતા, અને તેમના નિર્ણય મમાણે કર્તા અને નટયમૂ અને ખાત્ર નટોને પોષાક આદિ મળતા અને તેમની પ્રતિષ્ઠા બધાતી અને ફેલાતી સરખાવો પ્રાચીન ગ્રીમમાં ગ્રિવિગ્રિપક હરી- વાક્યો થતી તેની સાથે લેખા યથેલ કર્તાઓ નંદા આદિ નકથે પણ બિતારી બિતારાવી હેતા હશે, અને એન પોથીઓ - પાઠ્યસાહિત્ય - રૂપેય નાટકો ફેલાતા હશે, અને તાજ દેનસ્થાન નાટયાચાર્ય નટયમૂ એણિ આદિના સમહોમાં એવી પોથીઓમાં રૂઢિ થયા કરતી હશે આવી પોથીઓ ધણીખરી સ્થાપિત પ્રતિષ્ઠા- વાળી જ, દેશના મોટા ભાગમાં લોકપ્રિય અને ગમે તે મોટા મંચહામાં હોય જ એવી પોથીઓ વિરલ

૬ પ કવિની શૈલી રોનકદાર

આખી દુનિયાના સાહિત્યમાં કાવિદાસની શૈલીની રોનક માથે સરખામણી માટે લેટિન ભાષાના મહાકવિ વર્ગિલતુ જ નામ જડે એમ છે, અને વર્ગિલની કરતા કાવિદાસની શૈલી સજ્જવનતામાં અડે મનિદાસની ખીજ કૃતિઓમાં સંસ્કૃત ભાષાતુ જે અપૂર્વકિલ્લ હવા અનુગ્રિમ રૂપ છે, જે અર્થસરભાર મળદવાધવ અને ધૂંટથી રોનક છે, જે રમતો રમ્પનાર છે, વર્ણેવર્ણે નીમળતો જે પ્રસાદ છે, - રતુવંગરાજ્યવતામાં સૌથી વધારે, પણ માહિતિ ૦ના નેટયો બોલો ખીજ મોટે દૃષ્ટિમાં નહો, તે જ પૂરતી સાબીવી છે, કે કાલિદાસ “ લખાણ” તે લખાણ ” એ વર્ગનો મ્વિ નહોતો પોતાના કે પારકા લખાણના ગુણદોષ પારખવામાં તે ગ્રીણવટવાળો હતો, લખાણુ ડેરવીકેરવીને મુધારા ખીવવટ આદિ તે સારી પેડે કરી શકેનો. પ્રતિભા અને વ્યુત્પન્ન રસિમ્તા સાથે છુદ્ધિની થયેપિ તો અસાધારણ અને મેઘપાણ વિધયને લગતી સંગીત માહીતી બરપૂર, એવા અસાધારણ ગુણમમન્યયથી તે એ મસ્ત નેથી મહાભાષનો ધણ મહાન્વિ બની ગયો

§ ૬ વિદસનની થાંકા અને તેનું ખાણકન

સાતવિંશતીકદાર રૂપિ નથી. બાલીકાથી તપાસનારને એમાં ઉતાવળ અને શિથિલતા પણ એટલી અને એવી જણાઈ આવે છે કે તે વિંચ બે મત સમજાવતા નથી. સામી બાજુએ આ નાટકમાં કવિ બાળનામદેશમાં ચડતો નથી, આસપાસની વાસ્તવિક હોંચને વળગી રહે છે, અને તેનાં મૂર્ત સિત્તે આલેખવાની એવી બાલ્યવેધી (' ગોપ્તેક્રિત ') રાજિતએનો હાથો ખ્યાલ એની આ કૃતિ જ આપણને આપે છે. ક્રોધે કોચ. એચ વિદસનનું મત, જે આ નાટક સુમસિદ્ધ મહાકવિની રચના ના પણ હોય, બીજા કોઈ કાલિદાસની અને છેક ઇ. દશમગિયારમાં શૈકાની પણ હોય, તેનું તે હવે કોઈ જ સ્વીકારતું નથી. એ મત મદક થતાં જ તેનું ખણકન કરેલું વેળે; સૌથી સમર્થ ખણકન ૫૦ નું છે. મહાકવિ ક્યારે થઈ ગયા તે વિષે વિદ્વાનો હજી એકમત નથી. પરંતુ હિન્દ અને હિન્દુસમાજની અવોગતિ થઈ ગઈ મધ્યકાલમાં (છઠ્ઠા સાતમાં સેકા પહેલાં જ વવાઈ ગયેલા બીજા વિદસતાં). અને રઘુવંશ રાકૃતલાનો સર્જક મન્યકાલ પહેલાં જ થઈ ગયેલું, એટલું તો સર વિલ્ચમ જોન્સે રાકૃતલા એળવી ગાળીને યુરોપી આલમને તરજુમાં રૂપે બાણીત કર્યું છે. ૧૭૭૬, તે ક્ષણથી સર્વમાન્ય છે. વિદસનને વેળે તત્કાળપૂરતો દીધેલા જવાબ સારી પેઠે બિલ્ચને ૫૦ આ નાટકનું સંસ્કૃત લખાણ મહાકવિનાં લેખે સ્વીકારાતા લખાણો સાથે સરખાવીને બતાવી આપે છે, કે સખો વાક્યરચના નિશિષ્ટ રૂપધોગો, અલંકારો અને અલંકાર પ્રકૃતિ, પ્રહો, તરુઓ, વેલા, ઝટુઓ, અને કુદરત વર્ણન સાથે સંકલિત વિચારણા સચનાદિ એમ અનેકાનેક ઝીણમિટી વિગત, જે રઘુવંશદિમાં છે તે આમાં પણ છે, જે આમાં છે તેજ એ કૃતિઓમાં છે. અને પાંડિતે ટાંકેલા આવા દાખલામાં પછીના સમ્પાદકોએ પણ કેટલાં વધાર્યાં છે.

§ ૭ કાલિદાસનો વિચારમિનાર.

દ્વિસસ્ટકો અને માનસશાસ્ત્રીઓ જાણે છે કે દરેક માણસની દૃષ્ટિ, દરેકનું પૃથ્વી બ્રહ્માણ્ડ અને કાર્યકારણનિયમેણું દર્શન, દરેકના જુદા જુદા સસ્કાર હાથ અનુભવદિ પ્રમાણે, જરા જરા ભિન્ન હોય છે પાંડિત અને બીજાઓએ ઉપર પ્રમાણે યાદીઓ કરી છે તેમાં કેટલક દાખલા વિચારસામ્યો અને વિચારતાદાત્વરોના છે. પણ તુટક વિચારો અને વિચારવલણોની વાહી લાંબી કરિયે તો પણ તે કરતા કૃતિસમૂહમાં

ઝર્મિત રહેલ સમગ્ર વિચારમિનાર તેના કર્તાને પકડવા માટે વધારે વિશ્વાસપાત્ર સાધન છે. સર્વ છુપે નહીં બાહ્ય હોય, તેમ લેખક ધારે કે પોતાનું કર્તાપણું ગુપ્ત રાખવા ખાસ મથ્યો હોય, તથાપિ ઝેની કલ્પ જ એને હતો ફરી દે છે. નહાતા મોટા કંડાળીજરા હરકોઈ બલાશયમાં જેમ આકાશ પ્રતિક્ષિત થવાનું જ, તેમ કર્તાની દરેક કૃતિમાં તેની દૃઢીભૂત માનસત્રન્યયો વડે તેનું વિચારમલ સીધું, ડાખાળમણું, કે વિશેષ નહીં તોય દેવને ધર્મતા પ્રસાદના શેષ ભેટનું આવવાનું જ. મેધદૂત મહાકવિની રચના નહોય, એ નિરાધાર કુતર્કનું ખણન મેં આ વિચાર-સરણિએ, કાલિદાસનું એક મોટા વિષયનું દર્શન — દેવદાનવ, સ્વર્ગ દૈત્યાસ, ગન્ધર્વ અસરા યક્ષવિલ્લધર, બ્રહ્મવિરાજર્ષિ, આદિ લોકોત્તર સત્ત્વો અને તેમના ભૂલોક સાથે સમગ્રબંધસંગર્ષ વિષે કવિનું દર્શન — કદ જાતનું છે, તે આલેખીને અન્યત્ર કહ્યું છે.† આ નાટકમાં એવાં લોકોત્તર સત્ત્વો અને એ જાવનામય ભૂમિકા આવતાં જ નથી, તો અહીં કવિના વિચારમલમાંથી એટલા જ મોટા અને વિશિષ્ટ એક ખીલ તનુને કેખાડી આપતો પ્રાપ્ત થાય છે. સાત દાખલાદાખલીએ જ પ્રતીતિ શક્ય નથી, તે આવી પદ્ધતિએ જ દલાવી શકાય છે.

કાલિદાસ સમ્રાટ અને રાજ વચ્ચે ભેદ ગણે છે. પાંચપદર સામંત રાજ તાપિ હોય એવા મોટા રાજને પણ એ ચક્રવર્તી નથી ગણતો. “આ સમુદ્રક્ષિતીશ” હોય, પૂર્વસમુદ્રથી પશ્ચિમ સમુદ્રલગીતા મદેશ ઉપર, વચ્ચે ખીલ કોઈનો સ્વતંત્ર મુલક ના હોય, એમ જેને સ્વતંત્ર અધિકાર હોય, તે જ સમ્રાટ કે ચક્રવર્તી. અને ધર્મિષ્ઠ રાજ વા રાજર્ષિ એ અમુક ગુણોવાળા રાજને જ ગણે છે. રઘુવંશને જવાહો. એનાં પણ નાટકો જ સરખાવો. પુરંદરસ અને દુષ્યન્તના આલેખનમાં જે પૂન્યભાવ છે, એ રાજ્યઓની ધર્મિષ્ઠતા ઉપર જે મકાસ છે, તે અહીં અગ્નિમિત્રના આલેખનમાં નથી. અગ્નિમિત્રને પણ એ મોટા સમર્થ રાજ જેવો વર્ણવે છે. પણ એટલું જ. પોતાની ખીલીના ઉત્તમોત્તમ રંગ અગ્નિમિત્ર માટે એ નથી વાપરતો. અસોક્તા સમયમાં યૌદ્ધેનું પરિણલ થયું તે પછી, એ ઠારતીને એટલાં ફેરવી નાખવા માટે પ્રથમ પ્રયત્ન કરનાર, વેદધર્મી મન્ત્રની આગેવાની લેનાર, અધ્યમેય યજ્ઞ કરવાનાં દાખલો ગંગા જમનાની ઉવરે ફરીને ઘેસાડનાર, શુભ વંશનું કવિને ગુણગાન તો કરવું છે, એમનું જૈરવ હતું તે કરતાં કંઈક વિશેષ આલેખાઈ જાય તેનો કવિને વાંધો નથી, વૈતાલિકો અગ્નિમિત્રનાં એને સર્વ

† જુઓ કૌશીલી માસિક, ૧૯૩૧.

અને શીઘ્રજીની ઉપમા આપવા જેટલાં વખાણુ કરે છે, પરિશ્રાન્તિ કા એને સમ્રાટ કહેવાની આણી લગી નથી છે (મ્થા ૧૫), તથાપિ એને રાજર્ષિ કે કર્મિષ્ઠ રાજના આદર્શ જેવા અત્ર નથી જ વર્ણવ્યા.

બ્રહ્મર્ષિઓ, તપસ્વીઓ, પરિશ્રાન્તો, બ્રહ્મચારીઓ મહર્ષિનાં તથાવનો અને શુર-કુસી, તાપસો અને તાપસીઓ, અને વેદર્થી તથામય જીવન અને વિદ્યાવ્યાસંગમાં નિમગ્ન બ્રાહ્મણો, એ કાલિદાસની સમાજસૃષ્ટિનો ઉત્તમ અંશસ્વરૂપ છે. રાજર્ષિઓ જેવા સમ્રાટોથી પણ એ વર્ગને અમર્યાદ માત્ર પામતો, “ભૂદેવો” લેખે પૂજીતો, કવિ નિરૂપે છે. જે વેદસંસ્કાર તથામય જીવન અને આર્ષ આવનાઓ આર્યાવર્તનું લોહી, આર્ષ મનનું દેવત, ભારતી જનતાની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ, તેના સર્વક શક્ત શોધક અને પ્રવર્તક લેખે કાલિદાસ તો બ્રાહ્મણોને જ કહે છે. ઉપનિષદોમાં, પુષ્કકાલમાં, મહાભારત ભગવદ્ગીતા અને યૌદ્ધનૈન વાર્ણમયમાં જે પ્રુલ્લો સ્વીકાર છે, કે દ્વિલસૂદી અને જીવનશૈલ્યનાં શુદ્ધતમ તત્ત્વો હાથ કરવામાં અને દેલાવવામાં રાજન્યો અને ક્ષત્રિયોના ક્ષણો મોટા છે, શુરુપદ વૈયક્તિક યોગ્યતાથી છે જન્મથી નથી. તે મનુસ્મૃતિમાં નથી તેમ કાલિદાસમાં ય નથી. એક ખારવેલના કાળે લગી (૬. પૂ. ખીને સેકા) ક્ષત્રિયો અને રાજન્યો સંન્યાસી યતા, ક્ષત્રિય સંન્યાસીઓના બ્રાહ્મણ સંન્યાસીઓ જેવાં, યૌદ્ધનૈન સાધુઓનાં જેવડાં, ટાંગેટાળાં હતાં, સૈકા-ઓથી સમાજઘટનામાં આ અંગ પણ ચાલ્યું આવતું હતું; પરંતુ મનુસ્મૃતિમાં જેમ તેને સ્પર્શ સુક્ષ્મ નથી, તેમ કાલિદાસમાં ય નથી. દેવો દાનવો અને મનુષ્યો એક ખીજને મળતા અને અન્યોન્ય હળકપટ અને મારામારી કરતા એવા અતિમા-ચીત કાલના અને મહર્ષિઓથી જરા ય ન ઉતરે એવા રાધવ અને પૌરવ રાજર્ષિઓ માટે પણ કાલિદાસ શું નિરૂપે છે? એવા રાજર્ષિઓ માટે પણ જીયામાં જીયા આશ્રમ વાનપ્રસ્થાશ્રમ, ચતુર્થાશ્રમ લેક્ષ્ય શુરુપદ અને જીવન્મુક્તિ એવા ક્ષત્રિયો માટે પણ કાલિદાસની સંસાર ચિત્રમાલામાં નથી. વર્ણનામ શુરુ બ્રાહ્મણ એવ, — જેમ મનુસ્મૃતિમાં, તેમ કાલિદાસમાં પણ.

દુકામાં, કાલિદાસના સમય વિષેના પરિશિષ્ટમાં શુભેતા કીર્ત્તિકાલ માટે નોંધ્યું છે, કે આપણે સૌ સૈકાઓથી “સનાતન” હિન્દુ ધર્મ અને ઘટના લેખે જેને યોજાળિયે અને પાળિયે છિયે, તથાપિ જે “સનાતન” છે નહીં, વેદપ્રેક્ષા છે નહીં, ઉપનિષદકાલીન છે નહીં, પુષ્ક ગૌતમના સમય પાળી અને ઘણાં ઘણાં માણસ (પુષ્ક નૈન કે બ્રાહ્મણધર્મો) સાધુસાધવી યદ જતાં બ્રાહ્મતા જેસે યોગ્યું જ નહીં

સમાજનો ઉચ્છેદ થાય અને ઉત્તમતર વડુ નિર્ણય તો થતો જ નય, એવો સત્યાનારા અટકાવવાને કારણે, જે આર્યધર્મની પરમ્પરામાં (જૈન અને બૌદ્ધ અને જેન ધર્મને જો નહીં અક ગણતા) એક ઉપરેતુ રૂપ છે, જે આય સમાજની પરમ્પરામાં ત્રીજી ઘટના છે, અને જેને “સનાતન” રતા તો બહારના નિર્ગીચને ની જેમ આપણે પણ “પૌરાણિક” નામ આપવું વધારે ઠીક છે, — તે ધર્મસભા જ સંસ્કૃતિનું નવ વિધાન, જેકું શુભેના સચમથી આદરણીય એ કીર્તિપ્રાપ્ત દરમિયાન સિદ્ધ થયું અને ભારતમાં તેમ દરિયાપારની ભારતી વસાહતોમાં નિલદ્રાણ ઉત્સાહે પ્રસારવામાં આવ્યું આ શુભેના કાવનો જે વિચારમિનાર તે જ કાલિદાસની કૃતિઓમાંનો પણ વિચારમિનાર. આ નજરે મહામનુજ તેની સૌથી સગીન સાખીતી આ જે રસિકો એની બધી કૃતિઓના પરિચયી અને ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ આવા સવાનો છણનારા, તેમને આ નાટક એનું નહીં હોય શુ ? — એવો પ્રશ્ન પણ બી મઠે નહીં

૬૮ છેલ્લો મૌર્ય સમ્રાટ ખેલો શુભ.

દેવાનામ્ પિય પિયદસી અશોક સમ્રાટ મુરને પાય દાયમ વીતવામાં તો મૌર્ય સામ્રાજ્ય પરી ભાગ્ય મારણ ? ‘The old order changeth’ * “મૃતિ, રૂપ થઈ દુ” નવા જ નવા ‘પણ જે દ્વિમુકીમાં મૃતિની વિખરશીનતાને કાણના જેઠલુ ગૌરવ મળી નય, તેગા ઇતિહાસની વિચારણા શૂન્યવત્ એ દ્વિમુકી જે કારણરાશિને નિમિત્ત માત્ર ગણી અવગણે છે, તેના શોધનમાં જ ઇતિહાસવિનસ છે બિન્નિસાર, મલોત મહાનન્દ, ચદ્રગુપ્ત, અશોક, ખારવેલ, વિષમશીલ શાતરણિ, સમુદ્ર-ગુપ્ત, ચદ્ર-ગુપ્ત બીજો, ચરોધર્મા, શ્રીહર્ષવર્ધન આ દશખાર સમ્રાટો તગભગ સૈમ સૈમ થઈ ગયલા, તેમના વિષે આપણા પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યમાં દશ પાના લખાય એટલી માહિતી પણ હવે નહીં સુશીલ ઇતિહાસ શોધન દ્રષ્ટિ અહીં આપી અને તેણે પોથીઓ ઉપરાંત સિદ્ધા અને લેખકે મોડયા કોગા થા, મિત્ર અને ખડેરો જોયા પસદ કર્યા અને ખોલા, અને બાપાઓ અને કિષિઓ ઠાકરી ચીનથી મેન્મિકો લગીના ઉપયુક્ત સાધનોનો પ્રાગ જોકાસ ડુની આ વધતી જતી સામગ્રી ઉપર નાખ્યો, અને આ પ્રયાસ આ રખાયને હજી હ ખેલેડી નથી ચ, ત્યાં એ આનંદી ખારગો વર્ષની પેલી પારના બળિત ખારગો વર્ષનો ઇતિહાસ હજી પણ મેળવી શકો ખરો એવી આશા પગલાર થવા પામી ?

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

(૧) અશોકનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં વેદધર્મી, અને “ શૂદ્રેવ ” ગ્રામણોને નડાના મોટા આત્માર વ્યવહારમાં અનુસરતી પ્રજા ઉપર યુક્તજનુલભ મૂળરસો આ હકીકતને સ્વીકાર પ્રથમ કૃત્રી કૃત્રીકે. એ જુલમ માત્ર નગરીઓમાં નહીં, દેશવ્યાપી અને અનેકવિધ હતો, તે પ્રથમ અતાવનાર વિન્સેન્ટ સ્મિથ. એ જુલમ અસહ્ય હતો, તે પ્રથમ પકડનાર હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી. જે કે હજી એ જુલમની પદ્ધતિપુરસ્કર તૃષ્ણતા અને વ્યાપકતાને જોઈએ એવો ઇતિહાસ લખાયો નથી. ગૌતમ બુદ્ધને મોતાનો ઉપદેશ સાસ્ત્રિક-નિર્દોષ, લઘાયક મુદ્દે નહીં, કોઈને ય પરાણે ખૂંડવાનો એ મહાત્માનો આશય નહીં. જોઈએ એના પછી ફેરલા તો થોડા સમયમાં જોઈ મત વધારે વધારે લક્ષણોમાં અ-જોઈક થતો ચાલ્યો, તે અશોકનાં રાજ સેમે ફેરલાંક લગભગ લોકોત્તર લક્ષણોનાં તેજથી અંતઃકલા ઇતિહાસકે હજી પણ સ્પષ્ટ જ્ઞેષ શકતા નથી. અને અશોકની આંખ મીંચાતાં પ્રજા કક્ષી ઊઠી. આ સાથે પ્રવર્તેલાં ખીજાં જે “ નિમિત્ત ” કારણો પણ જુવો.

(૨) અંદ્રગુપ્તથી અશોક લખા એ સામ્રાજ્યનો ડાળો સિન્ધુ પારના સીમાડા ઉપરનો પણ એટલો હમોસ, તે સમયની તે ભૂભાગની કાઠ પણ સત્તાનો ભાર નહીં કે અંદ્રધૂસી આવવાનો મનોરથ પણ સેવી શકે. અશોકની આંખ મીંચાતાં આ ડાળો પણ મીંચાયા. પુરાણો જેમને “ દુષ્ટ વિક્રાન્ત ” વિશેષણે ઓળખાવે છે, તે થવનો (આધોનિયનો — આ સમયે ગ્રીકોએક્રિયનો, ગ્રીકોપાર્થિયનો), ધાડાં ને ધાડાં, હિન્દમાં આવવા લાગ્યાં, દરિયાની બરતી ચડે તેમ મોળે મોળે પૂર્વ તરફ વધારે ધૂમવા લાગ્યાં.

(૩) ત્રીજી મોટી વ્યાપક હકીકત પણ લક્ષમાં રાખવાની છે. બુદ્ધ એલેગ્ઝાંડરના ઇતિહાસમાં તેમ મહાભારતમાં આપણે જોઈએ છ, કે ઇ. પૂ. લગ્ના દેકા-થી, વેદમાં જોઈએ છ ત્યાં ખાતરી થાય છે કે વેદ કળથી પણ આર્યવર્તના અનેક પ્રદેશોમાં રાજ્યવ્યવસ્થા રાજશાસ્ત્ર નહોતી; પ્રાચીન ગ્રીસના રાજ્યધારણશાસ્ત્રમાં જેને એરિસ્ટોક્રેટિક રિપબ્લિક કહે છે તેવી હતી. અને પ્રાચીન ગ્રીસના એરિસ્ટોક્રેટ તે આપણા રાજ્યો. શાક્ય ગૌતમ બુદ્ધનો પિતા શુદ્ધોદન શાક્યોનો રાજ નહોતો; શાક્યોની ગણસત્તા જે અનેક રાજ્ય આગેવાનો હતુ પ્રવર્તતી તેમાંનો એક રાજ્ય હતો. પાણિનિ આ રાજ્યશાસ્ત્ર ગણસત્તાઓથી પરિચિત છે. હિન્દમાંના

+ જુવો બંગાલ રા. એ. સોસાયટી જર્નલ અને પ્રોસીડિંગ્સ, ૧૯૧૦ (વાલ્યુમ ૬) વિષયનું નામ Dismemberment of the Maratha Empire.

મદેશમાં જૂનામાં જૂના તમો બહુવચને છે તે આવી રામ્યવ્યવસ્થાને લીધે. પાંચાસાઃ = પાંચાસ મંત્રની ગણસત્તા તળેનો મદેશ. માદ્રાઃ = માટ મંત્રની ગણસત્તા તળેનો મદેશ ગૌતમ યુદ્ધના ઇવનમાં અને પછી સમુદ્ર-યુદ્ધ લગી સાક્યો, વૃજિન્યો, સિન્ધવીઓની ગણસત્તાઓ જેવામાં આવે છે. એલેક્ઝાંડર સામે લડેલી સત્તાઓમાં મદેશ, વ્રાજમનેઠ (બ્રાહ્મણોના ગણસંઘ), શસ્ત્રોપલવીઓ (યૌધેયો), હિદ્રકો (? નહાનો સાથ), રટ્ડીઓ, અ-રટ્ડીઓ આદિ જેવામાં આવે છે. ઉત્તરચિની આસપાસના મદેશમાં પાણિનિ ખેત્રાંથી સમુદ્ર-યુદ્ધ લગીનાં આરાદે હજાર વર્ષમાં માલવગણ હતો, ગયુરાની આસપાસ શૂરસેનો ચૌવેયોની જ એક શાખા, શાક્સ (સિયાલકોટ)ની આસપાસ માદ્રો હતા, જવર રાજપુતાનામાં આલીશે હતા, વગેરે.† આ ગણોમાંના કેટલાક એલેક્ઝાંડરે ક્યાર્યા, કેટલાક દુષ્ટવિકારત યવનોએ, કેટલાક કૃષાણોએ. અદ્યુદ્યત-અરોહના સામ્રાજ્યે પણ કેટલાક ક્યાર્યા, પાસેપાસેના ગણો વચ્ચે વિથડો પણ આલ્યા જ કરતા. આ લક્ષણમાં હિન્દની ગણસત્તાઓ માત્રની ગ્રીસની ગણસત્તાઓથી જરા પણ વધારે સાન્નિધ્યકાર દેખાતી નથી. અને આગણે અહીં મેળ† સત્તા નબળી પડી તે કાળની પરિસ્થિતિ બદલવાને મહત્વની હકીકત આ છે, કે અરોહની આંખ માંચાતાં ઠેકેકાણેની ગણસત્તાઓએ-ધાર્મિક

* બ્રાહ્મણો માટે આ રાજ્ય અરોહના લેખોમાં કદાચથી વપરાયેલ છે.

† ગણસત્તાઓ, તેમનાં વિવિધ બંધારણો, અને મુખ્યતા ઇતિહાસને માટે સૌથી સારું પુસ્તક શ્રી કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલ દ્વારા “ હિન્દુ પોલિટી ” : કલકત્તા ૧૯૨૪ (બીજી આવૃત્તિ).

ગણસત્તાઓ તૂટી ગઈ છે, આખી મંત્ર નબળી પડી ગઈ છે, એ બે હકીકત સાથે જેવામાં આવે છે, અને ગ્રીજયસ્વાલ ઠરાવે છે, - બીજી હકીકત† કારણ પહેલી હકીકત. એમની ઇતિહાસ ઘટનામાં મૂળે તો આ મોટો હેલાબાસ લાગે છે. પરંતુ એમનાં લખાણોમાં માત્રની હિન્દના ઇતિહાસને લખતી ધણીધણી માહિતી મુખ્યવસ્થિત રૂપે, ધણીધણી નિર્ણયો તદ્દન નવા, અન્ય મતોનાં કામેલ ખણન સાથે, ચોતર્ફના પુરાવા એકત્ર કરીને સાબીત કરેલા, આપણને મળે છે; એમનાં આવાં લખાણ એમના કાંઈ કાંઈ નિર્ણય વિષે શંકાશીલ અલ્પાસી પણ આનંદથી કરે છે. હિન્દના માત્રની ઇતિહાસ સંશોધક હિન્દની વિદ્વાનોમાં શ્રી જયસ્વાલ† સ્થાન પ્રથમ પકિતમાં - બખ્શાનઢાલ ઇદ્રજ અને રખાલદાસ બેનરજ જેવા લોકો સંશોધકોની હારમાં.

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

જુલમથી ઉત્પન્ન થતા વિદ્રેષના કારણ વચ્ચે-પાછાં મસ્તક લાપડેલા, અને મગધ સામ્રાજ્યની સેના, એક સેનાપતિના દોર તળેલું એકદિશ દળ ન રહેતાં અનેકાનેક ન્હાનીમોટી દુકડીઓ અને તેમના સરદારોનો સંબુદ્ધિનો બની ગઇ. આવા સરદારોમાંના જ કોઈ એકને આખા લશ્કરના સેનાપતિ લેખે સ્વીકારવાની ફરજ પડે, એવા સમ્રાટનું વંશપરંપરામાપ્ત ચક્રવર્તીપદ ફેરવેલો સમય ટકે વાડુ ?

બૃહદ્રથ મૈથિ ચક્રવર્તી હતો અને પુષ્પમિત્ર શુંગ તેનો સેનાપતિ હતો, ત્યારે આ સ્થિતિ થઇ ચૂકેલી હતી. આ સેનાપતિનું સિદ્ધાન્તોમાં નામ પુષ્પ છે, બીજા સિદ્ધાન્તોમાં અને બેગાણુ સિદ્ધાન્તોમાં (પુષ્પ નક્ષત્રના અધિષ્ઠાતાનું નામ એટલે) બૃહદ્રથપતિ પણ છે; પણ કાલિદાસ અને બાણમાં પુષ્પ હોવાથી પુષ્પ અને પુષ્પ એ બે બાલે છે; અને આપણે એને ધણું ખડું પુષ્પ જ કહીશું. બૃહદ્રથ ઇ. પૂ. ૧૯૫-૬૦ના અરસામાં ગાદીએ આવેલો. પછી દુષ્ટવિક્રાન્ત યવનોનો જંગમ ધસારો સાકેત (અયોધ્યા ખાસે, જૂના અયોધ્યાને બદલે વસેલી નવી નગરી) થી પણ પૂર્વે આવતાં, આખી સેના લેગી થઇ, સૈના જ્યલેણ શત્રુ સામે ક્યલ્યાવાને લડી, અને તેને ચટકાવ્યો. ઉત્તિહાસકો માને છે કે આ હારનાર ગ્રીકો-બાક્ટ્રિયન, દિમિત્રિયસ (પહેલાં યુપિડીમિસનો પુત્ર) હોવો જોઈએ. આ દિમિત્રિયસના સિક્કા અને બીજા અવશેષો મળ્યા છે, તેમાં એનું ને રહેલું છે, તેને સુકુટ ગળથર્મનો છે. એ એની પચ્ચરંગી કારકીર્દી દરમિયાન કોઇક કાળે કોઇક અર્થમાં શિવધર્મોત્સવાથી બન્યો. પણ હોય. વળી ઇ. પૂ. ૧૭૫ પહેલાં તે બાક્ટ્રિયામાં સુકુટાઇડીસ બેઠો અને પછી દિમિત્રિયસ કાબુલની આ તર્ફ જોઇ પણ રોકેલો બાગ્યે. એટલે ઉપલા વિનય પછી પુષ્પમિત્રને ઘોડાં વર્ષમાં એ ઉત્તરપશ્ચિમ તર્ફના હુમલાઓના મોટા બચની બાબતમાં શકત મળી ગઈ હોય. એ પ્રથમ મોટા વિનયના ઉત્સવ સમારંજમાં જ બૃહદ્રથ કોઇ દુષ્ટા મારાને હાથે ધવાઇ ગયો અને મરણ પામ્યો. અને પુષ્પમિત્ર ધણીરણી થઇ પડ્યો. મૈથિનો અંત આવ્યો. સમ્રાટપદ શુંગ વંશમાં ગયું. પુરાણો કહે છે પુષ્પમિત્રે “પૃથ્વી લોગવી ૩૬ વર્ષ,”—અને જુદી જુદી ગણતરીઓને પરિણામિ એ સમય આવે છે આશરે ઇ. પૂ. ૧૯૦-૧૮૫થી ૧૫૫-૧૫૦ નો. વળી જૈનધર્મી રાજસ-તાના અસહ જુલમ સામે કઠણી બેઠેલી વેદધર્મી મળ્લનો એ આગેવાન બનેલો, વેદધર્મ ચણ્યાગાદિને અને ક્ષાહણોને પાછો રાજક્રય આ

‡ જુલો આ નાટકમાં (અંક ૫ નો પ્રવેશક) સુવરાજ વસુમિત્ર દીર્ઘાયુ થાય માટે સુપાત્ર બ્રાહ્મણોને માતા નિત્ય મોદું દાન આપે છે એ હકીકત.

સમયથી શરુ થયેલો, એટલે આ જો શુંગની રાજનીતિનો પ્રકાશકરણ, તો સ્વીકારવું પ્રાપ્ત થાય છે, કે તેની જ છાયા = બૌદ્ધો ઉપર જુલમ. આ જુલમની ખોઈ હકીકતો અતિશયોક્ત અને અજળ કથાઓ જેવી ભલે હોય, પુષ્પમિત્ર અને પછીના કોઈ સમ્રાટની જળરક્તની એકલા પુષ્પમિત્રને નામે ચડી ગઈ ભલે હોય, વેદધર્મી પ્રજાએ સહન કરેલા જુલમના પ્રત્યાઘાત રૂપે બૌદ્ધો ઉપર આ સમયે રાજસત્તાએ કેટલોક જુલમ કરેલો નિઃસંશય.

§ ૯ ખેલા શુંગની ઓલાદ.

આ શુંગ શુદ્ધ આર્ય વંશના, કે ખૂબ ધરાનમાંથી ડરાયસ સમ્રાટ કરતાં પણ પ્રાચીન કાલમાં અહીં આવી વૈદિક બનેલા, તથા પોતાની અસાધારણ યોગ્યતાથી રાજ્યમાં તેમ ધર્મ અને સમાજમાં ઉત્તમ પદવીએ પહેંચેલા, એમ હશે ? ઇરાની ઓલાદના હોય તો ઔત્રિય નહીં; ઔત્રિય હોય તો ઇરાની ઓલાદના નહીં, એમ આપણા વિદ્વાનોનું હાલનું વલણ, આપણા મગજમાં પૌરાણિક અસ્પૃશ્યતા-અનિય-પ્રધાન અધ્યાસતું જ પરિણામ; અને તો શુભ્તો પહેલાંના સમયને માટે એવા વલણને અનેતિહાસિક શાને ન માનવું વારુ ? વેદોના અને ઉપનિષદના કાલમાં પણ કુલ ધણી વસતી પરધર્મી અને જુદાં લોહીની અપનાવાઈ ને સૈકે સૈકે કરમાને કરમાને વૈદિક સમાજ સાથે ઓત-પ્રોત અને બેનજી પેટીએ એકરસ થઈ ગયેલી હોવી જ લેઈએ. પણ આ પ્રશ્ન મોટા વળી ચિકટ છે, તેમ અહીં તેને સ્પર્શનો આવશ્યક, તો સ્પર્શાઈ ગયો; એટલે તેટલાથી જ સંતોષ માનીને આગળ ચાલિયે. શુંગના વિશેષ નામોમાં ઉત્તરાર્ધ મિત્ર એઓ મૂલ ઇરાની હોય એવો સમ્ભવ દર્શાવે છે. અને શુંગ એટલે શું ? પારસ પીપળો, હુદુમખર, વઠ જેવો તદુવર. અત્ર અંક ૪ શ્લોક ૧૪ માં કવિ ઐન્નિક શબ્દ એના પર્યાય લેખે વાપરે છે; તેનો શો અર્થ ? કે એ પાકને ભ્રષ્ટ ગણવો ? સંસ્કૃત તેમ વૈદિક સંસ્કૃતમાં પત્તો મળતો નથી. પ્રાચીન ઇરાનીમાંથી કોઈ વિદ્વાને એની વ્યુત્પત્તિ વિચારી હોય એમ જણાતું નથી. ઉપર સમ્ભવિત લેખે સ્પર્શ્યો તે તર્ક એવી બધે બેસતી વ્યુત્પત્તિ જડી આવે તો કંઈક પણ સમ્ભવિત ગણાતો થાય ખરો.

§ ૧૦ ખેલા શુંગના યજ્ઞો અને પુત્રો

સામવેદી લેખે શુંગનું સ્થાન “આભણ” ગ્રંથમાં પણ કથામાં જાણે બેવામાં આવે છે. એમને ભારદ્વાજ ગોત્રી ગણેલા છે. વળી કોઈ કાળે વેલો

માલવિજાગ્નિમિત્ર નાટક

અટકી પડેલો ત્યારે છેલ્લા શુંગનો શુદ્ધ કે સંજ્ઞાથી કોઈ વિશ્વામિત્ર ગોત્રી હશે તેનાથી (અર્થાત્ નિયોજન વિધિએ) સંતતિ થઈ, અને ત્યારથી શુંગા કથામુખ્યાયણ ગણવા લાગ્યા. કહે છે, એકો મૌર્ય રાજ્યોના વંશપરંપરાના પુરોહિત હતા. એ ખડું ઠરે વા ખોટું, છેક પ્રયાગથી મધુરા અને આદિ-છત્ર લગી પથરાયેલા ગણસંઘોમાં મિત્રો ભંચામાં જવા રાજન્યોની પદવીએ હતા; અને શુદ્ધ જ જ્ઞાતિ હોય એમ ખેલું અને મુખ્ય લગ્ન પોતપોતામાં જ કરતા. ઉત્તર હિન્દના ગણસંઘોની રાજ્યોની અને ખુદ સામ્રાજ્યની સેનામાં એમને પુષ્કળ વગ હતી. આમ લઈયે તથા એ સૌમાં આ ગ્રાધરિય સૌથી કાળેલ અને આગળ પડતો પુષ્પમિત્ર હશે એટલું જાણેરિયે, તો એ મૌર્ય સામ્રાટોમાંના છેલ્લાનો સેનાપતિ શી રીતે થયો તે સમજાય એલું છે. એક શિક્ષાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે એના પિતાનું નામ કલ્કટ્ટેવ હતું. પુરાણો જણાવે છે કે એને આઠ પુત્રો હતા. એ સર્વે નામ નક્ષત્રોનાં કે નક્ષત્રના અધિષ્ઠાતા દેવોનાં જણાય છે, તે ઉપરથી અહીં જે ન્હાની સૂચના જાણેલું છે. એના વંશનેમાં અધિક આંધ્રિક કોડકુ જેલું નામ જણાય છે. તે ભદ્ર કે ભાદ્રે પણ હોય. ખીનું નામ ભાગ અને ભાગવત રૂપે જણાવાય છે તે ભગ હોય એમ સંભવે છે. એણે છવ્વે ત્યાં લગી સેનાપતિથી વધારે મોટું પદ કે રાજ-સામ્રાટ જેવો ઇલ્લાખ સ્વીકારેલ નહીં. સામ્રાજ્યને આઠ વિભાગે એના આઠ પુત્રો સંભાળતા, વિદિશા અને પૂર્વ માળવામાં જેમ અગ્નિમિત્ર, તે પ્રભાણે. પુરાણોમાં એને લગતાં વર્ણનમાં “બે રાજ્ય” શબ્દ આવે છે, ત્યાં બે છૂટા શબ્દ ન ગણતાં વૈરાજ્ય એવો પારિભાષિક શબ્દ લઈયે, તો આમ રાજધિરાજ વગરનું સામ્રાજ્યબંધારણ એણે પ્રવર્ત્યાવું, એ મતને એ સ્લોકને દેહો મળી બીય એમ છે. અને રાજસૂય યજ્ઞ તો અભિષિક્ત રાજ કરે, તે પોતે થયો જ નહીં, એટલે એ યજ્ઞ એણે કરેલો નહીં એમ કહે છે. અત્ર કેટલીક પ્રતોમાં એની પુત્ર ઉપરની નિમંત્રણપત્રિકામાં રાજસૂયયજ્ઞ એવો પાઠ છે તે તો એ કાગળમાં અશ્વમેધના ઘોડા વગેરેની હકીકત સાથે પણ એસતો નથી, એટલે તજ દઈ રાજયજ્ઞ પાઠ જ સાચો ગણવાનો છે, મહાયજ્ઞના અર્થમાં. હરિવંશમાં લખે છે રાજસૂયયજ્ઞ એના પછી એક શુંગ સામ્રાટ કયો; એટલે પણ એણે કરેલો નહીં એ મતને દેહો મળે છે. એણે ક્યાં જે અશ્વમેધયજ્ઞ. સૈકાઓ લગી અશ્વમેધ જંગાજમનાની ઉત્તરે થયેલા જ નહીં,

અને એણે તો આ યૌદ્ધ મૌર્ય સત્તાનું સ્થાન લઈ યૌદ્ધ ધર્મનું પહેલું પાઠ-
નગર ગણાય એવી રાજધાની યાદવિપુત્રમા કર્યા, એટલે એને અમરતા વડી.
અને સમુદ્ર-ગુપ્તે પાછા અશ્વમેધ શરૂ કર્યા, તથા પોતે પ્રવર્ત્તાવવા મર્યો.
તે ધર્મ જ વૈદિજ ધર્મનું “ સનાતન ” રૂપ એમ ઠસાવવાને બારે કોરોસ
કરી, એટલે ગ્રુપ સમ્રાટોને અને તેમના મહાકવિને પણ આ પુરોગાની સમ્રાટ
અને સમ્રાટવશનો મહિમા અને તેટલો વધારવાનું વલણ કુદરતી. વિચાર-
ચારણધારણ વગેરેમા જે મહાપરિવર્તનનો પરિપાક રૂપ ડીર્ઘકાલમા સમાયો
તેનો આરભ શુભ ઝમાનાથી, એટલે પણ એ ઝમાનાને હિન્દુઓના ઇતિ-
હાસમા બાથું સ્થાન મળતું કુદરતી.

૬૧૧ પુષ્પમિત્ર અને દિમિત્રિયસ; ૧ લો અશ્વમેધ.

અશોક સમ્રાટનો વારસ સમ્રાટ ગણાતો તેની જગાએ એ આવ્યો, તે
અર્થમા એ પણ સમ્રાટ પરતુ આ કરતા વધારે હ્રસ્વ અર્થમા પણ પુષ્પ
મિત્ર સમ્રાટ ગણાય એવો દાવો થઈ શકે. ઉત્તર હિંદમા તે કાળે સૌથી
બળવાન સત્તા બે મગધરાજની, અને ઝીંડો-બેક્ટ્રિયન ઝીંડો-પાર્થિઅન
યવનોની. આમાનો સૌથી બળુશીતો આગેવાન તે કાળે દિમિત્રિયસ હતો.
સાનેત થવને બાગ્યું, મધ્યમિકા થવને થેગી, એવા જે દાખલાઓ પતજલિ
આપે છે તેમાનો થવન તે આ દિમિત્રિયસ. એની ચડાઈઓ અને એની સામે
વિગ્રહ વર્ષો લગી આવેલા. ગેના મૂળ વતનમા યુદ્ધકાંડડીસ ઊઠ્યો અને બાગે
રાજકારણ તથા આન્તર વિગ્રહ શરૂ થયા આગરે ઇ. પૂ. ૧૭૫ થી, અને
સમ્ભવિત છે કે એ તાગીજ પછી જેલમ કે સિન્ધુ નદીની પણ આ બાગુએ
અ પાછો આવી જ શકેલો નહીં. એની કોઈ ગેના સામેની કોઈ ઠેકાણે, ન્હાય
સાકેતની પૂર્વે અને મધ્યમિકા (ચિતોડ પાસે આવેલી પ્રાચીન નગરી) ની
ઉત્તરપૂર્વે ગેઈ અથને થયેલી મેટી લડાઈમા મૌર્ય મેનાને મેટો વિજય મળેલો,
તે પછી તેના ઉત્સવ દરમિયાન બૃહદ્રથનું ખૂન થયું અને પુષ્પમિત્ર ગેના-
પતિએ સર્વોચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. આગે ઇ પૂ. ૧૮૦ થી ૧૮૫ દરમિયાન
આ પછી પણ થવનોની સામે ન્હાની મેટી લડાઈઓ ચાલુ જ રહી અત્ર
સિંધુ નદીનો ઉલ્લેખ પુષ્પમિત્રની નિમત્રણપત્રિકામા આવે છે, તે મેટો
સિંધુ નદ નહીં જ એ કા તો ચળણની પૂર્વે આવેલી જમનાની સાખા હોય

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

અથવા અંબલની જ શાખા 'કાળી સિંધુ' હોય.* ચક્ષીય વાળિરાજને છૂટા મૂકી દીધા પછી એક વર્ષની મુદતની અંદર આ બનાવ બન્યો; આ સિંધુ આગળ વસુમિત્ર અને સૌ રાજ્ય રાજન્યાદિની સરદારી હેઠળ થોડા પાછળ પાછળ જતી સમ્રાટ સેના અને એક ચવન દલ વચ્ચે સોટી લડાઈ થઈ, અને તેમાં ચવનોની હાર થઈ. ગંગાજમનાનો પ્રદેશ સાફ થયો હોય નહીં ત્યાંલગી પુષ્પમિત્ર સમ્રાટપદનો દાવો કરે, કે તેવા દાવાના વાવટા જેવા અશ્વમેધ યજ્ઞનો ઉપાડ કરે, - કદો દુષ્ટવિકાન્ત વેરી પડમાં બિભો હોય ત્યાંલગી એ એાહું જ સમ્ભવે. ઈ. પૂ. ૧૯૦-૧૮૫ના વિજય પછી પણ વેરીને આ પડ-માંથી કહાડતાં સમય લાગેલો. પોતાના વતનમાં જ છવસેણ મારામારી આરમ્ભાતાં વેરીને આ પડ છાડવું જ પડે : ઉપર નોંધ્યું છે કે આ સમય ઈ. પૂ. ૧૭૫ થી શરુ થતો જણાય. એ પછી કેટલાંક વર્ષ તો પુષ્પમિત્ર અને ઉત્તર હિંદને ચવનોના ત્રાસમાંથી મુક્તિનાં મળ્યાં. આ બે હકીકત ઉપરથી ક્યો છે કે વસુમિત્રની એના દાદાએ સ્તવેલી જીત અને તે પછીની અશ્વમેધ પૂર્ણહિતિ ઈ. પૂ. ૧૭૭-૧૭૪માં બન્યાં હોય.

§ ૧૨ ખારવેલ અને શાતકર્ણિ

હાટિશુરકાનો શિલાલેખ ખહેલો વાંચેલો પડિત ભગવાનલાલ ઇદ્રજીએ. પછી તેને આપણા ઝમાનામાં ભગભગ પૂરેપૂરો જીકેલ્યો છે સ્વ. રખાલદાસ બેનર્જી અને શ્રી જયસ્વાલે. એમાં ચેદિ વશના કલંગાધિપતિ ખારવેલની કારકીદીનાં ખહેલાં તેર વર્ષનો સંક્ષેપમાં ઇતિહાસ છે. એ તેરસું વર્ષ પૂરુ થયું ઈ. પૂ. ૧૭૦માં એમ લેતાં ઈ. પૂ. ૧૮૩ અને ૧૭૭ વચ્ચે ખારવેલે મગધ સામે બે વાર ચડાઈ કરેલી; ખહેલી પોતાના રાજ્યારોહણથી આઠમે વર્ષે ઈ. પૂ. ૧૭૫ માં, જ્યારે એ મગધની દક્ષિણે આવેલા ખરખર હુંગરોની ધાર આગળથી પાછા ક્યો. એણે બીજી ચડાઈ પૂરી કરી રાજ્યારોહણને ખારમે વર્ષે, ઈ. પૂ. ૧૭૧ માં; અને તે વખતે એ પાટલિપુત્રના શ્રીગંગેય રાજ-મહેલમાં પણ ગંગા જોળંગીને પેઠેલો અને પુષ્પમિત્ર કનેથી પોતે જે જે માગવું ચોગ્ય ધાયું તે બધું જ મેળવેલું. કલિંગોના આ મહાપરાક્રમની કેટલીક વિગતો બની તો ચમત્કારીક હતી કે લડાયક પ્રબલ લેખે તેમની કીર્તિ દેશવિદેશમાં પ્રસરી ગઈ, અને પ્રાચીન રોમન મહારાજ્યના મહાકવિ વર્ગિલે

* જુલો કેમ્બ્રિજજ હિસ્ટરી ગ્રાફ ઇડિયા, પૃ. ૫૨૦.

પણ પોતાના જ્યોતિષ નામે કાવ્યની એક પંક્તિમાં તેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. એટલે પુષ્પમિત્રે બીજો અવ્યયેષ કયારે કેના હાર મહાવિજય મેળવીને કયો એ ઇતિહાસ હજી અધારમાં છે. શ્રી જયચાલ ધારે છે કે ખારવેલ પુષ્પમિત્ર ખેલા સુનો હતો, અને એના મોત પછી આ બીજો અવ્યયેષ કયો હતો, તે આજ લગી તો માત્ર તર્ક છે.

વિધાયલ તળે દક્ષિણાપયમાં પૂર્વ બાજુએ જેમ આ સમયમાં આ ખારવેલ મહાસમર્થ રાજા હતો, તેમ પશ્ચિમ બાજુએ સાતકર્ણિઓ પણ વિદિરોશ્વર અગ્નિ મિત્રથી તો નબળા નહોતા. પુષ્પમિત્રે “પૃથ્વી ભાગવી ૩૬ વર્ષ,” તે દરમિયાન જ અગ્નિમિત્ર વિદિરોશ્વર. એટલે ઇ. પૂ. ૧૬૦ થી ૧૮૫ થી માંડીને ૧૫૪-૧૪૬ સગીતા અરમાં કોણ સાતકર્ણિઓ પેઠાની ગાદીએ હતા તે લેઈએ. પરંતુ ખરી રીતે આપણે ઇ. પૂ. ૧૭૧-૧૭૫ સગીનો જ સમય લેવાનો છે, કેમકે અત્ર વિદર્ભ-વિજય અશ્વમેધની પૂર્ણાહુતિ ખેલાં પૂરા થયેલાં જણાવાયો છે. ઇ. પૂ. ૧૬૦ થી ૧૭૫ સગીતાં ૫૬૨ વર્ષમાં બીજો સાતકર્ણિ કૃષ્ણ, રાજ્યકાલ ૧૦ વર્ષ, ત્રીજો એનો પુત્ર મહાકર્ણિ, રાજ્યકાલ ૧૦ વર્ષ, ચોથો પૂર્ણાસંગ, રાજ્યકાલ ૧૮ વર્ષ જે ત્રણમાથી કેમ બે હોય. આ બે રાજ્યાની વચ્ચે માન્વાત્પથી પેનગંગા અને ઈરાવતી નદી સગીનો મહેરા તે વિદર્ભ, જેની પૂર્વપશ્ચિમ સીમા અનિશ્ચિત; પણ પૂર્વ સીમાએ ખારવેલ, પશ્ચિમ સીમાએ સાતકર્ણિ, એ સુનિશ્ચિત. આમાંના કેટલોક ભાગ ખારવેલે પોતાના આઠમા વર્ષ ખેલા દગાવેલા એવી પણ હાટિશુરકા લેખમાં નોંધ છે. તો વિદર્ભ ઉપર ચડાઈ અગ્નિમિત્રે કરી, વિદર્ભ અગ્નિમિત્રે છત્તી લીધો, વિદર્ભમાં એણે એવી આણ બનાવી કે દેશને તેણે નવું દેરાજ્ય-અધારણ આપ્યું, એ પ્રમાણે આ નાટકમાં કવિ નિરૂપે છે, તેમાંથી ઐતિહાસિક લેખે સ્વીકાર્યું કેટલું? વિન્ડોન્ટ સ્મિય સગમગ આણું સ્વીકારી લે છે; કેરિસન હિસ્ટરી એક ઇન્ડિયામાં લખે છે, આ વિજય મોટા કે સ્થાયી ન હોય મહે, માળવા અને પેઠાણ વચ્ચે સગમગ ચાલુ ચાલતી ઝપાઝપીમાંનો જોણ વિજય જ હોય મહુને એ પણ નથી

* જુવો વિ. સ્મિયનો ઇતિહાસ, કેરિસન હિસ્ટરી, અને જયસ્વાલના બિહાર ઓરિસારિસર્ચ ઝર્નલમાં લખાણો.

† જુવો નકશા. ઉત્તર થોડો ભાગ સાડકો; વચ્ચે હાલતા એસિયપુરથી છેક રાયપુર સગી ખેલો; દક્ષિણે ચાલો સાંઠો, પણ ચલતી પૂર્વ વરધા પેનગંગાને મળે છે તે વરધાની બંને બાજુએ વિદર્ભો; ઉત્તરાર્ધમાં લિપસેલી જિલ્લા જેવા પાટનો.

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

ખસતું. ઉ-તર વિદર્ભમાં તો ગણસંગો હતા જેમને ખારવેલે નમાવેલા એ સધાની દક્ષિણ પશ્ચિમે ગણસંગો હશે તે પૈક્યાનુવર્તી. વળી માલવિકાગ્નિમિત્ર તો છે નાટક, એટલે કલ્પનાચિત દૃશ્ય કાવ્ય, ઉત્તિહાસ નથી; એમાં ઇનાવ જેવામાં આવે તેનો ઐતિહાસિક લેખે સ્વીકાર ચાલુચિત; જે માટે સ્વતંત્ર એટલે ખાલ અને સારો પુરાવો હોય, ચવત્તવિગ્રહ અને અશ્વમેધ મટે અને પુષ્પમિત્ર અગ્નિમિત્ર, વસુમિત્રની મગધ અને વિદિશામાં હયાતી અને ચાનુપૂર્વી મટે છે એવો, તે જ અંશ ઐતિહાસિક લેખે સ્વીકારવો રાસ્ત. અને વળી ચામાં કાલિદાસની પ્રતિષ્ઠાનો સવાલ મુદ્દલ નથી વિદર્ભવિનયને કલ્પિત માનતાં એના પ્રતિષ્ઠાસ્તંભનો કાંકરો પણ ખરે એમ નથી. ખાલ અને સારો પુરાવો જડે નહીં ત્યાંલગી એ બધું કલ્પકલ્પના ગણાવાને જ પાત્ર છે. અને ખારીકીથી તપાસશે તો કવિની પોતાની શુધ્ધીમાં એ કલ્પિત છે તે ખતાવતો એક ઝીણો અંશ જડે છે.

§ ૧૩ વિગતરોષચેતસા

એ નિમંત્રણપત્રકાના ઉલ્લા વાક્યમાં “ રૂપરહિત ચિત્તે ” એ શબ્દો જેવામાં આવે છે. એ શબ્દોનો શો અર્થ વારુ ? જે સંજોગમાં વૈદિક મંત્રના આગેવાન લેખે પુષ્પમિત્રને પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું, તે સંજોગમાં ચવતો ન્યાંલગી પદમાં હોય, તેમની સેનાઓ અને તેમનાં શુદ્ધ ભટકતાં હોય, ત્યાંલગી અગ્નિમિત્ર જેવા પરાક્રમી ભરજુવાન પુત્રનું અને વિદિશાની સેનાના મોટા ભાગનું સ્થાન ક્યાં આગળ ? સો રાજ રાજન્યાદિથી દીપતો સેનાની જે સેના લલ્લને ચત્રીય વાજિ-રાજની રક્ષાએ નીકળે તેમાંથી વિદિશાના વારસેન અને ખીજ સરદારો અને તેમની સેનાઓ ગરહાજર હોય વારુ ? આ નાટકમાં અગ્નિમિત્ર મમદવનમાં “ સાંગ અનંગ ” જેવો વિહરે છે, એની સેનાઓ મથુરાં અને કાશી વચ્ચેના સુખડાથી સેંકડો માઇલ દક્ષિણે લેખામાં લેવાને થ લાયક નહીં એવા હોયે ઊભા કરેલા નવા શત્રુને તગડે છે અને ત્યાંની મંજની સમૃદ્ધિ હુંટે છે; એ સમજવિત મનાય ખરું ? કવિ કહે છે. અગ્નિમિત્ર પિતા સભે કંઈ કારણે રાષે બરાચો તેથી તે આમ વર્ત્યો. કવિએ ન બનેલો ઇનાવ કલ્પ્યો અને તે સમજવિત કાલિમાં આવે માટે પિતાપુત્ર વચ્ચે કશું કારણ જણાવ્યા વગરની બેદિલી તણુ શબ્દોમાં ઊમેરી લીધી. વળી મહારો વાંધો મર્યાદિત છે, ઇ. પૂ. ૧૭૫ પહેલાંના સમય દરમિયાન આ વિજય જેવા ઇનાવ નાટકમાં નિરૂપ્યો જેવામાં આવે છે એટલા જ આધાર ઉપરથી મનાય નહીં. તે પછીના સમયમાં બનેલો કે કેમ એ વિષય અહીં મસ્તુત નથી.

અવનો હાકી મ્હાયા કે પોતે આપ્યા ગયા — પછીના વર્ષોમાં આ જનના કવિએ તથા મૂંઝો જે વર્ષ અશ્વમેધનું તે જ વર્ષ વિદર્ભવિજયનું, રહેલો વિજય સિદ્ધ થાય છે, પછી અપૂર્ણાહુતિ થાય છે, એવી કવિની તો ટપના છે આના વર્ણન માટે બાહ્ય અને સારા પુગલો મળી ન આવે ત્યાલગી અને ક પનાત્મક માનવી ઘટે તેટલું જ હુ છું. કવિને શુભોત્ત્વ તેવું ગણુ છે, અગ્નિમિત્રને પ્રતાપી વાર્ધવો છે, માવવિમાને નજરે લેવાનું કારસ્તાન, તેને ભાવરામાંથી છોડવાનું નપઠ, વગેરે પ્રવાન વસ્તુથી જે છાપ પડે તેની હીનતામાંથી નાચ નાઠક બેચને ઊગારી લેવાના ઉદ્દેશે ચિત્રમાં માન હપખવે એવી રેખાઓ અને એવા રંગ ઊરવાની નજર મંવિ જુવે છે, અને બ્રાહ્મણ ત્રિચારત ન ખીજ ફિરામાં બને અનુદાર, પણ નાઠય અને વ્યક્તાર્યે કવિને ગમે તે નહુ સર્વની, જૂના સર્વમાન્ય પવિત્ર નેવા ઇતિ હાસમાં પણ રેરદાર કરી લેવની ઇટકેલી છૂટ આપે છે, તે તો રામાયણ અને મહામારતમાંથી વસ્તુના પાયા ઉપર રચાયલા આપણા કાવ્યો અને તાટકાની આખી હારમાના લગભગ દરેક ઢાળવામાં ખતાવી રહી છે એટલે કવિ આ આવી પશ્ચાદ્ગમ રમે છે એ હા અગ્નિમિત્રને નહીં એના સાત બાઈએને પણ એ સિદ્ધાન્તી હવ્ય વાજિરાજ માટેની લઠાઈમાં ગેરહાજર રાખે છે, — સગર અશુભાનનું ગેમાચક હપમાન પોને આહી રાકે એટલા જ માટે, અને આપણા વિદ્વાનો આ મંવિતિને ગઠગઠ ગઠનવે છે — સાચા બનેલા ઇતિહાસના વર્ણન લેખે । સ્વ માટે તો ત્યાં મુખી જાય છે કે આ નિમ્ન શુષ્કાને મંવિને જાણે શુભોત્ત્વ જૂના દ્વિતરમાંથી નામ જ ઊગારી હોય એવી ગણે છે । અગ્નિમિત્રને અને આખા નાઠકને હીનતામાંથી ઊગારી લેવાનો કવિનો આશય તો સિદ્ધ થાય છે પૂરપૂરા સાચે એને એની સર્વમાન્ય ટપના માટે જે જસ ઘટે, તે કાઈ દેવું તથા, એટલી દુનિયાની વિચિત્ર જડતાનો પણ તેને જતન મુજબ થઈ જાય છે

કવિજન, દુનિયા અસ્થિતિક રતવશે ત્યાં એ નહીં રતવે સ્વામ્ય

તમ કલ્પના ય ઐહી વખાણુશે કહિ ઇતિહાસ x

ઈતિ મનનિક મન્નણુ ૧

* જે જ દાખવા નેના ખાતરી થઈ જશે (૧) બાસનું પચરાત્ર, (૨) બવમુતિનું મહાવીર અસ્તિ રહેલું આખા મહાભારત યુદ્ધને જ હડાવી દે એવું વસ્તુ નિરૂપે છે, બીજું, ટેકચીને અને વળી (વાસિને મારવાના કાલ નાટે) રામચંદ્રને પૂરપૂરા નિર્દોષ માનિયે એવું વસ્તુ નિરૂપે છે

* ઇતિ+હ+આસ આમાન્ય રીતે ઇતિ+હ+આસ એમ લેવાય છે, પણ ઇતિહાસ

અક્ટરણુ ૨ : નાન્દી, પ્રસ્તાવના, અંક ૧ નો પ્રવેશક.

§ ૧૪ નાન્દી

નાટક પહેલાં 'પૂર્વરંગ'ની ક્રિયાઓમાં અહશાન્તિ, દેવપૂજા અને સ્તવન, બ્રાહ્મણ પૂજા, ભૂપતિસ્તવન, ઇત્યાદિ નટ્યમૂળે કંઈક પોતપોતાની રીતે કંઈક સ્થાન અને પ્રસંગ પ્રમાણે, કરવાનો અસલથી રીવાજ હતો. આ વિધિ પછી મરદાની સંગીત સાથે લલકારવાના શ્લોક એક કે વધારે કર્તા પોતાના નાટકને મટિ ખાસ લખતો, અને નાટકારમ્બ એ શ્લોકથી ગાળતો. એમાં દેવસ્તુતિ દેવપ્રાર્થના કાવ્યની સુંદર ઢબે હોય, જેથી દેવ એતા સૌ આનન્દે, મટિ એતું' નામ નાન્દી. (સરખાવો 'નાન્દી શ્રાદ્ધ') એમાં રાત્રી કરવાનાં નાટકનાં નાચકનાયિકા બતાવાદિ વિષે થોડું સૂચન પણ હોય છે. કાલિદાસનાં યીજનં એ નાટકમાં આવાં સૂચન પ્રસ્તાવનામાં છે, એટલે ત્યાં નાન્દીમાં માનવા જરૂર નથી, અત્ર પ્રસ્તાવનામાં કશું સૂચન નથી, એટલે નાન્દી શ્લોકમાં સમજવે. પણ ટીકાકરો પણ સૂચનો અહીં આણે છે, તેમાંનાં (૧) અને (૨) તો દુરાદૃષ્ટ લાગે છે.

(૧) શિવવર્ણન દ્વારા કેઈ મહાપ્રતાપી રાજાનું સૂચન; આણું સૂચન ગમે તે દેવસ્તવનમાં જોઈ શકાય.

(૨) એવા શિવનો પાર્વતી ઉપર તેવો આ રાજાનો નાયિકા ઉપર પ્રેમ ઉઠે, પણ એ પ્રેમ શિવને તેનાં કર્તવ્યોમાં નથી નડતો તેમ આને ય નથી નડતો, એણું સૂચન; દુરાદૃષ્ટતા દેખીતી છે.

(૩) પંક્તિ ધર્માના માર્ગે શમ્ભુનો અર્થ નાટ્યસંગીતની પરિભાષામાં "ભાવાશ્રયી પદાર્થાભિનય મધુર કે ઉદ્ધત = લાસ્ય કે તાણ્ડવ" (દશરૂપ, શ્લોક ૬), એવા છે. તો એ શમ્ભુ વડે અંક ૨ માં નાયિકા 'અલિત'નો પ્રયોગ કરી બતાવે છે (તાણ્ડવ તહીં લાસ્ય), તેણું સૂચન.

સંસ્કૃત ભાષા એવી છે કે તેમાં લગભગ કોઈપણ શબ્દાવલિનો પડિતો એકથી વધારે અર્થ ધરાવી શકે. એટલે આણું આણું માત્ર પાણ્ડિત્યથીલા ગણવું હોય, કવિએ આવાં સૂચન નાણીને આણ્યાં હોય બાણે, એમ માનવું હોય, તો ય બલે. વટિ હતી અને સૂચન ન આણે તે જરા ખામી ગણાય, મટિ કવિ આણેજ, એમ માનવું હોય, તો ય બલે. પરંતુ એક પક્ષ પોતે સાચો બીજો ખોટો, એવી હલક કરે તે ન ચાલે.

છે તહીં તેને છે એમ કોઈ બેસાડવાના પ્રયત્નને એક માત્ર મોહું, દીર્ઘ તિ વાણું, નામ ના જોઈએ વારું ?

૬૧૫ સ્લોકાર્થ

અર્ચધારી મહિષાસુરપુત્ર ગજસુરને હણી શકેને વિજયોદ્વાસમાં તેનું આમ
ઓઢીને તાણવનુલ્ય ક્યું ત્યારથી મહાદેવને ઉપવા વસ્ત્ર લેખે ગજઅર્ચ પ્રિય
યજ્ઞ પડયું. (ખ) કાન્તા છેન્દ્રમ્પતીનો એક જ દેહ સહિયારો, જમણું પાસું તે
મહાદેવ, કાણું તે જ પાર્વતી : એક આંખકાનહાલપગ મરહાની, એક સ્ત્રીનાં :
અર્ધનારીશ્વર રૂપ (જુવો સ્લોક ૪). વામકાયા કયાનો વામાર્ચ. વિષયજિત
ઉદ્ધિયજિત, સંયમી. વિષયો વાસનાને ઇન્દ્રિયોદ્ધારા આઠ્ઠે અને માણસ દોડે તે તે
ભોગવિલાસ તફ. પાછો પડયા કરે, તો ય દોડયા જ કરે. આ સર્ગ મજ્જતિની
નિઃસારતા જોઈ તેને કાંકાં માની, ઉદ્ધિયો અને મનને એણું તો સંયમે, તે આવી
નૃપાઓથી લલચાય જ નહીં, અને જાખંડ બ્રહ્મચર્યામાં મોક્ષપથે વધી જવન સાર્થ
કરે, તેવો માણસ થતિ. યતિ શૃંગારી રહે નહીં, શૃંગારી યતિ બને નહીં ત્યારે
શંકર તો શૃંગારીનો શૃંગારી છે, વળી બલભલા વતિઓને ય અગમ્ય એવો લોકો-
તર થતિ છે. 'ખ' ના પાઠનો અર્થ એ યતિઓનો પણ યતિ છે એટલો જ છે.
(ગ) પરમેશ્વરની આઠ તરુઓ માટે જુવો શકુન્તલાનો નાન્દી સ્લોક. (ઘ)
સન્માર્ગ, સન્તોનો માર્ગ, મોક્ષમાર્ગ, (ઙ) ગર્ભનો પારિવારિક અર્થ ઉપર આવી
ગયા.) સત્ત્વ રજસ્સુ તમસ્સુ એ ત્રણ ગુણો વડે બ્રહ્માંડ ત્રિગુણાત્મક છે. તમોગુણ
હનિષ્ઠ અને મોક્ષયાત્રાને પ્રતિકૂલ છે. મોક્ષમાર્ગે યાત્રા જ ને એવરુકર તો પુરુષ-
મયતે છબ્બેવક્રપાએ તમોગુણ બને તેટલો ધટાડવો એ કરેક માણસદ્વં કર્તવ્ય. તે
આ સ્લોકમાં વર્ણવ્યો તે, એટલો જ અર્થ નથી. તે સુપ્રસિદ્ધ સર્વવિદિત એવો
અર્થ પણ આમ વધરાતાં દર્શક સર્વનામમાં લેવાની સંસ્કૃત ભાષામાં રૂઢિ છે.

કાલિંગના નાન્દીસ્લોકોમાં પરમેશ્વરની શંકર રૂપે સ્તુતિ છે, તેનું કારણ એ જ
કે નાટ્યકલાનાં અધિષ્ઠાતા શિવપાર્વતી છે — જુવો સ્લોક ૪. પણ એ નામ કે
ખિરુદે કાર્તિકાસ છે, શકુન્તલાના છેલ્લા સ્લોકમાં પરિગતરાહિત નીલલોહિતને અને
રણવંશના પહેલા સ્લોકમાં પાર્વતી પરમેશ્વરને પ્રાર્થ છે, વચ્ચે ઉપરથી માનહું હોય
તો માની શકાય એમ છે કે એનાં છબ્બે દેવદેવી નગાધિરાજવાસી ગૌરીશંકર.

૬૧૬ પ્રસ્તાવના

સંસ્કૃત નાટકોમાં આરંભે આવતી પ્રસ્તાવનાને સ્થાપના કે આરંભ પણ
કહે છે, અને તેના પાંચ બેદ ગણાય છે. અંકારજ શિવાય દોઢ પણ સ્થલે પાત્ર,
શોભ્ય સૂચન વગર, તખ્તા ઉપર ન આવે એવો સામાન્ય નિયમ સંસ્કૃત નાટકો

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

પાળે છે, અને આર્દ્રા અંકાર'ગ તેા સુધાર અને નટ તખ્તા ઉપર આવતાં થયા, એટલે પ્રસ્તાવનાને અંતે પછી પ્રવેશનારાં પાત્રોનું સૂચન કરીને પ્રસ્તાવનાનાં પાત્રો વિદાય થાય, એવો આ પાંચમાંનો એક લેદ છે. કાલિદાસ અને બાસની પ્રસ્તાવનાઓ આ જાતની છે. સૂત્રધાર અને નટો આરિષ્ઠ, લાય, આદિ સમ્પ્રદાયનો વિવેકની ખાતર વાપરે છે. નેપથ્ય-ને + પથ્ય. = (૧) નેતા (નટ) ; (૨) નેત્ર (નેતારનું) ; નેતાને (વા પ્રેક્ષકની આંખને) શોધીતું લાગે તે નેપથ્ય. નટો પાત્રાનુરૂપ ગદ્યોનાં રહેરે (દાખલો રાવણનો વેશ બળવનાર દશ ભાયાં મુકુટનું ગદ્યોનું રહેરે), રંગ લગાડે, વસ્ત્રાલંકાર સજે, મૂંઝ દહાડી જટા ધારણ કરે, વા હોય તે કહાડી નાખે, વગેરે તમામ નેપથ્ય. જે જગાએ આ સર્વ શણગાર સમ્પન્ન કરવામાં આવે તે નટોના ખાનગી ઓરડાને પણ નેપથ્ય કહે છે. અને એ શબ્દનો ત્રીજો અર્થ, રંગની અર્થાદા રૂપ જે યવનિકા (પડદો) આ સ્થાન અને તેમાં તૈયાર થતા નટોને પ્રેક્ષકોથી શુદ્ધ રાખે, તે પડદો. પરિષદ એટલે ગાય વિદ્વાનોની સમિતિ, માત્રિકો આદિ નીમનારી, નાટક ક્યું બજવતું ક્ષ નટ્યમમૂલ, વગેરે નક્કી કરનારી. અને આવાં કાર્ય માટે પૌરમંડળે નીમી હોય કે શાન કે તેના વતી કાંઈ અમલદારે નીમી હોય. પણ આર્દ્રા વિદ્વાનોની એ શબ્દ કર્તા માનાર્થે ખાસ ઉમેરે છે, એટલે પુનરુક્તિ દોષ નથી. કા-૦-રચના કાલિદાસ પોતા-વિષે અતિવિનમ્ર શબ્દો જ વાપરે છે. ઘણાખરા સંસ્કૃત નાટકકારો આથી ઉલટી રીત સ્વીકારી આ સ્થલે પોતાનાં, પોતાના પૂર્વજો ગુરુઓ આદિનાં મુક્તકંઠે ગુણ-ગાન કરે છે. આ ગેયથી ઉલટું, બાસનાં નાટકોની પ્રસ્તાવનામાં કર્તાનું નામ પણ આવતું નથી, માલવિકા અને અગ્નિમિત્ર તે માલવિકાગ્નિમિત્ર (દ્વંદ્વ સમાસ) પછી એ જોડાં વિષેનું નાટક, તેનું નામ પણ એ જ.

§ ૧૭ નાટક

શુન્દરાતીમાં નાટક શબ્દ એ કલાકૃતિઓની આખી જાતિના સામાન્ય અર્થમાં વપરાય છે. એવો જાતિવાચક સામાન્ય શબ્દ સંસ્કૃતમાં રૂપક છે. અને તેના દશ પેટાભેદ ગણે છે, ઉપરપકના બીજા અઢાર ગણે છે, તે અઠાવીશેમાં સુખ્ય નાટક અને પ્રકરણ છે. કવિ કલ્પેલી વાર્તાનું રૂપક જોડી કહાડે, તે પ્રકરણ. દેવ, ઋષિ, ગંધર્વ, રાજા, મહાપુરુષ, એવા કોઈને લગતી કે બીજી કોઈ જાણીતી ઇતિહાસ પુરાણ આખ્યાનાદિમાંની વાર્તા ઉપરથી કવિ રચે, તે રૂપક નાટક કહેવાય. આ પરિભાષા પ્રમાણે રહાઈ ' જગતી જુનાની ' નાટક નહીં પણ પ્રકરણ.

પણ એ પરિભાષાની કે તે પ્રમાણેની અઢાવીગ તોતોના ખાસ નામોની આપણુન
શી જે જરૂર પડવા સગવ નથી આપણે નોંટવને જ સામાન્ય નિર્વાચક
નામ ગણી, તેના પેઠાસેદ ઇતિહાસપ્રધાન, પુરાણપ્રગત, સસારચિત્રપ્રધાન, અગર
વસ્તુ નહીં ને રસને યમ્હી હાસ્યપ્રધાન, ગુણપ્રધાન, લીંગપ્રધાન, ગૂઢાગી, અદ્ભુત,
અભિનયુર, અથવા વાહનને દેશી પદમય, સંગીતમય, કે દૃકું ચોડા દ્રવ્યનું
હોય તેને નાટિકા, એમ આપણી અર્વાચીન દૃષ્ટિને મુખ્ય જણાય તેવા લક્ષણો
પ્રમાણે રાખી તે જ વધારે ઠચિત છે

§ ૧૮ ભાસસૌમિલકવિપુત્રો આદિ

ગુની ગુદી પ્રતોભા જોતા આ અસા બ્રહ્મ યદ ગયો હતો, એમ જણાઇ આવે છે

(૧) ભાસને કે એ પ્રતોભા ભાસ, ભાસ ઋષિ, ધાન્ક, ભાસ્કર — પણ છે

(૨) સૌમિલનું સમિલ, સમલ, સ, સામિલ — પણ છે

(૩) વિપુત્રને સ્થાને ક્ષત્રિપુત્ર, ક્ષત્રિમિત્ર, ક્ષત્રિપત્ન, પણ છે

(૪) આદિને કે જે મિત્રાણુમ પણ છે

વિદ્વાસના સમયમા જાણીતા નાટક નો અને તેમના નાટ્ય પછીના ગેદાઓ
દ્રશ્યમયાન સુધી જવાતા આ બ્રહ્મતા ઉપરથી પણ કાનિદાસે અત્ર સ્વીકારેલા
પાઠ પ્રમાણે જ લખેનું એમ હવે કહી મળ્યે જિયે ભાસના ‘સ્વપેનવાસવદત્તા’
આદિ નાટકો મળી આવ્યા છે અને પ્રગટ થઇ ગયા છે એ દૃષ્ટિએ માત્રો ધણો
ભાગ ધનિંદ્ર મરતા નિર્વિવાહ જુનો છે એટલે કાવિદાસ પછી બાણ, વા પતિ,
ભામહ, વામન, રાજશેખર યાચાવરીય અભિનવખેત, એમ હાજીયે કાંય
ગુણજોએ જે નાટ્યોના વખણુ મેલા લોક્યે છે, તેમના જ પ્રતીને નવગુવાન
ધનિંદ્ર અહીં, પોતે નાટ્ય પર લેખે પડેનો જ ખરૂર આવતા, સખાનુમાન સભાર છે
અને બનેલી દૃષ્ટિઓના મુખબાથી પણ જણાઇ આવે છે કે આગના સર્વકની
દૃષ્ટિઓમાથી નવો સર્વ નાટ્યમલા અને સમ્પત્તા પિયે પુષ્કળ શાખેત

રામિલ-સૌમિલ કે કવિપુત્રોની એ દૃષ્ટિ હતી મળી બાળી નથી
ભગદત્ત જલ્દહણની ‘સુશ્રિમુખતાવલિ’મા આ બેમાની પ્રથમ જેલી વિને એ
પગ છે, તેમા જોમને (અથેડ નાટ્યસાહિત્યમા જાણીતા જોમોળ - મેચરની
જેમ) સરે મળીને એ ઠી દૃષ્ટિઓ રચનારા જાણ્યા છે અને જોમની ગેણ એક
દૃષ્ટિ (જેનું નામ ‘શદ્ધિ ત્યા’, ‘શદ્ધત્ કયા’, ‘ર દ્રવ્યા’ એમ ત્રણ રૂપે મળી
આવ છે, તે) ને અર્વાચારીપ્રચરની ઉપમા આપેલી છે તેમમા મ લા ૪ હલો આ

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

પાળે છે, અને આર્દ્રા અંકારેણ તે સૂત્રધાર અને નટ તખ્તા ઉપર આવતાં થયો, એટલે પ્રસ્તાવનાને અંતે પછી પ્રવેશનારાં પત્રોતું સૂચન કરીને પ્રસ્તાવનાનાં પાત્રો વિદાય થાય, એવા આ પાંચમીના એક ભેદ છે. કાલિદાસ અને બાસના પ્રસ્તાવનાઓ આ જાતની છે. સૂત્રધાર અને નટા માર્દિપ, હાપ, આદિ સન્નિધના વિવેકની ખાતર વાપરે છે. નેપથ્ય-ને ૫ પથ્ય = (૧) નેતા (નટ); (૨) નેત્ર (જેનારતું); નેતાને (વા પ્રેક્ષકની આંખને) શોભાતું લાગે તે નેપથ્ય. નટા પાત્રોત્તરપ મ્હોરાં ખેરે (દાખલો રાવણનો વેશ ભજવનાર દશ માર્યા મુકુતું મ્હોરુ મ્હોરે), રંગ લગાડે, વસ્ત્રાલંકાર સજે, મૂઝ દહાડી જટા ધારણ કરે, આ હોય તે કહાડી નાખે, વગેરે તમામ નેપથ્ય. જે જગાએ આ સર્વ શાશ્વત-સત્ત્વ કરવામાં આવે તે નટોના ખાનગી એરડાને પણ નેપથ્ય કહે છે. અને જે રાખ્દનો ત્રીજો અર્થ, રંગની મર્યાદા રૂપ જે યવનિકા (પડદો) આ સ્થાન અને તેમાં તૈયાર થતા નટોને પ્રેક્ષકોથી ગુપ્ત રાખે, તે પડદો પરિષદ એટલે પણ વિદ્વાનોની સમિતિ, માહિકો આદિ નીમનારી, નાટક કયું ભજવતું કંઈ નટઅમૂએ, વગેરે નક્કી કરનારી. આને આખાં કયે માટે પૌરમંડળે નીમી હોય કે રાજ કે તેના વતી કોઈ અમલદાર નીમી હોય. પણ આર્દ્રા વિદ્વાનોની એ રાખ્દ કર્તા માનાર્થે ખાસ ભમેરે છે, એટલે પુનરુક્તિ દોષ નથી. કા-૦-સ્થના કાલિદાસ પોતા-વિષે અતિવિનમ્ર રાખ્દો જ વાપરે છે. ધણાખરા સંસ્કૃત નાટકકારો આથી ઉલટી રીત સ્વીકારી આ સ્થાને પોતાનાં, પોતાના પૂર્વજો ગુરુઓ આદિનાં મુક્તકંઠે ગુણ-ગાન કરે છે. આ બિયથી ઉલટું, બાસનાં નાટકોની પ્રસ્તાવનામાં કર્તાનું નામ પણ આવતું નથી, માલવિકા અને અગ્નિમિત્ર તે માલવિકાગ્નિમિત્ર (દ્વંદ્વ સમાસ); પછી એ જોડાં વિષેનું નાટક, તેનું નામ પણ એ જ.

§ ૧૭ નાટક

ગુજરાતીમાં નાટક શબ્દ એ કલાકૃતિઓની આખી જાતિના સામાન્ય અર્થમાં વપરાય છે. એવા જાતિવાચક સામાન્ય શબ્દ સંસ્કૃતમાં રૂપક છે. અને તેના દશ પેટાભેદ ગણે છે, ઉપરપકના બીજા અંકાર ગણે છે, તે અનુભવીશમાં મુખ્ય નાટક અને પ્રકરણ છે. કવિ કલ્પેલી વાર્તાતું રૂપક જેવી કહાડે, તે પ્રકરણ. દેવ, ઋષિ, ગંધર્વ, રાજા, મહાપુરુષ, એવા કોઈને લગતી કે બીજી કોઈ જાણીતી ઇતિહાસ પુરાણ આખ્યાનાદિમાંની વાર્તા ઉપરથી કવિ રચે, તે રૂપક નાટક કહેવાય. આ પરિભાષા પ્રમાણે મહાર્ગે 'જગતી જુવાની' નાટક નહીં પણ પ્રકરણ.

પણ એ પરિભાષાની કે તે પ્રમાણેની અઘાવીશ બોલોના ખાસ નામોની આપણને
ગી થે જરૂર પડવા સબબ નથી આપણે નોંધવું જ સામાન્ય બલિવાચન
નામ ગણી, તેના પેદામેદ કલિહાસપ્રધાન, પુરાણપ્રધાન, સસારચિત્રપ્રધાન, અપર
વસ્તુ નહીં ને રમણે પકડી હાસ્યપ્રધાન, દુર્લભપ્રધાન, લીરપ્રધાન, નૃગારી, અદ્ભુત,
અસ્તિમયુગ, અથવા નોંધવું જોઈએ પદ્યમય, સંગીતમય, કે દ્રઢ વોહા દત્તપુ
હોય તેને નાટ્ય, એમ આપણી અર્ચાચીત્ર દષ્ટિને મુખ્ય જાણાય તેવા લક્ષણો
પ્રમાણે રાખિયે તે જ વધારે ઉચિત છે

૧૮ ભાસસૌમિલકવિપુત્રો આદિ

જુહી જુહી મતોમાં જોતાં આ અટક લક્ષ્ય થઈ ગયેા હોતો, એમ જણાઈ આવે છે

(૧) ભાસને કે છે મતોમાં ભાસ, ભાસ કવિ, ધાવક, ભાસ્કર — પણ છે

(૨) સૌમિલકવિ, ઋષિવ, ઋષિ, સોમિલ — પણ છે

(૩) વિપુત્રને સ્થાને કવિપુત્ર, કવિમિત્ર, કવિસ્ત, પણ છે.

(૪) આદિને કેકણે મિત્રાણામ પણ છે

હાલિદાસના મગમમાં બાણીતા નાટકપ્રકાર અને તેમના નાટક પછીના સેમણા
દરમિયાન કૃષ્ણી જવાતા આ લક્ષણો લીધેલી પણ નિર્દેશો અત્ર સ્વીકૃતિ
પાક પ્રમાણે જ લખેલું એમ હવે મહી ગઈયે જિયે લક્ષણના ‘સ્વપ્રતિવાસવદતા’
આદિ નાટકો મળી આવ્યા છે અને એ થઈ ગયા છે એ કૃતિઓમાંના ઘણા
ભાગ મનિંદ્ર મતા નિર્વિવાહ જૂનો એટલે મલિદાસ પછી બાણ, વામપતિ,
બામહ, વામન, રાજશેખર ચાયાવરીય, અભિનવજુવેત, એમ લાગભવ કાંઈ
શુભ્રણો જે નાટકોના વખાણ કરેલા જોઈયે છે, તેમના જ કાંઈ નવજુવાન
જાનિંદ્ર અહીં, એ તે નાટકો ૧૨ લેખે પડેલા જ પદાર આવતા, સબલુમાન મભારે છે
અને બનેલી કૃતિઓના મુખ્યભાષાથી પણ જણાઈ આવે છે કે આગળ સંસ્કૃતની
કૃતિઓમાંથી મને સર્વ — નાટકપ્રકાર અને સમ્મતના નિમે શુભ્રણ શીખવે

રામિલ-સૌમિલ કે કવિપુત્રોની એકે દૃતિ હજી મળી આવી નથી
લખદત્ત જલ્લજીની ‘સુપ્રિયમુતાવલિ’માં આ ભાષાની પ્રથમ જોડી વિશે મે
જોઈ છે, તેમાં એમને (અગ્રેજ નાટ્યસાહિત્યમાં જણાતા ઓર્મેન્ટ — ફ્રેન્ચની
જેમ) સથે આગળે એમની કૃતિઓ રચનારા જણાવ્યા છે, અને એમની એવી એક
કૃતિ (જેનું નામ ‘શક્તિ કથા’, ‘શક્તિ યા’ ‘શક્તિયા’ એમ ત્રણ રૂપે મળી
આવે છે, તે) ને અર્ચનારીચરની ઉપમા આપેલી છે તેમના મનના જોડાણે આ

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

શ્લોક ૪. તવમા સૈકાના સાચાવરીયનો લેતારેલો જળાય છે. કવિપુત્રો પાળી શકિલ—
સૈકામિલની નેડી નેવી આવે મળીને લખતા બે કવિઓ — કદાચ કવિ પિતાના બે
બાઇઓની નેડી હતી, એમ દેખાય છે. એમનો એક શ્લોક બારમા સૈકાના કે તેથી
જૂના વસ્ત્રભેષના 'સુભાષિતાવલિ' નામે સંગ્રહમન્યમાં ટાંકેલો છે. અનુવાદમાં
મેં બહુવચન કવિપુત્રો લખ્યું છે, આ હકીકતને આધારે. કવિપુત્રઃ કવિપુત્રઃ
કવિપુત્રૈઃ.

૬ ૧૯ શ્લોક ૨-૩

ગદાના 'કવિતા રાક્ષસ' માં શ્લોક ૨ નો અનુવાદ જરા ફેરવીને મૂકેલો છે.
સુ-ધી સુહ. અ-લ્લ-મૂઠ. રસિકતા વિનાનો પણ મૂઠ, એટલે સહૃદય પણ સુહ.
લા. ૭-મુખ્ય નટ જવાબદારી સૂત્રધારને, પરિપદને, કે બનેને માથે નાખી દેવા
માગે છે. નાટકી સવાહની ત્વરામાં આવી અસ્પષ્ટતા તો આવે, જેના અર્થ માટે
આખા ખંડનો અન્વય નિર્ણાયક. વાક્યાન્તર્ગત કોઈ શબ્દના અર્થ વિષે શંકા રહે
તેનો નિકાલ આખા વાક્યાર્થ પરથી, વાક્યાર્થ વિષે શંકાનો નિકાલ આખા ખંડના
અર્થબાવવલણ પરથી થઈ જાય. અને આ પ્રમાણે પણ શંકા પૂરી ના થયે, તો
જ અનુવાદકે શાબ્દિક રચનાને વળગી રહી સંદિગ્ધાર્થનું પ્રતિબિમ્બ પાડવું. શિષ્ટ
લખાણમાં ઘણી વાર એક જ શબ્દાવલિના બે અર્થ આવે, તે સંદિગ્ધતા નથી,
બંને અર્થ વાળી સ્પષ્ટાકિત છે, અને અનુવાદકે બંને અર્થ સ્પષ્ટ થઈ શકે એવી
ધોળના પોતાની ભાષામાં આણુવી જોઈએ જેમ કરવા જતાં સંસ્કૃતોત્પત્તિ નહીં એવી
ભાષાઓમાં સુશકેલીનો પાર ન રહે. શુભરાતી લેખકને સંસ્કૃતમાહિતનો અનુવાદ
કરતાં આવી મુશ્કેલી કોઈક વાર જ નડે છે. સહચારી પરિપદાણા. પરિજનનું
એકવચન દ્વય આખા સમૂહાર્થે પણ વપરાય છે. અહીં સૂત્રધાર બોલી રહેતાં જ
તખ્તા ઉપર બે પરિજન આવે છે, એટલે મેં સુગદ શબ્દ બ્રમેયો.

૬ ૨૦ પ્રવેશક

અંકોના મુખ્ય દૃશ્યોમાં ના સમાય અથવા અંકમાં ના અણાય એવી બાબતો
માટે સંસ્કૃત નાટકોમાં ગૌણ દૃશ્યો અંકારરૂપે મૂકે છે; અને સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્ર
આવાં ગૌણદૃશ્યોની વિષ્કરમક પ્રવેશક આદિ પાંચ જાત ગણાવી પેટાજોડો પણ
ધાડે છે, આ સર્વગ્રીણવટ આપણને નિરુપયોગી. એવાં તમામ ગૌણ દૃશ્યોને માટે
પ્રવેશક બે સાદું અને વ્યાખ્યાની જરૂર નહીં એવું નામ પૂરતું છે. વળી આ

જોણ દૃશ્ય જ્યાં આવે ત્યાં એક જ, એવા નિયમ જણાવાય છે, તે આ દાખલામાં જ આપણે જોઈ શકીએ છ. જે સંસ્કૃત માત્ર છે આ પ્રવેશક ખરી રીતે બે અંશ, બે દૃશ્યોનો બનેલો છે, બંનેને એક થાવ વડે સાકળી લીધા છે એટલું જ. કાવિ-દાસના અંકોમાં પણ દૃશ્યની એકતા નામની છે, કેવળ સાંક્રતિક છે, તે આપણે આગળ જોઈશું. અથવા આ પ્રવેશકના જીવન અંશનું કાર્ય સંગીતશાસ્ત્રના દ્વાર આગળ થાય છે, તો આપણી અર્વાચીન રગભૂમિ ઉપર આપણા અર્વાચીન પ્રેક્ષકો આગળ આ નાટક બજવડું હોય તો આ બીજા અંશ માટે સંગીતશાસ્ત્રનો પડદો પણ આપણે તો વાપરવો જોઈએ પ્રાચીન કાળની રગભૂમિના સાધનો છેક સાદા અને ઓછાં (જે કે આવાં સાધનો માટે ભરત નાટ્યશાસ્ત્રમાં જણાય છે જે અતિ પ્રાચીન કાળમાં પણ તે વખતે શક્ય તેવી બધી સામગ્રી વપરાતી હતી જ), એટલે તે યુગના પ્રેક્ષકો ધણું જાતે કંપી લેવા દેવાઈ રહેલા વળી આ રાજરહેલો, સંગીતશાસ્ત્ર, પ્રમદવન, આદિ તેમના તો નિત્યદૃશ્ય, શબ્દ અને પડતા જ વસ્તુ આખ સમીના આકાશમાં છપાઈ રહે, ત્યારે આપણા પ્રેક્ષકોને એ બધું થ સૌખ્યો તળે દટાઈ બેઠું. વળી આપણને તો કાલે કાલે જુદી જુદી વિગિઠ સાધન સામગ્રી ની આદત પડી ગઈ છે. એટલે લગી કે બહુ પડતી અને અજુગતી સામગ્રી વડે આપણે ક્વિક્કપનાની વિકૃતિ કે વિદગ્ધના થ કરી નાખીએ, એ પણ ખરું. તથાપિ એ તો જાદી બાળત, આ પ્રાચીન નાટ્યકલાનો ઉપભોગ લેતા, તેને ન્યાય ની ખાતર પણ આપણે આપણને પરિચિત તથા શક્ય એવા બધા સાધનો યથા યોગ્ય વાપરવા જોઈએ. તો જુદા જુદાં દૃશ્ય જ્યાં કયા પડે છે, કયા કેવા પડેલાં, એવાં થોડા ગૂંચનો પણ અત્ર કયાં છે

§ ૨૧ ચલિત અને પંચાંગાલિનય

પ્રતોમાં આ રહેલો શબ્દ ચલિત, ચલિતક, હલિત, હચિત, સુચયિત, એવા પાત્ર રૂપે જોવામાં આવે છે. પ્રાચીનકાલમાં સંગીત અને નાટ્યના શાસ્ત્ર અને પ્રયોગ બંનેનું કમબંધ પઠનપાઠન આપણે ત્યાં સાગી રીતે ખલિતું અને પ્રસંગેલું હતું. સોપડો બાદે હજારો રણવાસોમાં તેમ બીચી પદ્મીના અને સમૃદ્ધ દુહુમ્બોમાં સંગીત નાટ્ય ચિત્ર અને બીજી કલાઓ સારી પેઠે મેઠાતી. સદાચાર અને ઝવનના હેતુને લગતી લાવનાર્યામાં ગણીર પવટો થતા, મુઠિલમો આવતા, રાજ્ય અને સમાજબચવસ્થા સહસ્રલા ખડિત થઈ જતા, અને સમૃદ્ધિ ઓસરી જતા, આવી મુરચિમય સરકતી જગતની

વિદ્યાકલાઓ સૌથી બહેલી છિન્નસિન્ન થઈ ગઈ, અને એ ક્રમ એ રીતોમાં એ પરિભાષા પણ લુપ્તપ્રાય થયાં. એ કમળદ્વ શિક્ષણમાં પ્રથમ પાઠ અંગાંગ કેળવવા પૂરતા નાચતા અને કંઠ કેળવવા પૂરતા ગાનના હશે. દરેકને અર્થભાવ સાથે બેઠી, શબ્દો બની જ ન શકે એવાં સૂક્ષ્મ વાહન એ જેને બતાવી લેવા, અન્યોન્યની સોળતમાં દરેકના સંયમ અને વિકાસ સાધવાં, એ બીજે પાઠ હશે; અથવા ખેલાં દરેકનો સંયમ વિકાસ એ બીજે પાઠ, પછી બંનેનો અન્યોન્યપોષક સંયોગ એ ત્રીજે પાઠ. દરમિયાન આખા, મુખચેષ્ટા, હાથ, આદિની અભિનયતાલીમ, પ્રથમ પરમાણુઓની અને તેમના પર કાબૂ આવતાં ઉચિત અંગોની સમગ્ર અભિનયતાલીમ, સાથે ઉચ્ચારાતા અર્થભાવના વાહન લેખે, એટલે જ દરજ્જે સિદ્ધ કરવામાં આવતી હશે. અને છેવટે નીચલાં અંગોની ગતિ (= નૃત્ય), કંઠપલટા (= સંગીત), ઉપલાં અંગોની ચેષ્ટા (= અભિનય), અને અમુક પાત્રની અમુક સંલેગમાં અમુક બીજાં પાત્રપાત્રોને હૃદયેશને વાણી, એ સર્વનો સુરુચિમય સમન્વય, — એ જીવી નટકલાનું છેલ્લું પગથિયું હશે. આ છેલ્લું પગથિયું તે અત્ર ભા. ૩૮ માંનો પંચાંગાભિનય. પંચ અંગ (૧ શરીરની દૃષ્ટિએ અવયવ; ૨ - અભિનયની દૃષ્ટિએ પેટાકાર્ય) એટલે શું, તેની જુદી જુદી દૃષ્ટિએ જુદા જુદા પરિમિત વક્તવ્યની અપેક્ષાએ જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ અને સમસ્રુતીઓ આપાય, એ તો કુદરતી બલકે અનિવાર્ય છે. તો એ લુપ્તપ્રાય સાશ્વતલામાંથી ઠંકાતી વ્યાખ્યાઓ વચ્ચે ટક્કરો લડાવવી, એમાં સાચું પાણિડત્ય નથી. સૌનો આશય સ્પષ્ટ છે, કે પંચાંગ એટલે પરિપૂર્ણ. સજ્જન શરીરની પૂર્ણતા પાંચ ભૂતાથી તેમ અભિનય એટલે નટકલાની પાંચ અંગોથી. મુખચેષ્ટાનો જ વિચાર કરિયે, ત્યાં મુખના પાંચ મુખ્ય અંગ; પાત્રના આખા શરીરનો વિચાર લેતાં, મુખ, બે હાથ સાથે ઉપલું અંગ, અને એ પગ, એ પાંચ; અને કાથિક દૃષ્ટિથી આગળ વધતાં, બાવાઈ, ઉચ્ચાર, અભિનય, સંગીત, અને નૃત્ય. વળી નૃત્ય શબ્દ અતિ-વિશાળ અર્થે લેવાનો છે. જામ રણુજી, જગબાહેર ક્રિકેટર, કહેતો જે ક્રિકેટમાં બેટસ્મેનના વિજયનો મુખ્ય આધાર ‘કુટવર્ક’ ઉપર છે : કુટવર્કમાં પ્રવૃત્ત મેળવે તેટલે દરજ્જે જ બેટસ્મેન ચડી શકે. આનું કુટવર્ક એટલે હરકોઈ જાતનો પગ-વિન્યાસ નૃત્ય શબ્દમાં આવે. તાત્પર્ય આ, કે પંચાંગાભિનય = પૂર્ણ નટકલા, નાટ્યકલાનું જિયામાં જિયું પગથિયું; નટની તમામ

નતિઓનો એ અને ભાવનાના વાહન લેખે માણુમ જેવા નાણુમને નમ્ય તેવો પશ્ચિમી સર્વા યુદ્ધ વિકાસ અને અલિત એટલે અભ્યાસ વડે એ મિશ્રિ મળવવા નાદેતુ ઉપાન્ત્ય પગથિયુ, જેમા ડીળને નાયક વા નાચિન લેખે ભજવતા નટનરીતુ મમજ માય એ મિયા એ નહી, મ પછી એ-
એ ડિયા ઉપે ખાન ભજવે, તે અલિત ખાન ચીજના ભાવ અને આશય તેને ધોલતા થયાયાગ્ય મગીતનૃત્યની પ્રારે બતાવે, તે એનું પહેલુ કાર્ય, પછી થયાયાગ્ય મ - અલિનચથી તે કડીને બતાવે, એ ધીજુ ધર્મ જૂથો અ રમા નાચિનને અલિત ભજવતા એક પછી એ- આ એ કાર્ય કરી નિરૂપી છે તે.

૬૨ સમૂહચિત્ર

ચિત્ર-લા એટલે (૧) જૂથ ચિત્ર, (૨) સમૂહ ચિત્ર (' ગુપ '), (૩) સિત્તિ-ચિત્ર (' મ્યુરલ ') કીત, ભાય, જત, ધુમટની અદમની ચોથી (નતોદર, ' ડોન્ટેન ') કે પહારની ઉપમતી (મિશ્રા ૧૦, ' ડોન્ટેન-મ ') જોળાઇ ઉપર, નાન આકૃતિઓ ૨૨ગીન, એમ અનેક રૂપ પ્રકાર, અને જ્ઞના, તેલ રગી તેમ જ હરગી ચિત્રો કાલિન કરતા વણા વહેવા હિન્દમા નતણીતા હતા, દેવોની મૂર્તિઓ ઉપરાત મળતો આચાર્યો પ્રાદિની ગ્યવાની લા પશુ હી ખીરેથી હતી ગેશુનામેની ચોડી મૂર્તિઓ ખડિત રૂપમા નળી આવે છે, ભામના ' પ્રતિમા ' નાટ મા રાપોની મૂર્તિઓના દેવ-યતુ એ દશ્ય છે, નમા મૂર્તિજીત ભરત દત્તારથી જ નળે ધીજુ મૂર્તિ જેવો પુમ અને લાગે છે, ખ રૂરેલના િલાયેખમા એટુ નળની મૂર્તિનો ઉદગેષ છે, નાનાવાળની ગુમા સાતકર્ણિઓની મૂર્તિઓ મળી છે, અને કેટલા એ નિર્વિવાદ છે ૫ ધીજ મૈકાના પુત્રાવા છે. લાસના એક ધીજ નાટકમા દ્રોણીવસ્તુહમણના વિગાલ ચિત્રપટનો ઉદલેષ છે વાલ્મ્યાયન મમગુ મા નાગરકે એટલે દુ-મુગિક્ષિત મમજાની વિદ્યધ માણુસે ચોતાના જયન પામે વામો દાય ન્તા લેવાય એમ મખવાની મામગ્રી ગણાવી છે, તમા ચિત્રકલક (' પેટેટ ') અને ગમા તથા પીડીઓનો મરક ગણાવે છે. મચનના જ ગોગટાના ગાદીતરિા પામે અસથા એવવા માટે પાસા અને છૂત ગાદેની મામગ્રી રાગવાનુ જપુરે છે, તે જ પ્રમાણે. અર્થાત્ એ ચોપડીમાના વર્ણનના ચિત્રકલા અને મગીત વિવેના અગ છૂતમામગ્રી પ્રમાણે જ વસ્તુચિતિ વર્ણન માનવા પ્રાપ્ત થાય છે કાલિં મન્તનામા દુષ્યન્તને નવ ચીતાગ જેવો નિરૂપે છે, અને મા

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

નાટકમાં અગ્નિગિત્ર, માલવિકા, ધારિણી, અને કૌશિકીને અનેક લલિત કલાઓમાં વ્યુત્પન્ન આવેળો છે, ઉપરાંત સંગીતાત્માર્થ ગણાય એનાં જે પાત્ર અંક ૧-૨ માં અને જે સ્ત્રીપાત્ર અંક ૩ માં આવે છે. આત્ર એ એ સમહચિત્રોનું આકૃં વર્ણન કરે છે, શકુન્તલામાં નાયિકાનાં નાયકે કદાચેલાં ચિત્રાનું; અને ભારવિ પછીની કોઈ સ્ત્રીકવિનાં કૌમુદીમહોત્સવ નામે નાટકમાં નાયકનું કરેલું નાયિકાચિત્ર અને નાયિકાનું આલેખેલું નાયકચિત્ર એવામાં આવે છે. કાલિં કરતાં થોડા જ વખત ઉપર થઈ ગયેલ વાતરયાન રાજદરબાર, રણવાસ, અને મહામાત્રોનાં ધનાઢ્યોનાં તેમ વિદ્યુધ નાગરકોનાં ધામોને લલિત કલાઓનાં ધામો જેવાં જ ઝીઝીમોટી ભરથક વિગતો આપીને સંતવે છે. અલંકાર એટલે સોનું રૂપું અને રત્નો ઉપર, વસ્ત્રો ચામડાં અને શસ્ત્રો ઉપર, ભાતભાતના સામગ્રી સરંજામ ઉપર, અને ચોચામાં ચોચાથી માંડીને વજ્રમય ન્હાનામોટા પત્થર ઉપર, તેમ સૂખડ આદિ અનેક જાતનાં લાકડાં ઉપર, હાથીદાંત ઉપર, વાસણકૃસણ વગેરે ઉપર, ઉપયોગાનુકૂલ નાનાવિધ કારીગરીઓ આ ભારતવર્ષમાં સ્થળે સ્થળે ધણા જૂના કાલથી થતી હતી, એ હકીકત ઇતિહાસસિદ્ધ છે. અગર જો કે એ કરતાં બેશક આપણે માટે વધારે મહત્વની ઇતિહાસસિદ્ધ હકીકત આ પછી છે, કે કેટલાક રોકાથી દેશ અને પ્રજા એવી એવી ધણી કલાકારીગીરી કુમાવી બેઠાં છે.

§ ૨૩ નાગસુદ્રા

શકુન્તલામાં અભિજ્ઞાનવીંદી, દુષ્યન્તની નામસુદ્રા, આવે છે. વિક્રમેર્વા-શીયમાં સંગમનીચ મહિ આવે છે. આત્ર આ નાગસુદ્રા આગળ ચાલતાં નાયિકાને છાડવવાનું આવરથક સાધન બને છે. વળી અહીં રાજરાણીનો સંગીતનૃત્ય શોખ અને ચિત્રશોખ પ્રદર્શાય છે, તેની વચ્ચે આ ન્હાના શોખનો દાખલો વાતાવરણને ધોષે છે. નાટકોમાં નાયકનાયિકાદિના સ્વભાવનું આલેખન આમ ન્હાનાન્હાના બનાવ કદથી તેમને મુખ્ય વસ્તુ સાથે સાંકળી થયાપ્રાપ્ત બનતા દેખાડીને સાથે કુદરતી સંભાષણોની યોજના વડે જ થઈ શકે; માત્ર વર્ણનો દ્વારા કંઈ હોય એવી રચના તખ્તાલાયકી વિનાની થઈ જાય. સુદ્રા એટલે ધારિણીના નામાક્ષરે કોતરેલા કે રત્નો વડે રચેલા, એમ કલ્પવા જરૂર નથી. વીંદીના ફલકમાં નાગનાં ફણા, જાલ, નેત્ર, અને ગલાંકન વિવિધરંગી રત્નોની કુશલ તેજસ્વી ગોઠવણીએ જડિયાએ અતિલઘુ કદમાં ઢૂંધૂં ઉપજાવેલાં, એટલી

કદમના જ જડગી છે મોહન ને ડેંગના જોટકામમાંથી નીકળેલા આગરે ઇ. પૂ. ૩૨૫૦ જેટલા પ્રાચીન સમય લગી જતા જાણતા અવશેષો હંમણા પેટી જ વાર પ્રજાગમા આવે છે, તેમાં વીંગીઓ મુદ્રાઓ આદિના ચિત્રો પાથસો ઉપર છાપેલા છે, ને ચિત્રપટોમાં કૃષ્ણચુડા, હસ્તિચુડા, વ્યાગ્રમુદ્રા, વગાહમુદ્રા, વૃશ્ચિકમુદ્રા ચ્વન્તિત્તમુદ્રા આદિ નેવામાં આવે છે (માર્શલના રણ વાલ્યુમો).

૧૨૪ ધારિણી, ઇરાવતી, માલવિકા.

ફર રાખેલી-ધારિણીના ચેતાના 'અનામ' મા રાત્ર વારવાર અને ગમે ત્યારે આવી થડે, એટલે ત્યા આગળથી - પોતાની તેહનાતથી - ફર. રાત્રની પોતાની સંગીતશાલા પણ ખરી, એટલે રાણીની મંગીતશાલામાં રાણીને જણાવ્યા વગર અને એમલા અને જઈ ચડવાની જરૂર જ નહીં ઇરાવતી થોડા વર્ષ ઉપર માલવિકાની જેમ દમી લેખે જ રણનાસમાં દાખલ થના પામિથી, જુવો વિદ્વંસનો તાણો (અંક ૩ લા ૧૪૮), પણ ખૂબમૂત, તજરમાન, અને દુદરતે બહેલા - ઠને (અહીં આવી તે પછી મંગીતશાલાનો લાભ મેળવી) ખાસ કેળવી મોહન ગાન કરી શકે એવી, જે કે બીજા સમકા-રોમાં સાધારણ એવું જ નહીં પણ અગ્રણીન કહેતી પડે એવી (જુવો અંક ૩ મા, અંક ૪ ના પ્રવેશકમાં, અને પછી એવું વર્તન) રાત્રની યુવતીને ગ્રામ્યત લેખે અથવા રીતસર લખ કરી "દાગ" બતાવીને રણવામમાં 'અવાસ' આવે, તેમાં એની પટગણીએ જોટ લગાડવાનું હોય નહીં, જે કે તેની દાસીઓમાંથી જ કાઢને આમ ચડાવે, તે ગભ લેખે એના પોતાના આગ્રિનું ભૂષણ ના જ ગણાય આ ઇરાવતીને અગ્નિમિત્ર પરણ્યો, તે ક્ષણથી થગેર તેટલી ઊંડી સયમાં અને રાજમાજમાં પળોટાઈ મોટી વયેલી, વળી યુવરાજમાતા અને અગ્નિમિત્રથી રજ દબાય નહીં એવી લાત્રપ્રક્રિતિની પટગણી ધારિણી સાવધ બનેથી, ફરી એવું બનવા ના દેવું એવી તેણે મન માટે શાક વાળેલી એટલે વીંગેન કનેથી માલવિકા મળતા જ, એવું લલિત્ય પોતે આનુ બાધું. મેં કોઈ પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન આગળ વધીને એવી નરપતા પણ કરે છે કે ઈંગવનીની અદેખી અને બડી કાન્સથાની ધારિણીએ કાંટ નાટો કહાડવાનો પણ પેચ રચ્યો. માલવિકા આની ને તુર્ત તેની અસાધારણ યોગ્યતા એણે જોઈ લીધી અને તેને એમના મંગીતશાલામાં કેળવવાને મૂકી દીધી. આમાં એના પેચ, આ વિદ્વાનો ધાગે છે, માલવિકા

જેવાઈ રહેતાં જાતે જ એને રાજ્યને પરણાવવાનો હતો, એમ કરીને ધરાવ-
તીનાં માન ધરાડી દેવાનો હતો. નાટકમાં એનાં આચરણો તો આ કલ્પનાથી
વિરુદ્ધ જાય છે, તેનો એ આપમતીલા વિદ્વાનો ખુલાસો કરે છે, કે (૧) પોતાનો
દાવ કળાઈ ના જાય, (૨) રાજ્યનું માલવિકા માટે આકર્ષણ વધી જતાં તે
પોતાને વધુ ઉપકારવશ બને, એટલા માટે તેણે આ પ્રતિજ્ઞ આચરણો કરેલાં.
પરંતુ આવા તર્ક અતિ દુરાકૃષ્ટ છે. નાટક જેવી દૃશ્ય અને જોતામાં જ
આજ થઈ જવી જોઈએ એવી કલામાં આ પ્રકારની રચના જોઈ જાતની કે
સફલ પણ લાગ્યે ગણી શકાય. આશય એટલો તો જાણે કે તેને વિરુદ્ધ
જતાં આચરણોને પણ તેને પોષક ગણવાની દલીલો જાતવી પડે, તે જ
બતાવી આપે છે કે એવો આશય માની લેવા પૂરતો સૌ સ્વીકારે એવો આધાર
નાટકમાંથી મળી શકે એમ છે નહીં.

૬ રથ લા ૯ થી ૨૬

‘પરિક્રમણું’ ચાલતાં ચાલતાં તજવાનો છોડા આવે એટલે પાછા વળીને
પણ થોડું ચાલવું તે; ખાસ સંજોગમાં આમ બે ત્રણ આંટા પણ મારવા
તે. સમશ્લોકી અનુવાદમાં કેટલાક સપ્તો, સમાસો, સમજાવન રૂપોની સંસ્કૃત
જોડણી, અને ખીજી રચનારૂઢિઓ સંસ્કૃતનાં (સામાન્ય ગુજરાતીનાં ના ગણાય
એવાં), જરા વધુ પ્રમાણમાં આવે જ. એટલે ‘પરિક્રમણું’ જેવા કેટલાક
પ્રયોગો પણ જાણીને રાખ્યા છે; અગરજો કે વિષ્કમ્ભક, પારિપાશ્વિક, એવા
બધા જોડાવી પણ દીધા છે. શિક્ષિત અને શીખતી પ્રજાનું ભાષાજ્ઞાન વધતું
આવે છે, એક દાયકે અઘરું જણાય તે પછીના દાયકામાં સુપરિચિત થઈ જાય
છે, અને સંસ્કૃતનો મૂલાનુગિમ્ભી તરજુમો તો કંઈક અતિસંસ્કૃતતા
સ્વીકારી ન લઈયે તો અશક્ય છે. વળી મૂલાનુગિમ્ભી તરજુમા વાચક
કનેથી કંઈક વધારે સહાનુભૂતિ અને સહકાર અને અધિકાર પણ માગી લે
છે. મૂલને સાથે રાખી બંનેને એક દષ્ટિએ વાંચનારા જ આવા અનુવાદના
ઉત્તમ અધિકારી.

સોડે ચિત્રેલી સમૂહચિત્રમાં પણ રાજરીતના ઉપચારો તો જળવવાના.
દેવી ચિત્રના મંથ્યાં; પરિજનો પોતપોતાની પદવી પ્રમાણે ડાબાજમણી
આગલીપાછલી હારમાં, જેમ પદવી નીચી તેમ દૂર. સમુદ્રચંદવાળા સમૂહ-
ચિત્રમાં પણ એમ જ છે. આજે પણ દરેક મેળાવડાનો “દરબાર” બનાવી

દેવામાં આવી છે, દોષ પુરસ્કી માણુમને તેની પદની પ્રમાણે અમાય છે, નિમિત્ત મેહમાનો બધા સમાન એ નિયમ નથી જ પાળનામાં આવતો, આપણા દેશીગાનનોમા ચતા મેળાવડાઓમા આ “ઝાડી નવી છતાં ચોડા સમયમા જ લેવામા લીધી પદીમે ચડાવેની છે, જુવોને ચિંતા એને દેવી આટલ બહુ સામીપ્ય ચારે છે, એટલે વિગેષ અર્થ પણ છે એકાસને રાતના ખાનગી નમ્લહતના દિવાનખાનામા પણ એ અને ધાગિણી એ સને બેમે છે (જુવો અ. ૧) પ્રેક્ષાગૃહ જેના દિવાનખાનામા પણ બને સારે બેસી રહે એવું સિદ્ધાસન ચા ચમ્પમે અને મુગોલિત મકાન સાથે જ ચીતોડ હોતુ નહીં એ અર્થ ગબ્દમા ટેલા અપૂર્વપાનો અર્થ પણ લા છે કેટલા ‘અપૂર્વ’મા જ વાચ્ય છે પણ મે પઠ મેહ સાગી પ્રતનો નથી, અને ‘અપૂર્વ’ મા એ અર્થ પ્રમત્તવાની જગ્ગ નથી રાતના ઘોલથી ધાગિણી લાડે છે, અને માલમ ને રાતની નજરે ન રહવા દેવાનો નિશ્ચય અત્યાજ છે, એમ પણ નથી ઠબિમેષ માલિમ આ શબ્દ આમ સમામાનતે વાપરે છે ત્યારે પ્રમાધાગ્યુ, પ્રતિષ્ઠા, ના અર્થમા વાપરે છે જગતીમા પણ એ રૂઢિ સ્વીકારવા જેવી છે શક્તિ નામ પા ન મહેવામા ગો આરાય હશે, ગેની રાક્ષા ધાનતા ગા વર્તનથી-આ મૌનથી-ચિત્રની આ ડતી છપ રાતના દિલમા ચોગી બચ છે, વળી માગિણી વિરોધ પ્રમાની એમ તે આદિથી પાની બન છે, તથાપિ અતે નથી, એક વિનુ આલેખન છે આમ વસ્તુતુ બીજા ગાહી રોપાય છે, તેમા ચિંતામા એ લાવિ અન્ત રાતનો ઉપાય નાગમુદા અહોથી જ રજ થઈ બન છે વળી ધાળી નહાની ખડેન વસુલક્ષ્મી, દરાબાર જ વર્તી, આ મવાદમા જે ગૌપ્ય ભગ ભજવે છે, તેવા ગોપા ભાગ વા જ ને અતે પણ ભજવે છે એમ પ્રેર નો આ પહેલો અરા વસ્તુસમ્બતાને માટે ઉપયોગી નપુ જહી પુઢી મેવા બળને ટે

૬૨૬ પ્રવેશકનો બીજો અ. ૨

મહુમિમાનુ પાત્ર દેવા અને ગીજ અગને આવતો અગેડો છે આ બીજા અગમા પણ વિદેશી વાત રાવી ને છે નાટ્ય નામ ડગને ડાને લાઘવ મુરુપટતા અને ત્વગ વડે જ વિજય છે અને ત્રણે અન્યોન્યાશ્રયી છે (૧) ગણવામ જોનના નાડે છે ત્યાગથી ગે આત્મજીવાણુ માની પુરુષ છે, ક્રાંતિ અને વિજયનો મેલા છે, ગેવી બાળતો માગેની પ્રશ્નિ ગાદે તે

તેમાં સારી પેઠે હઠીલો નીવડવાનો, વગેરે જણાઈ રહે છે. રાજાની સંગીત-શાલાના આચાર્ય હરદત્ત કરતાં કાલિં ગણુને ઉંમરે મોટો કલ્પે છે, એના આ ગુણો ઉપર વિશેષ ભાર દેવાની ખાતર. એ જ પાત્રોએ નેપથ્ય એવાં સજવાનાં કે ગણુ હરદત્તથી ઉમરે મોટો જણાઈ જ રહે. (૨) તાચિકાની પૂર્વકથાની વિગતો પ્રેક્ષકોને જણાવવી નોંધએ, તે પૂછે ગણુદાસ અને દાસી જણાવે, એવી સંકલના વડે ગણુ નું ચારિત્ર નિરૂપાય છે, માલં જેવું સાધન હાથ પર છે તે દરમિયાન એ પોતાની કીર્તિ વધે એવો કંઈક પ્રસંગ ઝડપી લેવાનો એવી પૂર્વપીઠિકા રચાય છે, અને માલંની પૂર્વકથા શ્રોતાઓને રસ પડે એવી રીતે જણાવી પણ દેવાય છે. વળી (૩) આ પણ જુલો કે આ દાસી ચંચળ છે, માણસ ઓળખવામાં પ્રસંગ પીછાનવામાં ત્રીણવટવાળી છે. દેવીને શી ચિન્તા રહે છે તે એ જાણે છે; અને ગણુ માલંને આમ વ્યનુ-પમ જણાવતાં જ એના મગજમાં છુટ્ટો બેઠે છે - ધરાવતીને માંખી પાડશે આ જ, પણ એને માથે વીતશે ચ ખરી; વળી એ બાપડી છે પણ નોંખારી; લાલ એનાં જ સહીષણું સાધું. (૪) ધરાવતીનું નામ એની મેળે પ્રેક્ષકો આગળ આવી નય છે, એની આગલી હકીકતનું પણ જરા સૂચન મળી નય છે (“ ટપી જશે ” એ શબ્દોમાં) નાટકના આરમ્ભમાં જ, એ પણ લાલ છે, તે કે ખીલ ત્રણને મુકાબલે ગૌણ.

૨૭ ૨લોક ૪

શુનિઓઃ ભરત વગેરે. ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર અન્યવશિત્ત અંથ છે. એમાં જુદે જુદે સમયે રચાયલાં ગેત્રણ થર જેવામાં આવે છે.

પંક્તિ ક માં પં વગેરે બારે છે, કવિ નાટક-યજ્ઞને સામાન્ય યજ્ઞથી અડિ-યાતો દર્શાવવા હચ્છે છે. પણ એવું બાવારોપણ કવિના શબ્દોમાં ભાગ્યે હોય. સામાન્ય યજ્ઞનાં ખાસ લક્ષણ ખીજાં; નાટક-યજ્ઞનાં આ કે એ પ્રત્યક્ષ અને સુંદર લાગે પ્રિય થઈ પડે એવું; એટલો જ અર્થ લઈ છું. અલંકાર-વિચાર અને અલં-કરણ-પદ્ધતિ કાલિં પછીનાં સૈદ્ધાંતોમાં ખૂબ ખીલ્યાં, આપણે દરેક અલંકારના સમૂહમાં વિશિષ્ટ સ્વરૂપથી પરિચિત, જ્યાં જ્યાં એ અલંકાર જેવું નોંધાયે, ત્યાં ત્યાં તેવું પૂર્ણ રિકસિત રૂપ આરોપાયે, તેથી કેટલેક સ્થાને આવાં મિથ્યારોપણ આપણે હાથે યદ્ય જોએ, અને કવિના મનમાં તહીં એવા અર્થો પણ આપણે તેના શબ્દોમાં વાંચીએ. અને સામાન્ય યજ્ઞને જરાય ઊતરતો કે ટીકા પાત્ર નિરૂપવાનો

આશય જ નહીં, ત્યાં એવો આશય બાદ્ય વિચારોના પ્રમાણને આધારી, વગેરે બાધ્ય પણ વ્યર્થ. વળી એ મિશ્રચરિત આશયને વધુ અર્થ બેસે એવો થાડો — શ્લોક, ‘કાન્ત ને ડેકાણે, પણ પાછળનો. સ્થોત્રની પછીની ચંદ્રિકામાં અતિ-શયોકિત અલંકાર કે એક વસ્તુની બીજી ઉપર સરસાઈ દેખાડવાનું’ વલણ રોપ્યું બેઠે એમ નથી, એ હકીકત સ્વારા મતને ટેકો આપે છે. (ખ) દ્વિધા સૂચિતિ પાર્વતી, નાટ્યવૃત્ત્યસંગીતાદિનાં લાસ્ય મુદ્દ પ્રકરોની; શંકર, તાણડવ હદામ પ્રકરોની. (ગ) લોકચર્યા લોકોનાં ચરિત, આચારચલહાર. બિજગુણી બિજગુણાભક્, રસલસી રસોપડે દીપતી, લસવસતી, નીગળતી. એ કૃત્યો બનાવો અદ્વિમાંના રસ કંઠરતમાં દેખી શકિયે તે કરતાં નાટકનિરૂપણમાં તે વધારે અસંહિત્વ અને અસરકારક બેવામાં આવે છે, એમ પણ નાટકની હલા બનાવોના વાસ્તવને વળગી રહીને થ તેમને રસોથી લસે છે, તેજ અને આદર્શક્રતાથી રસે છે. ત્રણે ગુણેવ વર્ચાગાંડી રસનિરૂપણમાં એક સરળો વિજય મેળવી શકે છે. (દ) બહુધા પોતપોતાની રુચિવૃત્તિમદ્ભિન્ના લેહો પ્રમાણે આનંદનેક રીતે. લોકોની લોક માત્રની, હવ્યમંથમનીય તમામની.

§ ૨૮ શ્લોક ૫-૬

હાવિક. ભાવ = (૧) મનોગત, (૨) લાગણી, (૩) ચારિત્ર કે આચરણો, (૪) સ્થિતિ, હાલત, હાલ, પદવી. ભાવાર્થ શબ્દમાં ભાવનો પહેલો અર્થ છે. દયાભાવ, બક્ષિતભાવ, આદિમાં બીજો; રાજભાવ, દાસભાવ, આદિમાં ત્રીજો. એ જ શબ્દનો કાવ્ય અને નાટ્યશાસ્ત્રની મીમાંસામાંના પારિભાષિક અર્થ લઈએ તો ભાવ = (૫) સ્થાયી ભાવ, વ્યભિચારી ભાવ, વિભાવ, અનુભાવ પણ જુલો કે ક્રિમાવ એટલે (હ. ત.) રાત્રરૂપ આલેખન, અને તેણે કરેલાં અપમાન આદિ ઉદીપનથી નાયકને થતો સ્થાયીભાવ, તેમ તે ક્ષણે નાયક હાથ પછાડવા આદિ અનુભાવો કરે તે ઉપલા સામાન્ય અર્થોમાંથી ૪ થામાં આવે; આચરણો ક્રમે ત્રીજામાં પણ આવે; એ અસરોમાંથી જે મુકાબલે સ્થાયી તે એના ચારિત્ર લેખે બીજા અર્થમાં આવે. વળી નાયક નપુંસક હોય, દીન હોય, ક્ષાત્ર હોય, પ્રભાવ-વાન હોય, કે વીતરાગ હોય, તે એના આચરણો પ્રમાણે તેની સ્થિતિ લાગણી આચરણ આદિ જુદાં જુદાં થાય. અને જે પાત્રનાં વસ્તુસંકલનામાંલલા સંલેગે પ્રમાણે બેના થાય, તેનાં, — જરા વધારે સુંદર, વધારે લાક્ષણિક — નિરૂપનાં, એ જ નાટ્યકલા. એ જ અભિનય માત્રનો વિજય, એ જ રસનિરૂપિત, એ જ સામાન્ય,

મામૂલી બનાવોમાંનો અન્તર્ગત ધ્વનિ, જેની પ્રેક્ષકામાં દહાણુ કરવામાં ફતેહ મેળવે છે, નાટકનું કાવ્યત્વ. પ્રતિશિશ્ણુ જે જે બતાવું છું, તે ઝીવતાં પણ આ સર્વાંગસુંદર જન્મસિદ્ધ પાત્રને હાથે એમાં ગુણવિશેષ આપી જ લાય છે, જે મહારાં સામાન્ય શિષ્યશિષ્યાઓને શીખવવાને માટે હું પણ શીખી લઉં છું. સુપાત્ર સોળતે અસર, તુખમે તાસીર : જુવો બા. ૩૬ છું. અન્યદ્વાતીય જુવો રાતુ-સ્મૃતિમાં અનુલોભ લખોની છૂટ રાખીને પ્રતિલોભ લખોનો અત્યંત નિષેધ કરતી વ્યવસ્થા—

“ શૂદ્રા જ શૂદ્રને લાયકા; તે ને વૈશ્યા જ વૈશ્યને;
ત્રણે વણું વરે ફરતી ચારની છૂટ છૂલને. ”

અધ્યાય ૩ શ્લોક ૧૩.

ધારિણીનો પિતા પોતાથી ઊતરતી જ્ઞાતિની સ્ત્રીને પણ પરણેલો, તેનો આ પુત્ર ધાં નો સાવકો બાઈ વીરસેન. મન્દાકિની; જીએ પાઠ નર્મદા પણ છે, તે મન્દાકિની અહીં વિન્ધ્યાચલની દક્ષિણે ક્યાંથી, એમ વહેમાઈ પાછળથી થયેલો ‘ સુધારો ’ લાગે છે. નર્મદાને દક્ષિણ કાંઈ ત્રણચાર સીમાડાના વેટા ઉપર મોટી દ્વિલેખધી મારેલું કુદરતી સ્થાન માનવાતા ખેટ આગળ છે. ચાંદ્રાસ્વામ અને અમ-રેશ્વરનાં જ્યોતિર્લિંગ પાસે જ છે. અને એ ખેટથી પૂર્વે દક્ષિણમાંથી વહી આવતી નદી નર્મદાને મળે છે, જેનું નામ હાલ તો કાવેરી છે, પણ નામ-વાદાટક સંપ્રદા-ના સમયમાં આ પ્રદેશની ખવિતતા અને આખા હિન્દુ માટે યાત્રાના ધ્યાન લેખે યોગ્યતા જાહેર કરવામાં અને વધારવામાં આવેલી, ત્યારે એને જ મન્દાકિની નામ પણ આપવામાં આવેલું હોય, જે ખજી મુસ્લિમોએ આ પ્રદેશને ધૂળધાણી કરી નાખ્યા, ત્યાંલગી ચાલેલું પણ હોય. આજે પણ માનવાતા ખેટ આગળ ત્રણ પરિત્ર નદીઓનો સંગમ ગણવામાં આવે છે. આ બધું જેને દુરાદૃષ્ટ વા નાસાળીત લાગે તે બધે ‘ નર્મદા ’ પાઠ સ્વીકારે. હોંટ ગુલામડી જ; ખવાસણ જ; મારવાજવાડવા લગીનો કુલ અખતિયાર દેવી ધારિણીનો. આ નાટકની રચનામાં પૂરેપૂરું સમગ્રી લેવા જોગ એક જિન્દુ આ છે. સંસ્કાર કવિ આકૃતિ ઉપર જ એટલો તો આકરીન છે, કે કલિતતા ક્ષણભણી આદિ ઉમેરતો આ રાજા પાછળથી પણ વધેલો સન્મતિ. બધી જ પ્રતો છેક મોટી છે એટલે એ રાજા માટે સારી પ્રતનો આધાર તો હોય. સમી બાજુએ, વાક્ય જોલનાર ગણુ, કલાનો ઉસ્તાદ અને પાકી ઉમરનો એટલે એ સંસ્કારને અગત્યનો ગણુ જ. અજબ વિદેસે ગુણુ શોકોતર પ્રમાણમાં લખતવે.

§ ૨૯ ગવાક્ષ

પુષ્કર બગીચામાંનું નહીં મોટું નહીં નહાતું એણે તથાવ, ખાસ શોભા કરી હોય તે કુંડ. જળિયું, ગવાક્ષ, લાકડાંની ઘટેલી, તારની ગૂંથણીએ નિર્મિત, શિલામાં ઘાટીલાં અને અમુક આખી આકૃતિ દેખાય એવા મેળમાં કાણાં અને નહાનાં મોટાં વનુષો લાંબગોળો આદિ પાકીને રચેલી સુન્દર જળી. આપણાં સ્થાપત્યમાં વેસરૈલી એટલે શોભાની ખાતર જ જે તે ભાગને અલંકૃત કરવાની લઠણ ઘણી પ્રાચીન છે. અને આ મકાન રણવાસમાં પરણી મટિતા વિભાગતા બગીચામાં આવેલી સંગીતશાલા - મિન્જલસખાનું અને શિક્ષણગૃહ બિચ - છે, તે યાદ રાખવું. આ ગવાક્ષ સુગંધી લાકડાનું, રૂપાના તારની ગૂંથણીનું, હાથીદાંતનું પણ હોય. બિરાક, આ સ્થળે કાલિં ના સમયના પ્રેક્ષકો સન્મુખ પુખ્ત વયનાં ગણું અને નવજુવાન કે ખાસ રૂપાળી નહીં એવી બહુ જ ન છે; નથી માલ-વિકા, નથી સંગીતશાલા, નથી ગવાક્ષ, નથી કુંડ, નથી બગીચો. કોઈ આ દૃશ્ય માટે - અને અંક ૨ માટે, સંગીતશાલાનો પડકો રચવા કચ્છે, તેને જ આ વિગતો ઉપયોગી છે. કાલિંદાસના અવ્યાસીને એ ઉપયોગી છે, આ બિની તત્તર આગળ આખું ચિત્રકલ્પક કેટલું તો મૂર્ત-વાસ્તવ હોય છે, તે સમજવા માટે. નાટકકલાના અવ્યાસીને પણ એ ઉપયોગી છે, આવી મૂર્ત-વાસ્તવ દૃષ્ટિએ જ બ્રહ્મને આંખે વળગે એવી તપ્તાલાયકીવાળાં નાટકો રચાય, એ રહસ્ય પામવા માટે.

§ ૩૦ માલવિકા વિદિશા ક્યારે પહોંચેલી ?

પંચાંગાલિનય તે નાટ્યકલાનું શિખર, એ ઉપર આવી ગયું. પણ આ અંશ અને સમૂહચિત્રમાં માલવિકાની પદવીનો અંશ આમ મૂકીને, નાટક અહીં શરુ થાય છે તે પહેલા દિવસથી આગળ કેટલા સમયથી માલવિકા વિદિશા આવી ગયેલી, તે પણ કવિએ સૂચવી લીધું છે. ભા. ૬ સાથે ભા. ૩૧ સરખાવીને પછી ભા. ૩૮ સું જુવો. દેવીનો પ્રશ્ન - ચલિતમા માલવિકા કેવીકે છે તે પૂછી આવ પણ દારી પૂછે છે ત્યારે ચલિતનું નામ પાછ જઈને પ્રશ્ન સામાન્ય રૂપે પૂછે છે. પ્રશ્નની ચુનચુક્તિ એ બીજી દારી આગળ કરે છે, ત્યારથી જ એના મગજમાં પ્રશ્ન આમ સામાન્ય રૂપનો થઈ ગયો છે. અને અહીં ગણુ બલે બિમ્બે છે, પંચાંગાલિનયનો વિષય શરુ થઈ ગયો છે, એટલે કે ચલિતનો ઉપાન્ત્ય વિષય પૂરો થઈ ગયો છે. આ સુર્વ ઝીણા-ઝીણા ભેદ અર્થશક્તિ, આ ઝીણી ઝીણી ગદ્યગતિઓ કર્તાનો પ્રગાદ, કે

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

કર્તાએ અમુક સૂચન કરવાને માટે જ સામિપ્રાય કરેલી ગોઠવણ ? નાટકમાં અર્થરહિત કશું જ ના હોય. નાટકની ગોઠવણીમાં પ્રમાદ કાચા લેખક જ કરે. પાત્રો શું બોલે છે, ક્યાં બોલે છે, શું નથી જ બોલતાં, ક્યાં સત્તાવ કવિ નથી જ બોલવા દેતો, એ સર્વ સંકલના કલાવિદ્ કવિ પૂરેપૂરી સાવધાનીથી કરે છે. (૧) છળીના બનાવ પછી થોડે દિવસે દેવીએ ન્તણ્ણુ હવે ચલિતને. અભ્યાસ માંડ્યો છે. તે પછી થોડે દિવસે દેવી આમ પૂછાયે છે. ચલિતનું 'પગથિયું' ઉપાન્ત્ય, અતિ અધરું, વગેરે દેવી ન્તણ્ણુ, એટલે એના મનને કે હજી એ ચાલતું હશે. માલવં વિદિશા પ્હોંચીને તુર્ત ગણુ ને તાલીમ માટે સોંપાઈ. છાકરાને ઉપનયન સંસ્કાર કરીને ગુરુને સોંપાય અને તે બ્રહ્મચર્ય આદિ કડક નિયમન પાળીને વેદાભ્યાસ કરે. અંક ૧ માં દેવી માલવં ની સોંપણુ વિષે બોલે છે ત્યાં આ ઉપનયનના લાવ વાળો જ શબ્દ વાપરે છે (લા ૧૧૪ — 'ઉપનીતા') અભ્યાસ પૂરી એકાગ્રતાથી ચાલે અને શિષ્યા ગમે તેટલી વિચક્ષણુ, તથાપિ ચલિત લગી પ્હોંચતાં થોડા માસ તો ભેઠએ. (૨) ચિત્રમાં ચિત્રકાર ગમે તેને ફાવે તે સ્થાન આપે એમ રજવાડામાં બને જ નહીં; એ ઉપર આવી ગયું. માલવં ને દેવીએ પરિચય થતાં એની કુલીનતા આદિની ખાતરી થતાં જ એને ઉચ્ચ પદવી આપી અને તેથી જ એને દેવીની "સોડે" ચિત્રવી ચિત્રકારને પ્રાપ્ત થઈ, ભે કે એ બીજી છાડીએને મુકાબલે નવી આવેલી. આમ બનવાને માટે પણ માલવં વિદિશા પ્હોંચેલી તે પછી થોડા માસ તો ભેઠએ. (૩) કૌશિકી દેવીની સેવામાં દાખલ થઈ શકી અને તુર્ત દેવી જેવી પ્રકૃતિની સ્વામિની એની સાથે સહીપણું જેવો સરખાન્ય બાંધે એમ પણ બને. આમ બનવાને ચ કુદરતી રીતે થોડો સમય જાય. અને માલવં તો વિદિશા કૌશિકીથી આગળ પ્હોંચેલી. આમ છેક અછડતાં અને પ્રથમ દર્શને અસરગ્રસ્ત કે ઝીણી અસંગતિઓ વાળાં વચનો અને મૌનોને અમુક ક્રમે સાંકળીને કવિ આપણને જણાવી દે છે, કે આ પ્રવેશકના એટલે નાટકની શરુવાતના દિવસથી થોડા મહિના પ્હોંચ્યાં માલવિકા વિદિશા આવી ગઈ હતી.

ધર્મિ મનનિકા પ્રકરણ ૨.

પ્રકરણ ૩ : અંક ૧ - મુખ્ય દૃશ્ય

§ ૩૧ રાત્ર અગ્નિમિત્ર : નાટકની કલાકૃતિ લેખે તુલના.

પુરૂષસ્ અને દુષ્યન્ત અતિ પ્રાચીન કાલના, ભૂચર વ્યક્તિ કરતાં આકાશના તારા જેવા વધારે, એટલે એમને મુકાબલે અગ્નિમિત્ર જેવા ઐતિહાસિક રાત્રનું આલેખન ઝાંખું પડે જ. વળી એ નાયકોને એમની લોકોત્તર નાયિકાઓ લગભગ અનાયાસે મળી જાય છે, જે હકીકત રોમાંચક છે; ત્યારે અગ્નિમિત્રને માલવિકાપ્રાપ્તિ માટે બે રાણીઓના વિશેષ સામે પાર્થિવ ઉપાયો ચોળના પડે છે. આ ઉપાયો આપણને પ્રપંચ છેતરપીટી જકાણા જેવા લાગે છે, પરંતુ કાલિદાસના સમયના પ્રેક્ષકોને આ વર્ગના નાટકને માટે હીણા કે કોઈ પ્રકારે અનુચિત વસે એવા એ ઉપાયો ને નથી જ, તો આપણે પણ એ બાબતને આપણાં ચશ્મામાથી જોઈએ તે અન્યાય, દેશકાલાનુરૂપ ધોરણે તોળિયે તે જ ન્યાય. એટલે કોઈ કોઈ અર્વાચીન વિદ્વાન આવેા વિવેક જળવવાને અસમર્થ નીવડી અગ્નિમિત્રને જીતારી પાડે છે, બાડે પણ છે, આખા નાટકને ચ ઉલકું ગણી કહાડે છે, એ સર્વ વિવેચનાની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનું વિરમરણ અને પોતાના દેશકાલથી સિત્ત દેશકાલનાં ધોરણને ધ્યાનમાં રાખવાની અશક્તિ દર્શાવે છે. અગ્નિમિત્ર યુદ્ધકુશલ સમ્રાટપદે ચડેલા મહાસમર્થ પિતાનો પુત્ર હોતો, અને પોતે પણ યુદ્ધમાં, રાજનીતિમાં, સાહસમાં, સમય અને સંજોગો વર્તીને તેમનો લાભ લઈ લેવામાં કાચો નહોતો, એટલી ગૌરવની રેખાઓ કવિ આ અંકના પહેલા અંશ વડે અને છેલ્લા અંકના મધ્ય ભાગ વડે એના આલેખનમાં ખાસ ઉમેરેછે, એને માટે પ્રેક્ષકોને માત્ર ઉપજે અને નાટકની ઘટના પ્રેક્ષકોને એકદેશી અને હીણી ના લાગે એવા હેતુથી.

આમાં વિદર્ભવિજયનો બનાવ ઐતિહાસિક કે કલ્પિત, એ સવાલને બે બાજુ છે. ઇતિહાસની બાજુ આગળ આવી ગઈ. પણ આ નાટકની ચથા-ચોગ્ય તુલના માટે કલાની બાજુ જ મુખ્ય, કેમ કે કલાકૃતિને કલાદષ્ટિએ જ જોવી વટે. વિદર્ભવિજયનો બનાવ ભલે કલ્પિકલ્પિત, આ નાટકમાં એને ઐતિહાસિક લેખે વણેલો છે, તેથી આ નાટકસૃષ્ટિ પ્રસ્તો તો એને ઐતિહાસિક જ ગણવો પ્રાપ્ત થાય છે. અન્વયેષ કહેલો અને ચવનોને હરાવેલા એ ઐતિહાસિક બનાવની સાથે આ વિદર્ભવિજય પણ નાટકની પદ્ધતિ-

ભૂમિકા (' એકગ્રાઉન્ડ ') છે. માલવિકાપ્રાપ્તિનું પ્રધાનવસ્તુ અને અગ્નિ-
મિત્રનું આરિત્ર ખતેને આવી પાછલી ભોંય ઉપર આલેખાને જ કવિ હીન-
તામાંથી લગારી લે છે. પોતાનો તત્કાલીન અને અંગત ઉદ્દેશ કે શુભોના
સામ્રાજ્યની નીતિરીતિને શરુ કરનાર અને કંઈકે સિદ્ધ કરી દેખાડનાર શુભ
સમય અને શુભ સમ્રાટો આશરે પાંચસો વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયા તેમને ખતે
તેટલા ગૌરવાકિત અને સંમાનનીય આલેખવા, તેને પાત્ર કવિ આ કલા-
પ્રકારે જ શાધી લે છે.

આવા ઉદ્દેશને લઈને પણ નાટક રચાયું તે કાળે જરા વધુ આકર્ષક બન્યું
હોય, એ બનવા ભોગ છે. પોતે જે નીતિરીતિ એક માને છે અને પ્રવર્તાવવાને સારુ
સર્વસ્વ સમર્પવાને તત્પર છે, તે પાંચસો વર્ષ પહેલાના યશસ્વી સમર્થ સમ્રાટોના
પણ હતી, એવું નિરૂપણ પ્રભને આકર્ષક લાગે જ. પણ એ વાતને ધીન પંદરસો
વર્ષ વહી ગયાં છે, આપણને અને આવા ઉદ્દેશને લેરા પણ લેવાલેવા હોઈ શકે નહીં.
એ તત્ત્વને પડથો મૂકીને જ આગળ ચાલિયે. નાટકને કલાકૃતિએ કલાકૃતિ લેણે
જ ભેદયે.

(૧) પશ્ચાદ્ભૂમિકા એટલી તેજસ્વી હોય કે વસ્તુની પ્રધાન રેખાઓ મુકા-
બલે ઝાંખી પડે, એ બનવાભોગ છે. અને આ નાટકમાં આમ બન્યું હોય તો
તેટલે અરે એ ટીકાપાત્ર છે. (૨) હીન રેખા બનતાં સુધી વસ્તુસંકલનામાં ના
લેવી એ જ ઉત્તમ પક્ષ છે. હીન રેખાઓ વિના ત્રિગુણાત્મક લોકચર્યાની આરસી
રૂપ નાટક ન જ બને, તો તેવી રેખાઓ બનતાં લગી ગૌણ રાખવી એ કલા-
કર્તવ્ય છે. પરંતુ એવી રેખાઓ દ્રશ્યી પણ વાપરી હોય એવી કૃતિઓમાં ઉચ્ચ-
વચ્ચનો સમતોલ, હલકાભારનો સંધોગ સારો સધાયો છે કે શી રીતે, એ સવાલમાં
મતલેદ થવાના. (૩) વળી દેશકાલ ફરતાં જાય તેની સાથે શું પ્રશસ્ત, શું
અપ્રશસ્ત ના ગણાય, એનાં ધોરણો ફરતાં જાય; અને તેથી કલાકૃતિઓની
તુલનામાં ફેર પડી જાય. આ નાટક અને આ નાટકનો નાયક આ ત્રણે રીતે
ટીકાપાત્ર થયાં છે અને થોડાંવહાં ટીકાપાત્ર રહ્યા જ કરશે. સૌના મત
મનાવી લેવાના આશયે પક્ષવાદ વિસ્તારવામાં આવે, તે વ્યર્થ નહીં તો
દુરાગ્રહી તો ખરો જ. કવિ અગ્નિમિત્રને ધારિણીનું માન એકસરખું અને
પૂરેપૂરું જળવતો, ઇરાવતી તર્ફ નમૂનેદાર દાક્ષિણ્ય જળવતો, માલવિકા
ઉપરના પ્રેમમાં રિથર અને પ્રબળ લાગણીલયો, અને તેને ઉચિત પદ આપવા

માટે પૂરેપૂરે આચ્છાદી નિતરે છે. પ્રધાનવસ્તુની પ્રપચ વખે જેવી લાગતી થતનામા પણ આ અરો તો પ્રધાન્ય છે, એટલું જ સૌના ચાનમા રહે તો બસ.

§ ૩૨ લા. ૪૧ થી ૪૯

અમાત્યના નામ માટે પ્રતોમા વાહતવ, વાહન, વાહતમ, બાહતક અમ લેવામા આવે છે. મૌર્યસચિવ અને આગળ સમામૃતિના, મનિકા, અને ત્યેતિસ્તકના નામોમા પણ એવી ગણ્ય છે. પૂન્ય બાહ્યક દુરુચનો માત્ર વિદર્ભ રાજવશીઆના નામને છેડે 'સેન' પ્રત્યય ઉપરથી લાગે છે કે તેઓને ક્ષત્રિય અથવા વીરસેન જેવા 'રાજપુત' કહેખ્યા હશે. જાધાયકા દુવરી આપીશુ એમ વાગ્દાન થઇ ગયેલું. (અ - ૫ લા ૭૬ અને ૧૦૩ ને સાથે લેતા જણાય છે કે આ વાગ્દાન વૃદ્ધ વિદર્ભરાજે જતે વરેલું, અથવા તો તેના મોત પછી તુર્ત અગ્નિમિત્રની મદદ મેળવવાને ગચિવ સુમિત્રની મલાહથી માધવસેને કરેલું.) અને અહીં જ સમ્પ્રત નાટ્યમેના અભ્યાસીઓને એક ચેતવણી ભેરેરીત એ નાટકોમા આલેખેલો નાયિકાઓને પ્રેમ આપણને ધણો ગમી જાય છે. પરંતુ સામાન્ય ક્લીન શ્રદ્ધિહીનો હારમા મુજાય એવી એ નાયિકાઓ નહીં, એમ નાટ્યકારો જતે પોતાની સમગ્ર ગથણી વડે આપણને જુલેજુલું કહે છે, તે આપણે ચાનમા લેતા જ નથી. ઉર્વશી સામાન્ય ક્લીન શ્રદ્ધિહી નથી, અપ્સરા છે. શકુન્તલા અપ્સરાપુત્રી છે, દુરદતને ઓળે બેઠેલી. વસન્તમેના ગણિકા છે. વાસવદત્તાને એના પિતામાતા જ હૃદયનને દેવા છાંછે છે, અતિમાનમા જ વિનતિ નથી. રતા, વિનતિની નીચી મૂંઝ ન થાય અને કાર્ય સધાય એવો ભેત રચે છે. અગ જુવો માલવિકાનું વાગ્દાન થઇ ગયું છે વડાલની પસદગી અને આજ્ઞાનુસાર ન્ત્યા પોતાનો પ્રીતિ-ભર નાયક ઉપર ટોળે મે જુદી બાળત છે, એ સ્વયંવર લગ્નનો પ્રેમ તહીં વળી અહીં તો મિત્રનું નિરૂપણ એથી પણ જુદું પડી આવે છે. માલવિમાને પોતાનું હૃદય અશન્યવસ્તુની લગતીમાયી પાણુ ખેચવાને બનતો પ્રયત્ન કરતી કવિ નિતરે છે (અ - ૩ લા ૪૫ અને ૮૧) નાટ્યકારોની સકલનામાની આ હમીમ્તો એમને પોતાને મન તો મહારની છે. એ કર્તાઓ સ્મૃતિ અને ઇતિહાસ સમાજવ્યવસ્થાને આદનારા અને વળગનારા જ હતા. સમાજ અને ઇતિહાસ 'જન્મનો' સામે બેઠેલો,

કે પ્રેમના 'સાત્ત્વિક' બલની સ્વતઃસિદ્ધ પવિત્રતા'ના ભક્ત નહોતા. ધરણીધરે તુલ્યવરેથી પ્રતિ કેમ વર્તે છે? શાહજહાન માંદો પડતાં તેના પુત્રોએ શું કરેલું? અનંતરાત્રુ અને અચોક એમના ભાઈઓ સાથે કેવી રીતે વર્તેલા? પાંડવ કૌરવોનો જ દાખલો શું બતાવે છે? રાજની આંખ મીંચાતાં જ તેના ભાઈઓ પુત્રો લગ્નીનઓ લાયક ઉમરના હોય તે બધા વચ્ચે ઝંઘડો નભે, સૌને મારી કેદ કરી લગાડી મૂકી દે નમાવીને એમાર્થી એક એકલો ગાદી મેળવી શકે અને ગાદીપતિ ધરણીધર બને ત્યાંલગી એ ઝંઘડો આલ્યા કરે. 'જ.' ના પાંડવું તાત્પર્યે' એ જ. ધરણી બધા થ હરીફે વચ્ચે કેવી તટસ્થતા નળવે છે, જે એક વિજયી નીવડે તેને સ્વીકારી લે છે ને? પાટોશી રાજ્યોને માટે પણ એ જ નીતિ ઉત્તમ. કૌટુંબિક વિગ્રહનો અન્ત આવતાં લગી તટસ્થતા, અને એક છતતાં, નવા રાજ્ય લેખે તેનો સ્વીકાર, ખીલ બધાનો ત્યાગ. હારી ગયેલ માધવસેનનો પક્ષ લેવો હવે આપ જેવા નીતિવિશારદને ઘટે નહીં. ઇહેલ માલવિકા. મૌર્યસમિચ વિશેષ નામ હોય તો પણ મૌર્યોનો સમર્થ પક્ષકાર શુંગોનો કુદરતી વેરી એમ લેવાનું છે. માધવસેન તો તહમારો સાજો હજી હવે થશે, તહમે પરણી શકશે ત્યારે. અત્યારે એ કન્યા અલોપ થઈ ગઈ છે તથાપિ તહમે એનો પક્ષ કરો છો; મહારો સાજો ને છે જ, તેનો પક્ષ હું ન કરું? તમ જેવા પૂજ્ય કરતાં અતુકરણ માટે વધુ સારો આદર્શ હોઈ શકે? આત્મશ્રદ્ધાળુ સ્વતંત્ર રાજ પોતાના દેશમાની ખટખટમાં હાથ નાંખવા આવતા મહેચ્છુ પાટોશી રાજને જેવો ખત્ર લખે તેવો જ આ ખત્ર છે. યજ્ઞસેનની વાત સાફ છે, સાચી છે, રાજ્યો અને રાજવંશીઓ ગાદીપતિ થવાના લોકમાં અને આત્મ-રક્ષાની કુદરતી ચરસાચરસીમાં 'ખાઈ' ખાઈ' નો જે રાક્ષસી માછલીદાવ ખેલે છે, તેજ એ તો બતાવી દે છે. પણ અગ્નિમિત્રે ગમે તે બહાને લડવાનો નિશ્ચય કરેલો છે, અને પોતે વધુ બળવાન એટલે લાલ જ થશે એવી ખાતરી હોવાથી, તે આવા કાગળનું વાંકું પાડે જ. કુદરતી વેરી (૧) પાટોશી હોવાથી; (૨) મૌર્યોનો સમ્બન્ધી (કદાચ ખેત્રાણુ પેઢીનો) એટલે. વળી જુવો આ પછીની કલમ. સંકલ્પિત અને સાનુસ્વાર સંકલ્પિત, બે પાક છે; ખીલે લીધો છે. પહેલો પાક લેતાં એ રાખે પછીના સાથે સમા-સમાં સંધાઈ જઈ, 'એનો ઉચ્છેદ પણ પ્રથમથી નિર્ધારિતો', એવો અર્થ

થાય. હા. ૪૭ પોતાનો નિર્ણય પ્રથમ કલો ખરો, પણ ફેરવવા તૈયાર છું તમ અમારોને એ અઘડિત વાંધાજેખમ વાળો લાગે, અને એવા દોષથી સુકંત વધુ સારો ત્હમે સુઝાડો, તો તેમ. આંક ૫ માં પણ રાજને અમારૂં સાથે આમ જ વર્તી નિરૂપ્યો છે.

અસુદહજડ મૂળિયાંની પિડી હજી ખંધાવા પામેલી નહીં. લંબવચન આ કથા નીતિત્રય કે પંચતંત્ર જેવા સંગ્રહમાંથી લીધેલું તે વિદ્વાનેએ હજી જોયું નથી. અવતરણ નહીં, અર્થ અમારૂં પોતાના શબ્દોમાં જણાવે છે, એમ હશે. જી કહેતોઃ ચચાણાપયતિ દેવઃ, તથા, એવાં છેઃ કૌપચારિક વાક્યા, જ્યાં કશું ન જાણે, ડોકું નમાવે તો ય ચાલે, ત્યાં આ પ્રમાણે સ્વયં જ મૂકીને મૂકીની સંવાદમાત્રા એટલી દેઠાવી છે.

૬૩ કુદરતી વેરી, ચડાઈ માગી રહેલ, અખૂંજ.

કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર (મ. ૯૭, ૯૮, ૯૯) અને કામન્દક નીતિસાર (મ. ૧૨ થી ૧૫) માં બલગુણ (‘બેલેન્સ બોક્ષ પાવર’) નો સિદ્ધાન્ત આપણા એ માધીન કાલના રાજા મંત્રી નયવિદો કયા રૂપમાં સમજતા અને પોતપોતાની પ્રવૃત્તિ-આ ઘડવા મઠિ વિચારતા, તે સાંગિષાંગ અને સ્પષ્ટ ચર્ચેલું છે. આપણા રાજ્યની નીતિ નક્કી કરતાં, આપણો સુખડો ક્યો, પીક કય, અને આસપાસનાં રાજ્યોમાં આપણા કુદરતી શત્રુ, કુદરતી મિત્ર, શત્રુમિત્ર (શત્રુના મિત્ર), અને મિત્રમિત્ર કાણ, વળી કોઈ અભ્યંત્ર કે કોઈ હદાસીન રાજ્યે આપણે વિચારણામાં લેવું પડે એમ છે ખરું, એ સર્વ કાંઈ પણ ક્ષણે સાચી હકીકત શી છે તે નક્કી જાણી લઈને હગલું ખરવું ઘટે એ આ શાસ્ત્રની સલાહ. પાડોશી તે ધણુંખરું કુદરતી વેરી; તેની પછીને, તે એનો કુદરતી વેરી એટલે જ આપણો કુદરતી મિત્ર, બગેરે. આમાં અસુક સમયે આપણે કુદરતી શત્રુથી ખાસ બળવાન હોઈએ અથવા તે આપણાથી ખાસ નબળો હોય, તો તે કાણુનો લાભ લેવો જ. આવી ક્ષણે કુદરતી વેરી, “ચડાઈ માગી રહેલ” વેરી ગણાય. પરંતુ એ પણ આપણી પેઠે જ તે કાણુની પરિસ્થિતિ સમજતો હોય તો અનભયેતી વાપરી આપણને નમી જઈને ઠગરી જવા કે ચોણામાં ચોણા નુકસાને તે કાણુ વીતાડી નાખવા મયે, એ તેની અતુરાઈ. એવી ક્ષણે પણ એથી છલકું વર્તન રાખે, તે “અખૂંજ.” જુઓ—

“ચડી આજે જ બલવાન, કાલો ત્યાં બચિ જાય છે

વેતસ—વૃત્તિ સેવન્તો, જીજગી ન બચે કદા.”

—કામન્દક, ૧૫, ૩૫-૩૬.

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

અને આની રીઝ કરતાં શંકર આર્થ લખે છે, — નદીમાં પૂર થઈ ત્યારે નેતર નમી જાય છે તેને કરી કળ ન થાય; જરા તણખહું ખૂંચે ને સામી કળા માંડવી, ફાકારહું, એવી બુજગત્તિ જે નળણો રાજ સેવે તે તેા મર્ચો જાય.

૬૩૪ વિચિત્ર ગોઠવણી : કાલગણના

આ અંકનો ખેલો અંશ અહીં પૂરા થાય છે, તેની સાથે ખીજને સાધનાર અંકોનો આસનસ્થ રાજા છે; અને એ ખીજે અંશ દુર્લ શરૂ થઈ જાય છે, તે ઉપરથી ભ્રમ યેદા થવો સમ્ભવિત, કે જાને અંશમાંના ખનાવ એક દિવસે બનેલા એમ કર્તીને નિરૂપણ હશે. નાટ્યશાસ્ત્રે તેા કર્તીને છૂટ આપી દે છે કે એક અંકનું કાર્ય તખ્તા ઉપર એક જ દિવસે બનતું નિરૂપવાનું, એ નિયમ; અને તે પાળવા માટે જુદે જુદે દિવસે બનેલા ખનાવોને પણ એક જ દિવસે બનેલા નાટકકારને દર્શાવવા હોય, તેા તેગ કરવાને તે પૂરેપૂરો સ્વતંત્ર છે. સંસ્કૃત નાટકાની કળ-ગણનામાં ધણા નિદાનો બૂલથામ ખાઈ જાય છે, આ છૂટ વ્યાખ્યામાં ન રહેવાને લીધે. ખીજ અંશનું કાર્ય માલવિકામૃતિનો આશરો; એ આશરો પછી થોડા જ સમયમાં વસન્તારો આપણે અંક ૩ માં જોઈએ છીએ એ કાર્ય અંક ૫ માં સમાપ્ત થાય છે ત્યારે એજ વર્ષની વસન્તના છેલ્લા દિવસો છે, અને કાલિાસમાં દરેક ઋતુ=૩ માસ. એટલે આ કાર્ય પૂરું થતાં આઠેક અઠવાડિયાં બાહુ તેા નવ લાગે છે, એવી કવિની સંકલના છે. ખેલો અંશના કાર્ય વિષે કવિની સંકલના ભિન્ન છે. જુલો અંક ૫ માં પાછલા ખનાવો વર્ણવાય છે તે અંશ માધવસેન કેદ પકડાતાં સુમતિ પ. અને મા. ને લઈને નિહિરા આવતી વણુઝારમાં બરાઈ થયો. માધવસેન કેદ થઈ ગયો કાને આવતાં રાજાએ યજ્ઞસેનને કાગળ લખ્યો અને તે કાગળનો જવાબ આપ્યો તે વાંચીને યજ્ઞસેનનું ઉન્મૂલન રાજા ફરમાવે છે, એ આ ખેલો અંશનું કાર્ય. આ ફરમાવ રાજાએ માધવસેન કેદ પકડાયા પછી કેટલે દિવસે કયું હશે ? ખાતરી આવેલી વીરસેનના પગમાં કેદ પકડાયા પછી ચાર પાંચ દિવસમાં રાજાએ કાગળ લખ્યો તે યજ્ઞસેનને મળતાં ખીજ દશ દિવસ, બાહુ તેા; અને જવાબને આવતાં એટલા જ : માધવસેન પકડાઈ ગયો તે તારીખથી એક માસની અંદર રાજા યજ્ઞસેનના ઉન્મૂલનનું કાર્ય ફરમાવે છે. એ કાર્ય પૂરું થતાં નવ-દસ અઠવાડિયાં જ લાગે : અસંભવિત. આગલા વર્ષનો વસંત બેસતાં ખેલો કાર્ય ફરમાવાયું અને તે થઈના વસંતમાં એટલે આશરે એક વર્ષે સમાપ્ત થયું હોય એ જ સમ્ભવિત; અને વિચાર કરશે તેા જણાશે જે કવિની સંકલના

એવી જ છે. માવડિ ૧, ૫૦, અને સુનતિ વણુનર સાથે લાખા પથ ડી વિન્નના
ચલ ઓળગી વિસામો ખાવા રાખાય છે આગ વિન્ન ઓળગતા કેટલાંક અઠવાડિયા
૧૫૫ હશે ? રાત્રીને યજ્ઞમેનનો જન્મળ પશુ મળી ગયો તેટલા દિવસમાં વણુનરે
વિન્ન ઓળગીને પડાવ કર્યો એમ લખ્યું : આગે એ મારસ, તો તે વખતે વસત
જનુ ઘોસવાની તૈયારી હતી લાંબાએ વણુનર પર હુમલો કર્યો, મુનતિ ખપી
ગયો, અને માં પડાઈ મઠ, એ બહુ તો થોડા કલાક ડી રમત વીરમેન ભીલો
ઉપર ટૂંકી પડ્યો અને માં એને હાથ આવી, કે ભીન સરહારે જ વીરમેન સાથે
મારાસારી રાખવાને તેને પોતાની પ્રાપ્તિમાયી કેટલીક ઉત્તમોત્તમ ચીજોનું નજરાણું
મ્યું અને તેમાં માં વીરમેનને હાથ આવી, તે ઈવ આપણને કહેતો નથી
પડાઈ ગયા પછી માં વીરમેનને હાથ આવી મઠ બે ત્રણ દિવસમાં જ ત્યાંથી
એ ધારિણી કને આવી, મઠ સાક્ષર્ન વસન્તમાં, આવી તેવી ગણુદાસને મોપાર્થ
અને કેટલેક મહિને દેવીએ નવું સમૂહચિત્ર ચિત્રના હુમ્મ કર્યો, રાત્રી તે ચિત્રમાં
માં ને ભેઈ મયો, વગેરે આપણે જાણીએ છીએ તાત્પર્ય કે રાત્રીએ જે વસતનેનું
ખેતવામાં હતી ને યજ્ઞમેનના ઉન્મૂલનનો હુકમ કર્યો, તે પછીના વર્ષની વસન્ત
પાછી ખેતવામાં હતી ને આ આચાર્યસ્પર્ધાનો ખતાવ બને છે એક જ અઠના
મે અશ વચ્ચે કવિ વગભગ એક વર્ષનો ગાળો રાખે છે.

હુરોપી નાટકમાં પશુ કેટલીક વાર બનાવો બનેલા તે પ્રમાણે વાસ્તવિક
કાલગણના અને નાટકમાં તે નિરૂપાયા પ્રમાણેની 'નાટકી' અવગણના, એ બંને
જુદી જુદી રાખવી પડે છે.

અપ્ના આ બે અશની વચ્ચે પ્રમેયના બે અગ મૂકી દહયે તો પ્રેક્ષકને
કોઈ વર્ષ નેવડો મોટો ગોટાળો ઉત્પન્ન કરતો ભ્રમ થવા ન પામે સંસ્કૃત નાટક
કારથી આવી સંજનના ન બને. —(૧) ચાર હજાર છઠ્ઠા હજારનો એક અંક નિષિદ્ધ, (૨)
હજાર હજારમાં નાચત આણુવો નિષિદ્ધ પરંતુ આપણે સંસ્કૃત નાટકને જ આપણા
પ્રેક્ષકો આગળ બજાવતા આવી આવી છટ, તેમને વધુ સજિલ અને વડુ અસર
કારક બનાવવા મઠે ચ શાને ન લેવી વારુ ?

§ ૩૫ વિદૂષક

સંસ્કૃત નાટકસાહિત્યમાં માવડિન્ના જેવો વિદૂષક ભાગ્યે હશે
મનુના અને વિક્રમના તો જે પાત્ર લગભગ નામનું ચડ ગયું છે મુન્ય
પાત્રને 'હ'નો ભણે, કવચિત ટાપસી પડે, અને નાટ તો સવાના ઠાળામાં

અને આની ટીક કરતાં શંકર આચાર્ય લખે છે, — નદીમાં પૂર ચડે ત્યારે નેતર નમી જાય છે તેને કશી ઇન્દ્ર ન થાય; જરા તણખાણું ખૂંચે ને સામી કાણા માંડવી, પ્રકારણું, એવી ભુજંગવૃત્તિ જે નળજો રાજ સેવે તે તેા માર્યો જાય.

૬૩૪ વિચિત્ર ગોઠવણી : કાલગણના

આ અંકનો ખેલો અંશ અહીં પૂરો થાય છે, તેની સાથે બીજાને સાંધનાર અંકોડો આસપાસ રાજ છે; અને એ બીજા અંશ તુર્ત શરુ થઈ જાય છે, તે ઉપરથી ભ્રમ પેદા થશે સમજાવિત, કે બંને અંશમાંના બનાવ એક દિવસે બનેલા એમ કર્તાને નિરૂપણું હશે. નાટ્યશાસ્ત્રે તેા કર્તાને છૂટ આપી દે છે કે એક અંકનું કાર્ય તખ્તા ઉપર એક જ દિવસે બનતું નિરૂપવાનું, એ નિયમ; અને તે પાળવા માટે જુદે જુદે દિવસે બનેલા બનાવોને પણ એક જ દિવસે બનેલા નાટકકારને દર્શાવવા હોય, તેા તેમ કરવાને તે પૂરેપૂરે સ્વતંત્ર છે. સંસ્કૃત નાટકોની કાળગણનામાં ધણા વિદ્વાનો ભૂલથાપ ખાઈ જાય છે, આ છૂટ ધ્યાનમાં ન રહેવાને લીધે. બીજા અંશનું કાર્ય માલવિકાગ્નિમિત્રનો આરંભ; એ આરંભ પછી થોડા જ સમયમાં વસન્તારંભ આપણે અંક ૩ માં જોઈએ છીએ એ કાર્ય અંક ૫ માં સમાપ્ત થાય છે ત્યારે એજ વર્ષની વસન્તતા છેલ્લા દિવસો છે, અને કાલિદાસમાં દરેક ઋતુએ માસ. એટલે આ કાર્ય પૂરું થતાં અહીંક અઠવાડિયાં બહુ તેા નવ લાગે છે, એવી કવિની સંકલ્પના છે. ખેલો અંશના કાર્ય વિષે કવિની સંકલ્પના બિન્ન છે. જુલો અંક ૫ માં પાછલા બનાવો વર્ણવાય છે તે અંશ. માધવસેન કેદ પકડાતાં સુમતિ પ. અને મા. ને લઈને વિદિશા આવતી વણઝારમાં ભરાઈ ગયો. માધવસેન કેદ થઈ ગયો કાને આવતાં રાજાએ યજ્ઞસેનને કાગળ લખ્યો અને તે કાગળનો જવાબ આવ્યો તે વાંચીને યજ્ઞસેનનું ઉન્મૂલન રાજા દરમાવે છે, એ આ ખેલો અંશનું કાર્ય. આ દરમાન રાજાએ માધવસેન કેદ પકડાયા પછી કેટલે દિવસે કયું હશે ? ખાતરી આવેલી વીરસેનના પગમાં; કેદ પકડાયા પછી ચાર પાંચ દિવસમાં. રાજાએ કાગળ લખ્યો તે યજ્ઞસેનને મળતાં બીજા દશ દિવસ, બહુ તેા; અને જવાબને આવતાં એટલા જ : માધવસેન પકડાઈ ગયો તે તારીખથી એક માસની અંદર રાજા યજ્ઞસેનના ઉન્મૂલનનું કાર્ય દરમાવે છે. એ કાર્ય પૂરું થતાં નવ-દસ અઠવાડિયાં જ લાગે ? અસંભવિત. આગલા વર્ષનો વસંત ખેલતાં ખેલતાં કાર્ય દરમાવાયું અને તે પછીના વસંતમાં એટલે આશરે એક વર્ષે સમાપ્ત થયું હોય એ જ સમજાવિત; અને વિચાર કરશે તેા જણાશે જે કવિની સંકલ્પના

જિવી જ છે. માલવિકા, ૫૦, અને સુમતિ વણનર સાથે લાંબા પથ કરી વિન્ધ્યા તથા જોળંગી વિસાસો ખાવા શેકાય છે આમ વિન્ધ્ય જોળંગતા કટલાંક અઠવાલિયાં ગયાં હશે ? રક્તને ચક્ષુસેનનો જવાબ પણ ગળી મયો તેટલા દિવસમાં વણનરે વિન્ધ્ય જોળંગીને પડાવ કર્યો એમ લઈએઃ આસરે એક માસ; તે તે વખતે વસંત ઋતુ ખેસવાની તૈયારી હતી. લીધેએ વણનર પર હુમલો કર્યો, હુમતિ ખપી ગયો, અને માં પકાઈ ગઈ, એ ગણું તે શેડા કલાકની રમત. વીરસેન લીધો. ૬૫૨ વૃદ્ધી પડ્યો અને માં એને હાથ આવી, કે લીધ સરદારે જ વીરસેન સાથે સારાસારી રાખવાને તેને પોતાની પ્રાપ્તિમાંથી કેટલીક હતપ્રભાતમ થીજેતું નજરાણું ક્યું અને તેમાં માં વીરસેનને હાથ આવી, તે ક્ષિપ્ર આપણને કહેતો નથી. પકાઈ મયા પછી માં વીરસેનને હાથ આવી ગઈ એ ત્રણ દિવસમાં જ. ત્યાંથી એ ધારિણી કને આવી, ગઈ સાલની વસંતમાં. આવી તેવી ગણુદાસને સોંપાઈ અને ફેરલેક મહિને દેવીએ નવું સમૂહચિત્ર ચિત્રવા હુકમ કર્યો, રાત્ર તે ચિત્રમાં માં ને જોઈ ગયો, વગેરે આપણે જાણીએ છીએ. લાખપદ કે રાત્રએ જે વસંતઋતુ ખેસવામાં હતી ને ચક્ષુસેનના ઉન્નૂલનનો હુકમ કર્યો, તે પછીના વર્ષની વસંત પાછી ખેસવામાં હતી ને આ આચાર્યસ્પર્ધાનો જનાવ બને છે. એક જ અંકના બે અંશ વચ્ચે ક્ષિપ્ર લગભગ એક વર્ષનો ગળો રાખે છે।

યુરોપી નાટકોમાં પણ ફેરલીક વાર બતાવો બનેલા તે પ્રમાણે વાસ્તવિક કાલગણના અને નાટકમાં તે નિરૂપાયા પ્રમાણેની ‘નાટકી’ કાલગણના, એ બેને જુદી જુદી રાખવી પડે છે

અંકના આ બે અંશની વચ્ચે પ્રવેશના બે અંશ મૂકી દઈએ તો પ્રેક્ષકને એક વર્ષ જેવડો મોટો ગોટાળો હતપ્રભ કરતો લાગે થવા ન પામે. સંસ્કૃત નાટક દારથી આવી સંકલના ન બને :—(૧) આર ફટા ફટા હૃયનો એક અંક નિષિદ્ધ, (૨) દેકા દૃશ્યમાં નાયક આણુનો નિષિદ્ધ. પરંતુ આપણે સંસ્કૃત નાટકોને જ આપણા પ્રેક્ષકો આગળ બજાવતા આવી આવી ફટ, તેમને વધુ સંજ્ઞિત અને વધુ ચાસર-કારક બનાવવા માટે ચ શક્તિ ન લેવી વારુ ?

૩૫ વિદૂષક

સંસ્કૃત નાટકસાહિત્યમાં માલવિન્વા જેવો વિદૂષક લાગ્યે હશે. શકુન્તલા અને વિક્રમોમાં તો એ પાત્ર લગભગ નામનું થઈ મથુ છે. મુખ્ય પાત્રને ‘૦’કારો લાણે, કવચિત્ રાખસી પૂરે, અને નાટક તો સંવાદના ઢાળામાં

જોઈએ, એટલે વચ્ચેવચ્ચે આમ નામની કે ઔપચારિક જેવી ઉક્તિઓ આવતાં નાટક આગળ ચાલી રહે, એથી વિશેષ એ નાટકોમાં વિદ્વષકની કામગીરી થોડી જ જોવામાં આવે છે. ખીન્ન નાટકોમાં (જેક આમ નથી, ત્યાં) ય વિદ્વષક ગૌણ પાત્ર જ રહે છે. અહીં તો એ એવું મુખ્ય પાત્ર છે કે એ જોલે છે પ્રાકૃત અને કૌશિકી જોલે છે સંસ્કૃત, એ જરા અનુગતી ધટના જેવું લાગી જાય એમ છે. આ નાટકનો વિદ્વષક ગણદાસ, જયસેના, નિપુણિકા અને મધુકરિકા જેવાં ગૌણ પાત્રોથી વધારે અગત્યનો, રાજા, દેવી, ધરાવતી, માલવિકા, અને કૌશિકીની સમાન કક્ષાનો છે. અને આમ આ નાટકમાં છ મુખ્ય પાત્ર છે, દરેક સજીવન, વળી ગૌણ પાત્રોમાંથી ય ગણદાસ અને મધુકરિકા સજીવન છે, એ પણ આ નાટકની વિશિષ્ટતા અને તેથી તપતા-લાયકી ધ્યાનમાં લેવાની છે. આખું નાટક અસરકારક છે અને સજીવન ભરચક લાગે છે આઠ એક એકથી સિન્ન વાસ્તવિક પાત્રની માતળરીને લઈને જ. વળી ધારિણી ધરાવતી એ બે પ્રતિનાયિકા એકબીજાથી સિન્ન છે, પીઠમદ્ ગૌતમ અને પીઠમદ્દિકા કૌશિકી પણ એકબીજાથી દીસી આવે એવાં સિન્ન છે. કૌશિકી મૌન સેવે છે, કશું નથી કરતી, એને આ ખટપટચક્રમાં પોતાનો સ્વાર્થ કહાડી લેવાનો હશે એવો બહેમ પણ કોઈને જતો નથી, તથાપિ એનો ચે હેતુ સિદ્ધ થાય છે, તેમાં એ પોતાનો ફાળો પણ આપે છે તો ખરી. વિદ્વષકને કવિએ સોંપેલી કામગીરી હલકા જ પ્રકારની છે. એને રાજાનો કામતંત્ર સચિવ કહેવામાં આવે છે, (અંક ૪ ભા. ૧૬૪) રાજા પોતે એને પોતાનો કાર્યેતરસચિવ કહે છે, તે યોગ્ય છે. આ નાટકમાં એ જ હોળીનું નાજિયેર છે. એ હ વચ્ચેની અદેખાઈને ઝૂંકીને ભડકા કરનાર નારદ એ જ છે. અને અધડો પ્રકટાવી તેના ભડકામાં કાર્યસિદ્ધિ કરી લેતાં ય એને આવડે છે. પ્રાશ્નિકના આસન માટે કૌશિકીની પસંદગી એણે જ કરી, રાજાએ તો એ ચથાચોગ્ય પસંદગીને મંજૂર રાખી એટલું જ. આ અંકમાં રાજા દેખાડે છે તેટલી જ હોંશિયારી ઝુકાવેલી કીશતીને બંદરે પહોંચાડવામાંએ પણ દેખાડે છે. પછીના જનાનો પણ સાચેસાચે જુવો. રાજા માલવં કને ફતી મોકલના ધરૂ છે, તે માટે મધુવં ની પસંદગી વિં જ કરે છે. વસન્ત ખેડી એટલે દોલોતસવ માણવા જ જોઈએ. ધારિણીને પોતાની વય અને કંઈક સ્થૂલતાને લીધે શંકા પડે છે. રાજાને નિમંત્રુ તે પહેલાં પ્રયોગ

લખે એ વાગ ખાતગીમાં જલી જોઈ એવો એને વિચાર થાય છે આ પ્રયોગ માટે એ યોજાવે છે આપણા 'નાગર' વિદ્યુષ્ઠને અને શુ ખને છે ? ખાતગી પમ જય છે અને ધૂમી અને પાટલીની નમોને સોજો થઈ આવે છે નિષ્કે જલણીને પાડી નાખી એમ તો એના મનમાં થ નથી આવતુ. મોટું 'આપવ', અટક્યાળાપણુ, વાન-ચેષ્ટા, મેજવાળદાર ખાળ જેવી મસ્તી ખોરી, — એટલુ જ આ બનાવને અસ્મમાત જ લેખાય, દેરીને ઉમગને લીપે ખનવો દ્વન્તી એવો અસ્મમાત પણ એ ખની આવતા જ, તેનો લાભ નહ ધારિણી ખાટલાવરા હોય તે દુઃખિયાન ગળ અને માનુ ને મળવવા, મટલો બાવ તો આ નર્મમયિવ મે છે જ ત્યા ખીજ બે બનાવ ખને છે, જે પણ અસ્મમાત ગણાય એના નથી, અને વિદ્યુષ્ઠ તેમજ થ ઝડપી લે છે દ્વન્તી જ છે કે ઇ ગળને દોલોત્ખવ માણુવાને નિમત્રે સોને ? અરે! ને શ્લ ખેસવામાં દીન થાય છે તો એને દોહદ છે તે ઝટ પૂરુ જોઈએ, અને મોટે તો આમ ખાટવાવશ મેટલે ધારિણી એ ૧૫ નવજુવાન ખૂબમગત દરે- મીતે લાયક માવન ને નામે નાખે, એ પણ દ્વન્તી છે રાજ આ ખીજ વાત જલણુતો જ નથી ખને એ દિવસે આવી જય છે, એટલે જ આમાં અસ્મમાતનો અશ અને નાટકની કનામાં તાંએ આવા સુયોગ સાથે આવી મળતા ના હોય તથાપિ તે લાનવ તરફ અને વિરોધ સર્પણુદિથી મળતી અમરકારતા માટે સાથે જ આણી મૂંવા જોઈએ અને નિખાલસ ગળ ઇ ને હા કહેવડાવેલી તો થ છેદથી ટાળે જવા નથી ઇચ્છતો, તથાપિ આ બાળસખા એને ચાગ્ય સ્થાને યોગ્ય સમયે ખે ચી જાય છે, તથા માનુ આપ્રેના મેળાપ અને ઇગવતીતુ ખપ્પડન ખને આવરથ્થ સાંધ સાથે સાધી લે છે પોતાનો માલવિકા હપરનો મેન વિજયી થાય એમાં રજ તો દેવીને જ અવરાય રૂપ જોયા કરે છે, ઇરાદતીનો એને વિચાર મરખો નથી આવતો પરતુ મ્લિતુ દર્શન જ સાચુ છે, ૨ ખને પ્રતિનાયિકાનો, દરેકને યોગ્ય, હપાય ઘટાવાય એવા વિશેષ સંકુત વસ્તુ વડે જ નાટ્યના હેતુને સપૂર્ણ ન્યાય મળે અને નાટક ખીલી પણ આવે વખી અર્ધી ગણદાસ પ્રકરણમાં ૫૦ જે પ્રકારની હાજરજવાળી અને પ્રકરણ ખતાવે છે, તે ગીત અકમલ ઇન સાથે ભેગ થઈ જતા, જે ખીજ પ્રકારની નાગર ત મા પણ પાડો પડતો નરી ચોષા પાત્રમાં અમરખાની એના મમગીગી ટી ન જ પ્રમરતી અને એટલી જ અમરખાની જોવામાં આવે છે પરતુ

આટલી મદદ પછી વાચક તેને જાતે ઘટાવી શકશે, એટલે તે વિષે બગા નથી બગાડતો.

નાટ્યશાસ્ત્ર હપરના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં પીઠમહર્ષિ, વિદુષક, અને વિટની વ્યાખ્યાઓ આપી છે તે ગ્રંથોને ભેગી કરી નાખીએ તોપણ આ નાટકમાંના વિદુષક બનવા ના પામે. આ પાત્રના આલેખનમાં કવિ નાટ્યશાસ્ત્રના કલામાં નથી રહ્યો. પોતાની સર્જક શક્તિને એણે સ્વતંત્ર વિહરવા દીધી છે; પીઠમહર્ષિના જીવો સ્મરણીય નમૂનો એણે ખરો કર્યો છે.

૬ ઉર્દૂ ભા. ૫૦-૬૨

કરી એ નાખી પાનતું 'પેલું' બાણ એનાં ચારિત્ર કાર્ય પદવી આદિતું
મુખ્ય લક્ષણ જણાવે એવું કા. નાં નાટકમાં ઘણી બાર આવે છે. રાજતું કામ
મેટિ બાગે આ પાત્ર દ્વારા થવાતું એવો આ બાણ હપરથી અંદાજ કઢાડવામાં
આપણી ભૂલ નહીં થાય. ભા. પડે શું કયું? કેમ, કંઈ થયું અર્થ? એમ બોલે,
તે નાટક તો કાવ્ય તેમાં લખૂં સાદું પડે, એટલે એવાં અનેક સામાન્ય કથનો
નાટકમાં જરા શણગારીને મૂકાય છે. સામાન્ય કે વ્યવહારુ સલાહ અતુમાન યુક્તિ
જેવું હોય તેને રજુ કરતાં હપમા, હરિશ્ચંદ્ર, નિદર્શના, અર્થાન્તરન્યાસ, દુષ્ટાન્ત જેવા
અલંકારવાળા શ્લોક આવે છે, તે પાણુ હર એક વાત જરા શણગારીને સંસ્કારીને
મૂકવાની "વેસર શૈલી" નો પ્રકાર છે. આમ કંગલે કંગલે વધતાં શબ્દબાહુલ્ય
બાણબાહુલ્ય, અલંકારબાહુલ્ય, અને સંગીતબાહુલ્યથી કાર્યનો વેગ મંદ પડી જાય
છે. પણ કર્તાઓ અને નાટકલોગી પડિતો એ કુદરતી પરિણામ કાં તો જોતા નથી,
કાં તો એટલે ભોગે પણ આ કલામાં એવી સંસ્કરણ શૈલી તો જોઈએ એવાં તેમનાં
મત હોવાં જોઈએ. અને આ શૈલીના હપર ફર્યાવ્યા તે હપરાંત ખીજ જાતના
કામલા પણ જડી રહેશે. એકંદરે લેતાં કહેવું માપત થાય છે કે તખ્તાસાયફી જેના
વડે નાટકતું નાટકત્વ, એ મોટા આવશ્યક ગુણમાં આ નાટક, બાસનાં નાટકો,
મૃચ્છકટિકના હત્તમ બાગ, એમ થોડા અપવાદો કહાડી લઈએ તો, સંસ્કૃત નાટકોનો
જાતિ સમગ્રે લેતાં ઊતરતી જણાય છે. કંઈક નાટકી રસ ('ડ્રેમેટિક ઇન્ટરેસ્ટ')
વાળાં શ્રવ્ય કાવ્યો લેખે ગેરાક એમનું સ્થાન જીંજુ છે જ. અલંકાર શૈલી અને
મુક્તાક કાવ્ય માટે મોહ વધી જતાં આ પરિણામ આવ્યું જણાય છે. કાનમાં
કાઢી પ્રાપ્તિક તટસ્થ જોઈએ, તો કૌશિકીને શ્રૂંક મારી આવ્યો છું, એ પણ વિં
રાજાને ગાડી રહી દે છે, એમ લેવું. સાથે જલવું નહીં જે ૫૦ રાજના પક્ષમાં

નથી એમ પ્રેક્ષક જેમ વધુ વખત લગી માની ગયે, તેમ તેને આ અશક્તિ વધારે
ગ્મ પડે, મઠે તે પણ રાત્રદાણી જેવી પશ્ચાત્તર છે એમ જણાઈ ના આવે એવી
ગોઠવાણી નર્તાએ રાખી છે અર્થાત્ ઉમેદવાર સહાય મદદ કરનારો. સહ અર્થતે
સહાય સાહાય મદદ, નીતિ રાખે સસ્કૃતમાં ગજનીતિ, નય, " પોલીસી "ના
અર્થમાં વધારે વધારાય છે. ભાવ નાટ્યકલાના એટલે નટોના અભિનયપ્રપચ જે
હૃદયગત મનોરથ આદિ પ્રેક્ષકોને આકર્ષક ગીતે પાઠ દેવા મયે છે, તે બધાને ગોળો-
વાળી પિંડ કરી હોય ને થાય એવી મુત્તિઓ આ વધારે. આ મુખ્ય અર્થ
પણ એ આચાર્યોની જરા મીસી મજાત્ત જેવો અર્થ આ શ્લોકમાં છે એમની
અન્યથા સ્પર્ધા એમ બીજાને હેઠા પાડવાનો એ હરેકનો ' વીગ રસ, ' એ હરે-ના
મેા ઉપર દેખાઈ આવે ૩, એમ પણ લેવાય.

§ ૩૭ પ્રવેશક ભાષણો

દુષ્યને આરંભે, દૃશ્યના દ્રેષ્ટ અશને આરંભે, સસ્કૃત નાટકોમાં પાત્ર દ્વાબ
યતા પોતાની એળખાણ આપે, પોતાનું કાર્ય જણાવી દે, વગેરે. શ્લોકો જેમ મુખક
અનતી નય, તેમ તેમાંથી આવા માહત્ત અમ વધારે સક્ષમ ઉપયોગમાં લેવાતા
નય, કાવિં આવા ભાષણોનો ઉપયોગ વાતાવરણની જમાવટ મઠે પણ કરે છે
નાય, નાયિકા કે અમુક મસગ વિષે બીજા શું કારે છે, એવું એવું કવિ પ્રેક્ષકને
આવા ભાષણો દ્વારા સમજાવે છે અંક દરમિયાન પડદો ના પડે એવો નિયમ
એટલે તખ્તાને છેડેથી દાખલ થઈ નવુ પાત્ર આવુ ભાષણ કરે તેટલો વખત
તખ્તા ઉપરના પાત્રો બસી રહે, આ નવુ આવનાર બે લે છે તે પોતે નથી
સામજતા એવો ડોળ રાખે. એટલી વધારે પાત્રનો પ્રવેશ થાય ત્યારે આહુ "નાટક"
વધારે લાગુ ચાલે અહીં છે તેમ ઇટલીક વાર નવા આવતા પાત્રો બોલી રહ્યા
પણ હજી પહોંચ્યા નથી એમ માની લઈને આગળથી હતા તે પાત્રમાંથી કોઈ મૌન
તોરે અને એમના વિષે " પ્રવેશક ભાષણ " સમજાવે, તો તે ય એ આવનારા નથી
સામજતા, એવો તેઓ ડોળ રાખે આમ બંને પક્ષ બહેરા મૂકા પૂતળા હોવાનું
" નાટક " વારાફરતી બજવે. આ નતની ગોઠવણ અર્વાચીન માનસના ઓતાને
અસહ્ય થઈ પડે છે. અને આપણી અને તખ્તા ઉપર પડદા વગેરેની સામગ્રી મુખ્ય
અને ત્રિવિધ છે જ, તો આ નાટકોને બજવતા તેનો ચર્ચાત્મક ઉપયોગ કરી આ
આમીનો ઉપાય થઈ રાકે એમ છે, વળી તેથી એ ને એ નાટકો કઈક વધુ સુગ્રિહ
લાગવાનો પણ સબન છે

૬૩ ઉટ લા. ૬૩ થી ૬૮

અવેશ છુટ્ટી થાવનો નોકર એટલે. માટે ઈટલીક પ્રતમાં આ લા. ગણુનું ગણુ છે (અને પછીનું હ. નું) તે ભુલ છે. (ક) માં અખમ્ય અરમ્ય બે પાઠ છે, તેમાંથી બીજો નળજો. શું બળે, દેમ કે નવેા નવેા એ કિરુકિતનો ન અર્થ અવિશય નવો. મહાનવમૂર્તિ તેજપુન 'પુરુષાકાર નયોતિ' એ મૂલ શબ્દાવલિ મહાભારત અને વાસમાંની છે, એટલે પં. એ છાંડી દે છે, તે ભૂલ છે. એણે બહુલામાં સ્વીકારેલા પાઠ સ્ત્રોતના અર્થ સાથે એટલો વાંધેલોતો પણ નથી. દુઃખ આવનારની. ઉપસ્થાન નહાનો માણસ મોટી પદવીના આગળ સેવા કરવા, હાનરી ભરવા આવે તે.

૬૪ ઉટ લા. ૬૬ થી ૭૪

વડીલશ્રી આહી આ ન અર્થ છે જુવો એતું પહેલું ન બાપણ (મા. ૨૮). પિતા પોતે સ્હારા તીર્થેય શુરુ. તારતમ્ય 'કાણુ વ્તર કાણુ વ્તમ, કાણુ અડિયાતોજિતવતો તેનો વિવેક. મા. ૭૪ નું બીજું વાક્ય નિશ્ચયાથ ન હોઈ શકે; વળી ને છે ને વાક્યનો અર્થ " આપ માશિક બની પૂરા ધ્યાનથી (અમને બેયને) સંભળશો; " એમાં " પૂરા ધ્યાનથી " એ અંશ અવિવેકી નથી ? હા ની ધ્યયના થઈ તેવી અં સ્વીકારી ન હે, અપનાકાની કરે તે અવિનય થઈ નય, એમ આ વાક્યનું સમર્થન કરે, તેમને સ્હારે નવાળ આ છે, કે સ્વીકારના કથન દોષે પણ વાક્ય છે તે સતોષકારક નથી. એટલો અંશ ભ્રષ્ટ થઈ ગયેલો મણીને, ને હોલું જોઈએ, વળી ને છે તેથી સૌથી વધારે નિકટ તેલું અનુવાદમાં ચોક્કસ છે.

૬૫ ૪૦ પરિવારજિકા યૌક્ ?

આને વિદ્વસને યૌક્ કહી એટલે પછી ઘણાખરા એને બિષ્ણુણી ગણતા આવ્યા છે. પણ વિદ્વસના સમય પછી આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ અને વાક્યમયના લગભગ દરેક અંશને લગતું આપણું જ્ઞાન ઘણું વધ્યું છે. યુક્ અને ખાસ્વેલના સમય લગી જેમ બ્રાહ્મણ સંન્યાસીઓ સંધોમાં અને જ્ઞા, યૌક્ જૈન સાધુઓ સંધોમાં અને જ્ઞા, તેમ ક્ષત્રિય સંન્યાસીઓ પણ હતા સંન્યાસધ. ઘણા જૂના કાળથી બિતરી આવેલી એ સંસ્થા, આપણી સમાજવ્યવસ્થાનો એ અંશ, ઇ. સનના આરંભ લગી તો ચાલેલો જણાય છે. વળી ઉપનિષદકાળમાં સ્ત્રીઓને બ્રહ્મચર્ય પાળતી અને પ્રત્યક્ષ કરતી જોઈએ છિયે, જૂનમાં કિંવા એકાકિની જોઈય ઉપર નિર્વાહ કરતી,

તપ કરતી, વિદ્યા વધારતી અને બોધ કરતી, ચર્ચાઓમાં જિલસતી, વિદ્વતા ચારિત્ર અને પ્રવક્તાના ભાદે સુપ્રતિષ્ઠિત; તેમ એવી સ્ત્રીઓ જુદાના વખત પછી પણ ફેટલાક સૈકા લગી ચાલુ રહેલી જો કે કદાચ ઊંઝયી ધરતી સંખ્યામાં — એમ અર્થાશાસ્ત્ર અને (ઈ. સ. ૩ ન સૈકાના) કામચલ ઉપરથી જોઈ શકાય છે. કાલિદાસ પછી ભારવિ થયો અને તેના પછી હખાયેલ કૌમુદીમહોત્સવ નામે સંસ્કૃત નાટક એક સ્ત્રી કવિની રચના છે, અને તેમાં પરિવ્રાજિકાનું પાત્ર આવે છે, તે તેા નિવિત્તહ ક્ષાત્રાણુધર્મી સંન્યાસિની છે. તેા કાલિદાસે પોતાના સમયમાં આવી ક્ષાત્રાણુધર્મી પરિવ્રાજિકાઓ જોઈતે આ પાત્ર અહીં દાખલ કરેલું એમ માનવું વધુ પડતું નથી. આ પરિવ્રાજિકાને ખૌદ્દ માનવાને માટે નાટકમાં કર્યો જ આધાર નથી. કાલિદાસે પ્રવેશક ભાષણનું મહત્ત્વ આપણે જોઈ ગયા. ૫૦ દાખલ ગાય છે ત્યાં રાજા ધારિણી અને યૌને માટે જે હપમાનો વાપરે છે તે જુલ્લ (૧લોક ૧૪) : ધારિણી=ત્રયી; પરિવ્રાજિકા=ત્રયીની સખી અવ્યત્તમવિદ્યા. ખૌદ્દ શિષ્યપુણી માટે કાલિદાસે આનું હપમાન કદાપિ ન વાપરે. વિશેષ પુરાવો માગવો ગુર છે. વિદ્વત્ક કે રાજા હેરદત્ત કે ગણદાસના મન્દ દેવ કયા કયા હતા, એમના વેદ કયા હતા, વગેરે આ નાટકમાં કપિ દોઈ માત્ર વિષે કયાં વિગતોમાં બીર છે કે માત્ર દૌશિકી ખૌદ્દ હતી કે કેમ એવી વિગત માગવામાં, અને તે અલંકાર દ્વારા તેા છે તથાપિ નથી એમ માનવામાં, આપણે વાળખી ગણાઈએ ? અને છેલ્લે, વિદ્વત્તને એને ખૌદ્દ કહી અને ધણાખરા અર્વાચીન હિન્દવી પંડિતોએ વાત માન્ય રાખી લીધી, તેના જુલાસેા પણ છે. ઇંગ્રાથી માંડીને પાંચસેા વર્ષના મયને અને મનુસ્મૃતિ વિષ્ણુપુરાણ આદિ નવી સંકલ્પનાઓના પ્રચાર વડે શુદ્ધતાના કીર્ત્તિકાલમાં હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુ સમાજનું “ ધૌરાણિક ” નામે ઓળખાઈ ઇષ્ટ, તે નર્મ રૂપ જામવા પામ્યું. આમાં “ ત સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય મહંતિ, પિતા રક્ષે બાલ્યે, ભર્તા રક્ષે યૌવને, પુત્ર વાર્ધક્યે, ” એ સૂત્રને દહાવણી અમલ થયો. અને સ્ત્રીઓની પ્રવ્રજ્યાની હબરો વર્ધથી ચાલી આવેલી સંસ્થાનો — સ્ત્રિય સંન્યાસીઓની સંસ્થાનો તેમ — લગભગ સમ્પૂર્ણ ઉચ્છેદ થઈ ગયો; તે એટલે લગી કે પછીના સૈકાઓમાં એવી સંસ્થાઓ હિન્દુ ધર્મ અને સમાજમાં આગળ હતી ખરી, એમ માનવું પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. જુલો આ નાટકની પોતાની આવૃત્તિમાં ૨૯. કાળે જેવા સમર્થ પંડિતનું પરકય : “ A widow who puts on red garments and takes to the

life of a wandering mendicant is not and was never acknowledged as following the Brahmanical religion." (p. 39). પૌરાણિક એટલે સૈકાઓથી પરિચિત છે એ હિન્દુ ધર્મ અને સમાજ, તે જ હિન્દુ ધર્મ અને સમાજનું અનાદિ કાલથી ચાલતું આવેલું "સનાતન" સ્વરૂપ, એ આપણો અત્યંત અને વિહાસિક બદકે દેખીતો ઇતિહાસવિરુદ્ધ ભ્રમ આપણા વિદ્વાનોએ હવે તો ત્યજવો જોઈએ. શ્રી વામનાવતાર, શ્રી રામચંદ્રાવતાર, શ્રી કૃષ્ણચંદ્રાવતાર, એ ત્રણ જેમ એકબીજાથી અત્યંત ભિન્ન; તેમ અતિપુરાણા વેદકાળનો હિન્દુ ધર્મ અને સમાજ; ઈ. પૂ. આશરે આઠમા સૈકાથી હજાર વર્ષ ચાલેલો હિન્દુ ધર્મ અને સમાજ; ઈ. શ્રી યાત્રાપાંચમા સૈકાથી સ્પષ્ટ દેખાવા માંડી વધુવધુ રૂઢિબદ્ધ અને તામસી થઈ ગયેલો પૌરાણિક હિન્દુ ધર્મ અને સમાજ : એ ત્રણ એક બીજાથી અત્યંત ભિન્ન— આ મહામોટું સાચું સમગ્રી લેવા જેટલું તો આપણું ઇતિહાસનેત્ર જલદી ખુલવું જોઈએ.

§ ૪૧ ભા ૭૫ થી ૮૩

ભા ૭૩ બંને પક્ષકારની સંમતિ મળી જતાં રાત્ર કૌશિકીને બોલાવે છે, 'ખેલાં નહીં. શ્લોક ૧૩ બે પાઠ છે. અત્ર સ્વીકારેલા પાઠ પ્રમાણે રાત્ર = દિનકર, રાણી = નિશા, હરદત્ત = અનલ, ગણદાસ = ચંદ્ર. રાત્રે આથમેલો સૂર્ય અગ્નિમાં પ્રવેશે છે તેથી રાત્રે અગ્નિ વધારે ઝગે છે, એ પૌરાણિક ચમત્કારિક ધ્યાનતનો આગ્રહ અહીં લીધેલો હોવાથી ઉક્તિ કવિત્વમય અને પંડિતાના મુખમાં છાજે એવી બને છે. અનલ અને ચંદ્ર બંનેની રાત્રે સ્થિતિ સરખાવી છે; એક ચડે તેજ ને તાપમાં, બીજો શીતલતામાં; સહાય સૂર્યને જોડે, સહાયિની રાત્રિને જોડે. ગળે ચંદ્ર કલો તેમ હરને સૂર્ય કહે, તે ગર્ભિત રીતે પણ હૃદયે એવો સ્વીકાર આવી જાય, તેવું અતીચ્છિત આ પાઠમાં નથી. બીજો પાઠ —

દિવસ તણા પરિવારે અતિલાસુરતા પ્રલાકરની, # એવું 'ખેલું' દલ. એવા ક્યતમ્માં ઉપર સ્પર્શ્યું તે અતીચ્છિત આવે છે; એક પક્ષકાર દિવસની પરિસ્થિતિમાં, બીજો રાત્રની, એ ગેસતો મેળ નહીં; અને કવિત્વ કે પંડિત્ય નામે નથી; માત્ર પરિચિતપદાવલિ સાધિત મામૂલી અલંકરણ છે.

આ પાઠ લેતાં બંને દલ ૨૭ માસના એવો ઉપગીતિ છંદ ધાય.

§ ૪૨ લા. ૮૪ થી ૯૪

મગલાભૂષણ સૌભાગ્યચિહ્ન વેળે આવશ્ય તે જ, જોકે, ભેગમ, દરેક, પદવી પ્રમાણે, અત્યંત કીમતી વિદ્યા-અધ્યાત્મ અવાત્મવિદ્યા મળે છે. એના વ્યુત્ક્રમ દર્શાવવા વચ્ચે સયોજિકાની લઘુ આડ (હાઇકન) મૂકી છે. સયાનિકા તે દમી આડ, વિરોધિકા તે લાખી આડ (રેશ) આહવાન પદમાં, ‘ મયે જ આશ્ચિત્તે ન્યાયાધીશ, મધ્યસ્થ, પરીક્ષક કવિ ત્રૈશક્ષીને પૂરેપૂરી નિદગ્ધ અને ગાત્ર નિષ્ણાત આલેખે છે. વળી વાર્તા કહી ગયે, કવ્યને શણગારી પણ શકે સંસ્કારી રાજદરબારમાં આવશ્યક વાક્યાતુર્યમાં પણ સુસ્ત કાષ્ઠિકિયત વાળી શ્લોક ૧૫ માં ધાત્વિણને ધરણી સાથે સરખાવે છે, રાજાને વડુ ચડિયાતો બજાવવા. જા હવેમાં પોતાને જામડા સાથે સરખારે છે, એ હ ને રત્નો કહેવા એના પહેના જ શ્લોકમાં અર્જન આવે છે, તે એનો યજ્ઞાનો પરિચય દેખાડી આપે છે, એમ કહેતા અચ્ચન્દ્ર છ એટલા જ મદિ કે પ્ર આહાશુધમાં છે, બૌદ્ધ નથી, એ મત માટે સદ્વિગ્ધ વા દુરાશ્ચ ણાય એવી દલીલ નથી કંપી. જ્યાં હવે પક્ષકારની બીજી વાર સમીત, દેવીની હાનગીમાં એટલે એ વિરોધીથી વાગે. બ્રહ્મવાચ નહીં બિવાદવિષય એવું કહ્યું કહે, જે બને હરીફ ફરે, અને તેમાંથી નિર્ણય આપી શકે.

§ ૪૩ લા. ૯૫ થી ૧૦૭

વાણીલીવા અહીં વ્યાખ્યાન અભિનયપ્રયોગો ભેગના એ જ સાચી પરીક્ષા પોતે દેવીનું માણુમ છે તે ગણ્ય આટલો જીવી પણ મ્યારે થ મૂલતો નથી તો ૫૦ પણ શેની ભૂલે ? કમલે કમલે દેવીને સાથે લેઈને જ વધવા માગે છે, એટલે જા હવે નું બીજું વાક્ય ૫ રાજનું છે, તે મૂલ છે, તું જો મા, પરિમા. તું ગરે છે જ્યાં હવે બ્રહ્મ થઈ ગયું છે ‘ અભિનયવિદ્યાના મહત્તી પણ હાટુ’, ‘ કાઈ પણ વિદ્યાનથી હાટુ’, ‘ ગદારા મનોવરિયા કાઈથી હાટુ’, ‘ હાટુ’ ને બદલે ‘ લીતરતો’, ‘ નહેમ ખાતા હો’ ને ડેકાણે ‘ માનતા હો’ ‘ ગણુતા હો’, એમ પ્રતોમાં શબ્દ રચના મારી પેઠે વિરિધ છે.

મહનમેઠા મહામેઠા કાકાચ મેટા અ ઉપમાત જરાપણુ હીન ન હોય પછી સુવ મહાગરવા હાથીનું રૂપ આવે છે, તેવું જ આ જ્યાં ૧૦૬ રાજ વાતને માણી ડેનણે આણે છે એક કમલું આગળ વધતું છે ઉપદેશપ્રદર્શન ઉપદેશ ગ્રિયશિષ્યના શુરના ઉપદેશની સજ્જન મૂર્તિઓ તેમના અભિનયનું

મદરસન. આખા નાટકમાં ‘ઉપદેશ’ રાખેલો આ પારિભાષિક ભેદો અર્થ દ્યાન ભેદો છે. ભા. ૧૦૬ હ સ્વીકારી લે છે; અને સ્વીકારે આવશ્યક; તે દેવીને નોકર એટલે ખંચાય છે. અને તો ભા. ૧૦૭નો પૂં નો પાઠ લ્યાન્ય; એ પાઠના ખંને અંશ. ગ૦ દેવને નહીં દેવીને સંબોધિ, નિશ્ચયાત્મક ન બોલતાં મન કરે, એ વધુ સમજાવે. એ બોલે છે ને તુર્ત બોલી બેઠે છે — ગોતાનો પહેલો સવાલ આગળ કરે છે, દેવી, એ હકીકતે પૂં ની વિરુદ્ધ ભય છે. એથી પણ વિરુદ્ધ હકીકત આ, કે દેવી હા કહે નહીં, ત્યાં લગી ગ૦ શિષ્યાના મદરસન માટે હા કહી જ ના શકે. સેવકની આ પરતંત્ર સ્થિતિ આ અંશના પાઠો યથાયોગ્ય મદાવવાની આવી છે. અને અહીં તો તુ. ભા. કાટ. ની બીજી મતો અને નીલકંઠે પણ ગણુગુનું સમ્બોધન દેવીને છે એમ જ લે છે.

૬ ૪૪ ભા. ૧૦૮ થી ૧૨૮

દેવી ફરીફરી વાંધા કહાડે છે; ગણુ ને સમજાવવા દબાવવા ચત્ન કરે છે; એકલી કૌશિકી બલે શિષ્યાઓને તપાસે એવી સૂચના કરે છે; રીસાય છે. બધામાં હારે છે. ગણુ છતવાનો અને કીર્તિ ખાટવાનો આનો સારો લાભ જવા રોનો કે? રાજ્યાશુ આપવા લગીની હક કરીને છતે છે. રાજા વિ. પ. પણ પાકી ભુટ્ટીઓ છે. પણ જુવો કે હારી વથાપિ દેવી રાજાને તો શકું બોલી દે છે. ભા. ૧૧૦ ગ તુ’ લઘયે તો જ એના પછી દેવીનું એમ અન્વય ભરે છે. અને ભા. ૧૧૧ માં પહેલાં એ વાક્ય જનાન્તિક, છેલ્લું પ્રકટ, એ પં. ની ગોઠવણ જ હતમ છે. આમાં રાજાનો પેય છે, માં ને નેવા સારુ આ બધી ઊપાડ છે, એ તો દેવી ભા. ૬૬ બોલી ત્યાંથી પામી ગઈ છે, એમ લઈ શકાય. ગ. આવડી હક કરશે, આને આખરનો સવાલ ગણુશે, પં. ની પોતાને મદદ જ નહીં મળે, એ બેમાંથી એકે એણે ધાવેલું નહીં.

દેવીની પદવી ધરાવતી આલેદ વયની સ્ત્રી આમ જાહેરમાં રીસાય તે આપણા હિન્દવી સાહિત્યમાંના કવિસમ્પ્રદાય પ્રમાણે અનુચિત નથી. યુરોપી સાહિત્યમાં લાગણીનો પત્તો આપેલો લગી ચડતાં આનો પ્રસંગ બીજી રીતે જ નિરૂપાય. ઐતિહ્યવૃત્તનામાં હિન્દુયુરોપની કલા વચ્ચે આવા ફેરવાક બિંદા ભેદ છે તે છે જ.

ભા. ૧૧૨ સુલલનિઘ્રેણુ (સુલભ-શિણુઘ્રેણુ) એનો “જેમાં પરાભવ સુલભ,” એવો અર્થ થાય ખરો. પણ જવો ભા. ૬૦ અને ૧૨૦. ‘મોહક મળતા અટકી જાય એવો’ (સુખ નિઘ્રેણુ), એ પાઠ સારો નથી. એ પણ ઉપર

“ નાલમલીલા ” મા આવી ગયું. સોંપાયેલા અલ્યાસને મઠિ જાણે દીક્ષા આપીને સોંપી હોય એમ કેમકે મૂલના ‘ હપનીતા ’ મળદમાં હપનયન સત્ત્વાગ્રો અર્થ છે, જો કે વાત છે ગિધ્યાની હાંખો કાળ અલ્યાસ પૂરો થવાને અવન્ય હાગે તે સ્થિતિ, પૂરતાં માસ નથી થયા હતા ૧૧૫ એટલા સમયમાં પણ હું કેવી તેયાર કરી શક્યો છું, તે પ્રાશ્નિક ભલે ને જુવે પ્રભુ હો. ગુલામ ખીજના મહા હામરી આનળ ગુલામ જેવા હોય તથાપિ પાંચે કસોટીમાં ફટલાઈ અહીં-આથાર્ય પાતે તો સારા હોય પણ સારો અભિનય શીખવવા એટલા સમર્થ ન થઈ હોય, એવો અર્થ લે છે, તે ઠી ન કહેવાય. જુનો શ્લોક ૧૬ જેમાં એ બાબત તો ચાલી ગઈ, અને ૧૬-અપદેશ આદેશ=આજ્ઞા, અપદેશ=નિષેધાજ્ઞા. અપદેશશકા એ હ અક્ષર લેતા લલિયાને ગડા થાય, જો કે ખોટી (‘ અપદે ’) કે જેમાં એ શ્રી વવારાનો, તો તે ખૂલે છે. અને એમ મૂલ પાઠમાંથી ૫૦ નો પાઠ પેદા થાય છે તો ૫૦ ની ગૂચના થઈને હા પાડી દે છે, બા. ૧૦૬ આ પછી બા. ૧૧૨ સગીનો સમય એ ને હા પાડતા હાગે છે, એ દેવીનું માણસ, એટલે. અને ૫ ની સ્થિતિ પણ એ જ, એટલે એ હ ની હા થઈ ગયા પછી ૫૫ ૫. પાછી દેવી તર્ફ જુવે છે આના પછી એ દેવી તર્ફ જુવે છે બા. ૧૩૧. દેવીની પદવી શી, રાજ એનું કેટકેટલું માન રાખે છે, તે-૫. ના પહેલા જ સ્થાનનો સુદ્ધો, કવિ આવી સ કલના વડે આખા ફેખાડી દે છે. અને આ વાખતનો મેરુ અહીં જ આવે છે. ૫ ને દેવી જવાબ દે છે, બા. ૧૨૬, મહારી સમતિ વગર મહારા પરિજનને રાજ થ શું કરી શકવાના ? દુર્ત રાજ પોતે કહે છે, અરે હામાગી સમતિ વગર તો હું પણ કશું છપ્પું જ નહીં ને! દેવી આને ગનનું માત્ર નાગરત્વ (દાક્ષિણ્ય) મળે છે, અને કહે છે. “ હા રે, આપના નાગરત્વની શી વાત-બેનમૂન ! ” અવા આવથી એ ૫ ને કહે છે, પતવી નાખો ને.

અને એ હ જતા દેવી રાજને મોં પર કહે છે તેવી નિર્ભય મણીના બા. ૧૨૮માંના ફાંકા બોલેલો અત્ર લીવેલો અર્થ ખોટો હોય, બાજે. દેવી માખ. દ્વારા પરીક્ષાની હા પાડે છે, તે એની હા પાડવાની રીત પણ જુનો. “ હામાગી રાખ્યા છે, આવી બાખત હામાગ અધિકારની ”

§ ૪૫ લા. ૧૨૬ થી ૧૩૮

એકાથી અલિત એ જ ચીજ બને નહીં, પણ જો ગિધ્યાઓની થોડે એકાથી તો હોવી જોઈએ. પ્રેક્ષાગૃહ મગીતગાવાનું દિવાનખાનું : પણ આને

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

સંગીતશાલામાંની રંગભૂમિ કહેવી વધુ ઉચિત. સંગીતના જલસા, નૃત્યના તમારા, નાટક, એવું એવું થઈ શકે તેવી તમામ ગોઠવણાણું; આવી હરીફાઈ, પરીક્ષા, આદિ પણ થઈ શકે એવું.

અહીં સુધી વાત આવી તેમાં પણ દેવીના બા. ૧૩૭ માટે પૂરતી તૈયારી થઈ ગઈ છે, તથાપિ તેની લીક્ષ્ણતા એર વધે માટે કંઈ અહીં છેલ્લી વિગત ઊમેરે છે, મધ્યસ્થના અધિકારે આ રાજા પ. વાપરે છે શુભાનથી નહીં; પણ દેવી વાંધા ન લઈ શકે એટલા માટે.

શ્લોક ૨૦ કામમકરણ કે નયમકરણમાં આવું વચન જોલાય તે નિર્દોષ ગણાતું. અને જે રાજાના આવાં વચન સામે ટીકા કરે છે, તે વિદ્વંસો બા. ૧૧૬ અને ૧૩૫ ને કેમ જતાં કરે છે ? પ. “નિમિત્ત કશું નહીં ને,” અને “મધ્યસ્થતું કર્તવ્ય યથાયોગ્ય બળવી શકું” માટે” એમ કહે છે, તેમાં એ પૂરતી નિખાલસ અને સત્યવાદિની ખરી કે ?

§ ૪૬ શ્લોક ૨૧

સુરજ તળાવું. સુકણ્ઠક મોર. તળાવોના રવને મેઘમર્જન ગણી મોર ઉચે કહે નાચીનાચી સાથે ટહુકે છે. પ્રેક્ષાગૃહની આસપાસના બળીઆમાંના મોર. તળાવોની માજના (૧) માયૂરી, (૨) અર્ધમાયૂરી, (૩) કાર્મણી. (૧) માં ગાંધાર (અ), પડજ (ખ), અને મધ્યમ (ઙ) પ્રધાન, એટલે તે સ્-અખમ; (૨) તે સ્-અધિધ; (૩) તે સ્-રિખમ. માયૂરીમાજના ધૂમી મહેતાં માયૂરી કેકા તેમાં ફરી ફરી બળીને જે સુરાવલિ માયા હપર ચોતર્ક ગાળતી જમી રહે છે, તેથી હરે મહાહલાહ અનુભવે છે. આ પ્રમાણે ટીકાકરો માયૂરીમાજના રાખને પારિભાષિક ગણી અર્થ કરે છે. પણ “હપહિત મધ્યમ સ્વરોચા માયૂરી માજના” એમાં માયૂરીને કેકાપ્રધાન એવો સામાન્ય અર્થ લઈને મધ્યમ સુરની જમાવટ-વાળી પુષ્કરપાપીઓ એમ પણ કેમ ન લેવાય, એવો પ્રશ્ન ઉઠે છે. પણ ૫૦ નું બાપણ હોવાથી અનુવાદમાં પારિભાષિક અર્થજ લીધો છે. અને સ્-અખમ માજનામાં કે ત્રણમાંથી કોઈની જાતની માજનામાં મોચેના પ્રલમ્બ ટહુકા એટલા બધા તો બળે છે કે એ ઘેરો ધૂમતો ઘોષ મધ્યમપ્રધાન બની રહે છે, એટલો અંશ અનુવાદમાં આવ્યો નથી. આવી અતિખચિત કવિતા પડિતાના સુખમાં લાક્ષણિક એમ શ્લોક ૪ આચાર્ય ગણુના સુખમાં તેમ.

§ ૪૭ લા ૧૪૦ થી ૧૪૩

લા ૧૪૧ માં દેવી રાજાના કયા આચરણને અસહ્ય ગણે છે વારુ ?

રાતના ગપ્પોના અભિનય શો શો જડે એમ નથી એટલે મેં “એક્ષો
 ગાલી નીકળે છે” એ મૂચન આવશ્ય જણી ડિમેયુ. અને તેના ટેકામાં
 ‘સક્ય બનીયે’ પાઠ છોડીને ‘અવિલમ્બે’ ગપ્પો મૂચનો વિષે નાટોની
 પ્રતા અતિ બેદરજાર જોવામાં આવે છે, ઘણીમા મૂચનો અતિ અતપ હોય છે
 સરકત નાટકના દૃષ્ટ અર્વાચીન સમ્પાદન મૂચનો અન્વય પ્રમાણે હમેશા
 મુવારવા પડે જ છે, અને એમ મરવામાં સમ્પાદન છૂટ લે છે એમ નથી ગણાતું
 આહીં આ મૂચન ડિમેયુ એટલે લા ૧૪૦ ને આરભે મૂચનમાં ‘ફોલો
 બધ’ એ આ સ ભિરેયો પણ પ્રાપ્ત થયો. ૧૪૦ સતનો રથ મનોગ્ય.
 વાક્યવ આખુ અન્તગ્ધિ લગી દે છે એ તના ગડગડાટને જ, ૧૪૦ મા તેમ
 આમાં, મુખ્ય નિયમ બનાવીને ઠવિ આ સુન્દર હપમાં થોળે છે આ કાન્તે
 આમ વ્યોમધુમટ લગી દેતા રગ તેજ અવાજમાંથી કોઈ એકને હપમાં પીડીતી
 એ લકીરે આનેખવાનો આ મહાકવિને ગાય છે જુવો ગદ્યન્તલા અ ૧
 અને ડના છેલ્લા નોક, વિક્ષોર્વશી અ ઠનો છેલ્લો.

૬ ૪૮ છન્દોની વ્યાખ્યા

આ અકમાં ૧૦ આર્થા, ૪ અનુષ્ટુપ, ૩ હપન્તતિ ઇદ્રવજા ૪ હોન્દ્રવજા,
 અને પુષ્પિતાયા, પ્રહર્ષિણી, વસન્તતિલ, શાહ્લવિકિરિત, અને સ્વધરા, એક
 એક છે. આર્થાના માપ વિષે જુવો ભુદ્ધિપ્રમગ ૧૮૩૩નો ખીલે અક,
 અનુષ્ટુપ મટિ જુવો એ જ ત્રિમાસિ, ૧૮૩૩નો ત્રીલે અક હપન્તતિ,
 ઇદ્રવજા, હપેન્દ્રવજા, માટે જુવો મહાગી “આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ.”

પુષ્પિતાયા, વિયોગિની (બીજુ નામ સુન્દરી), માવભારિણી, અપરવજ
 એ આ વર્ણીમેળ છન્દ વૈતાલીય કે ઔપચન્દસિક ભતિના છે, અને આ
 છેલ્લા બે પણ એ ભતિના છે, એટલે છ થે સાથે લેધયે

વૈતાલીયમાં ઠેલ્લા પાત્ર અક્ષર વર્ણીમેળ છે, તે-ગાણ, લધુ, અને
 શુરે મહાગી ગીતે લખતા — ૨૧ (જલ્લા) લગા. આ પાચરણી મુખખાની
 માત્રા આઠ છે. ચાર પાદની ડી તેમાં એકી પાદમાં આ પાચ વર્ણી (અને
 આઠ માત્રા) પહેલા છ માત્રા આવે, બેકી પાદમાં આઠ માત્રા આડે, તે
 વૈતાલીય અને આમ આ પકિતઓ પૂર્વાર્ધ માત્રામેળ અને ઉત્તરર્ધ
 વર્ણીમેળ છે, તેમાંથી માત્રામેળ અર્ધ રચતા આડે પાદમાં એ ૪ નિયમ
 પાળવાનો, તાવસજાઈને માટે ‘ન ચગાગ્રયા સમા’, જે આ નિયમનો

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

અર્થ:—સમા એટલે બેઠી માત્રા પછીની માત્રામાં બેઠાઈ ગુરુ વર્ણી આવે એવી રચના વર્જ્ય; આગલી સાથે બેઠાઈને ગુરુ વર્ણી લાલે બનતો. આ નિયમનાં પાલનથી જ આ છંદ અર્ધ માત્રામેળ અને અર્ધ વર્ણુમેળ તથાપિ પૂરેપૂરો ગેય રહે છે, કેમકે તાલસફાઈ અને પ્લુતસ્થાનો સચવાય છે.

વૈતાલીય અને ઔપચ્છન્દસિકને એક જ ભતના કલા કેમ જે વૈતાલીયની દરેક પંક્તિને છેડે એક ગુરુ વધતાં ઔપચ્છન્દસિક યાય છે, ખીલે બિર્મા કરો જ ભેદ નથી. વિષમ પાદ (કે સમ) વૈતાલીયના અને ખાકીના ઔપચ્છન્દસિકના એવા “ઉપનતિ” છંદ પણ થઈ શકે; પરંતુ બે જ; કેમકે અનિયમિત મિત્રાણ કરવા જતાં ગેયતા ભેષમાય.

પૂર્વાર્ધ માત્રામેળ હોવાથી ‘ ન પસઅથા સમા ’ એ નિયમ ભળવતી અનેકાનેક રચના થઈ શકે, તે દરેક છંદ વૈતાલીય કે ઔપચ્છન્દસિક કહેવાય. પણ એ વિવિધ છંદોમાંથી ચાર ખાસ વપરાય છે, તેમના કુણુ માધુર્ય માટે; ચારે આખા વર્ણુમેળ છે.

જુવો ત્રિયોગીની (વા સુન્દરી) અને માલભારિણી
સ (લગ) લલ રા (જલા) લગા સ (લગ) લા (નસ) રા (જલા)
લગા — વિદોગીની

સ (લગ) લલ રા (જલા) ય (માતા) સ (લગ) લા (નસ) રા (જલા) ય (માતા) — આ માલભારિણી.
પહેલો વૈતાલીય છે, ખીલે તેમાં જ દરેક પંક્તિ છેડે આ ઉમેરતાં ઔપચ્છન્દસિક છે.

જુવો અપરવક્ત્ર અને પુષ્પિતામા, જે પણ ઉપલી દષ્ટિએ પહેલો વૈતાલીય ખીલે ઔપચ્છન્દસિક છે.

ન (સલ) ન (સલ) રા (જલા) લગા ન (સલ) જ (લાન) લ રા (જલા) લગા — આ અપરવક્ત્ર.

ન (સલ) ન (સલ) રા (જલા) ય (માતા) ન (સલ) જ (લાન) લ રા (જલા) ય (માતા) — પુષ્પિતામા.

રા (જલા) લગા માં છેડે આ વધતાં લગાગા = ય (માતા) એટલે રા (જલા) ય (માતા) રૂપ થઈ બન્ય, એ આ આખી ભતિના વર્ણુમેળ ઉત્તરાર્ધ માટે આવી છે.

અર્ધર્ષિણી — મા (તારા) લન (સલ) રા (જલા) ય (માતા)

આ વર્ણીમેળ છે, તથાપિ ઔપચન્દસિક સાથે સરખાવતાં જણાઇ રહેશે ને ઉત્તરાર્ધ એ જ ભતનો, પૂર્વાર્ધમા ૧૦ માત્રા, ન સમા પરાશ્રયા, એ નિયમ પાળીને કરેલી રચના. પણ ચારે પાદ એકે માપનાં એવો આ છન્દ છે.

વસન્તતિલકી—તા (રાજ) ભા (નસ) લગા સ (લગ) ય (માતા)

તા (રાજ) ભા (નસ) ને ઉલટાવો એટલે સ (લગ) ય (માતા) થઈ બન્ય, એમ મધ્ય વર્તી લગાની બે ય તર્ક અન્યેન્ય પ્રતિબિમ્બી રચના, એવો આ છન્દ છે : જુવો દાખલો — રાતે સમાસ ન, દિ'સે ન સમાસ તોરા વચ્ચે અંશ કાળો છાપ્યો છે, તેની બે ય બાજુ તપાસો. આવી રચનામા વિરામ ગમે ત્યા આવે, બે કે દસી વર્ણીએ આણીને પશ્ચકર ચોટવાળી પકિત સાધી શકે.

શાદૂંલવિકીડિત — મા (તારા) સ (લગ) જ (ભાન) સ (લગ) ગા રા (જણા) રા (જણા).

ખીન્ન સગણે વિરામ, એ બ્યાખ્યામાં જ રૂપ છે. છન્દની ઉત્પત્તિ પણ રૂપ છે.

સ્વગ્ધરા, સાત સાત વર્ણીના ત્રણજુમખાની કડી:—

ગા મા (તારા) ય (માતા) ન (સલ) ન (સલ) ગા ગા ય (માતા) ય (માતા).*

પ્રથમ અને તૃતીય સપ્તક વચ્ચે એટલો જ ભેદ, કે બીજે વર્ણી પ્રથમમા શુક્રે, તૃતીયમાં લઘુ. અનુવાદમા ખેલા સ્લોકની ખેલો પંક્તિ દોઢવવી પડી છે.

ઇતિ 'વિદ્વષકનો મમરો' એ અંકે ૧ ની મનનિકા

મહારી બ્યાખ્યાપદ્ધતિના ખુલાસા માટે જુવો - 'આપણી કવિતારમૂર્ધિ'.

પ્રકરણ ૪ : અંક ૨ — માલવિકા દર્શન

§ ૪૯ અંકબ્યવસ્થા.

આ અંક દ્વિતીય છે, આપણે બજવવા માટે આ પાંચાંડીના ત્રણ અંક કરવા જરા થ અધરા પડે એમ નથી, આ અંક આપણા પહેલા અંકનો જ પાંચમો પ્રવેશ. અંક ૩ અને ૪ મળીને આપણા અંક ૨ જ થાય, તેનાં દ્વયોનો અનુક્રમ (અંક ૧લાની માફક) કંઈક ફેરવીને અને બાપણો છે તેમાં અલ્પતમ ફેરફાર સાથે આપણે આખી સંકલના આપણા પ્રેક્ષકોને વધારે સુશ્લિષ્ટ લાગે એમ રજુ કરી શકિયે. છેલ્લા અંકમાં તો એટલો ફેરફાર કરવો પડે લાગ્યે. માત્ર દિશા સૂચવવાનો ઉદ્દેશ હોવાથી વિગતમાં નથી જતરતો.

§ ૫૦ શર્મિષ્ઠા

રીકાકારો આદિપર્વના યયાતિની રાણી શર્મિષ્ઠા તેજ આ ક્ષત્રિવિ એમ લે છે. પાંડિત્યની સાથે સાથે મૂખતાના આવા સંયોગ આપણા દેશમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. એ યયાતિ, શર્મિષ્ઠા, દેવયાની, કચ, શુકાચાર્ય, યદુ, દુહિ, દુર્વસુ, અતુ, પુરુ, આદિ ઇતિહાસ પહેલાંના સમયનાં; જ્યારે દાનવો દેવો માનવો સમાન કોટિનાં પ્રાણીઓ હતાં; સ્વર્ગ પૃથ્વી પાતાલ એક સપા-ગ્રીએ આવી રહેલા ખંડો જેવા હતા; દીકરાની જુવાની જ્યારે બાપ મેળવી શકતા, અને જમાઇને જ્યારે સસરા બાધ પણ જના પેઠમાંથી પાછા સજ્જ-વને કરી શકતા. આવી બાળતેમાં હિન્દવી વિદ્વાનો અજબ ગદ્ગદાંતલ્લાં કરે છે. એમની માનસિક ઘટનામાં શ્રદ્ધાચક્ર એટલું જળતું દેખાય છે કે તેની આણુ તળે બાળત આવતાં તે વિષે બુદ્ધિઅન્યિઓથી કર્શું બોલાય જ નહીં, એવી સ્થિતિ હજી પણ થાય છે. ઉપર માત્ર ઇશારે દર્શાવાયું તે બધું જ વારતવસુદ્ધિ લેખે ગણી શકે, એવું માનસ સમગ્રી શકાય. એમાંનું કર્શું જ ન સ્વીકારે તે બુદ્ધિપ્રધાન માનસ તો અર્વાચીન કાલનું ખાસ, એટલે તે વિષે લખવાની જરૂર નથી. પણ સનસ્વીચેડા કરી દૂધ દહીં બનેમાં પગ રાખવા ઇચ્છતા ગોળમટાળ શર્મિષ્ઠા પોતાની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ અને પ્રખર વિદ્યાનો બધો વિનિયોગ પોતાના દહીંદૂધિયા વલણના સમર્થનમાં કરે છે, તેમની સાથે માયાગ્રીક કેવળ વ્યર્થ છે. અહો એમની વિદ્યા! અહોહો

એમની શ્રદ્ધા ! આહોહોહો એમની આર્થગૌરવવિષ્ણા ! એમ એમની આરતી
 જિતારતા જિતારતા એ પ્રશ્ન પૂછીશ. (૧) શું એ ઇતિહાસ પહેલાના કાળમા-
 થી આ એક જ કડી જિતરી આવી હશે ? (૨) મૂલ કઈ ભાષાની ? કેમ
 કે આ કાલિદાસ ટાંકે છે તે તો અશોકના મમયથી જે મોડી પ્રાકૃત ભાષામા
 છે. — તો જેવા ભાસ રામિલસૌમિલ અને કવિપુત્રો, જેવો ભરતમુનિ
 અને તન્ત્રકાર, જેવા મનુસ્મૃતિ અને કામમૂત્ર, તેવી આ સ્ત્રીવિગર્મિષ્ઠા, કાલિ-
 દાસ પહેલાની, પણ ત્રણચાર સૈકાથી વધારે આગળની ભાષાએ સુભાષિતા-
 વલ્લિ આદિ સગ્રહોમા સ્ત્રીકવિઓના થોડા શ્લોકો જેવામા આવે છે, તેમા
 શર્મિષ્ઠા નામની કોઈનો છે કે કેમ તે જોવું જોઈએ. અત્ર આગલી એક
 કલમમા કૌમુદીમહોત્સવ નાટક વિષે આવી ગયું, તે કાલિંડ પછી થયેલી એક
 સ્ત્રીકવિની કૃતિ છે કેટલીક પ્રાચીનકાળમા થઈ ગયેલી લિખિતપુસ્તકોની
 કવિતા પણ જાણીતી છે.

૬ પૃ ૨ શ્લોક ૧

પ્રતોમા આ ભાષણ પદમા નથી, પણ પં. તોરે છે, એ ગદ્ય છે અનુ-
 બંધ જેવું, પાંઠ જાણે થઈ અનુબંધના શબ્દો છટા ચેરાચાંદોસ એવું. એને
 અનુબંધ કે લખણ અધર નથી જુવો—

શર્મિષ્ઠાયા કૃતિ દેવ લચ્ચમધ્યા અનુબંધા ।

અનુર્થવસ્તુન સ્વરસ્યાઃ પ્રયોગં શ્રોતુ મર્હતિ ॥

ગદ્ય છે તેમા માત્ર એકમનાઃ શબ્દ વધારે છે. અનુવાદમા મે એ લઈ
 લીધો છે. પ્રસંગ એનો છે, કે આચાર્ય અહીં ગદ્યને બદલે અનુબંધ પણ
 યોગ્ય હોય. શ્રિષ્ટિયે કવિતામા મુનો — સુણો — મુન — મુણ — સુણ્ય
 ગુણ — શુણ્ય વગેરે તમામ રૂપ પહારી શ્રુતિરુચિને સારા લાગતા નથી,
 કવિતામા શુણ્ય જોલણુ લખવું જ પમંદ કરું છું. અને અહીંજ ભિંરી
 લઉં, કે જોઈએ — જોઈએ વચ્ચે અર્થમા ફેર રાણું છું. આજે જોવું એવા
 અર્થમા જોઈએ, બીજા બધા રથજોમા જોઈએ લખું છું. સંજલુ — સોનના
 અર્થમા જ લખું છું; વધુ સામાન્ય અર્થમા વાપરતા મુખજુ જોડણી કરું
 છું. મધ્યલય નહીં દ્રુત, નહીં મદ ટીકાકારો તાલનો અર્થ લે છે, પણ
 તો તાલ જોડે પણ પ્રવાહના બધા ગુણ, માત્ર કાલમાન નહીં, એમ લેવું.
 ગાદ્ય લેજનરો નૃત્યગાન અલિનય — આજો પ્રયોગ ચલિતની રીતે જોડે

જે હકલે કરી દેખાડશે.

§ ૫૨ લા ૫ થી ૬

લા ૫ નું ખીજુ વાક્ય એ નાં છે, અને રાજના સ્પષ્ટ હુકમથી જ કાર્યરિત થઈ શકે. શ્લો ૨ જાતે અધીર નયન પોતે. શ્લો ૩ છાંટી ગાંડની બિભેરી. પણ આને જોતાં બિલટી જ હકીકત જણાઈ આવે છે. આની કાન્તિનું તાદશ પ્રતિબિમ્બ એ નથી જ પાડી શક્યો. શ્લો ૪ મુસ્લિમદાઢૂતિ ઉપર વર્ણવેલાં અવયવ સમગ્રે લેતાં આખું શરીર એવું ધાટીકું અને પ્રમાણસર, ખીજાં જુવાન શરીરોને ચાલકું દોડકું આદિ જોઈકું કુદરતી, તેટલું જ આ શરીરને નૃત્ય, આદરતાં જ આપોઆપ ચચાપોચ ચક્ર નય. એ અવયવોનું વર્ણન વિરોધાભાસ છાંટીને વધુ આકર્ષક બનાવેલું છે. દરેકની સુંદરતા પાસેના જ અવયવની અતિલિપ્ત સુંદરતાથી વધારે મોહક બને છે. આખા ધાટની પ્રમાણસરતા આમ અવયવેઅવયવની પ્રમાણસરતાથી સવિશેષ ખીલી આવે છે. નિતમ્બની મોટાં નિતમ્બવાળી. પાંદિમા નાજુક પાંકીચુંકી, ચથેચ્છ વળી રમી શકે એવી.

§ ૫૩ શ્લો ૫

આ થીજ ગેય છે, એનું માપ પિંગળ અને સંગીતશાસ્ત્ર બે મળીને જ પૂરું આપી શકે. કવિના સમયમાં આ કેમ ગવાતું હશે તે જાણવાને સાધન જ નથી. સ્ત્રીને ગાવાની થીજ એટલે અનુવાદ સ્ત્રીચોગ્ય ઢાળમાં કર્યો છે. ગાતાં દર પંક્તિએ બે કે વધારે પ્લુત આવે જ. એ પ્લુતોને ન ગણિયે તો વિષમ પંક્તિઓ ૬૪, સમ પંક્તિઓ ૨૨ માગાની છે. દરેક પંક્તિના ત્રણ વિભાગ લેતાં, વચલા વિભાગનો લય જરા દ્રુત, અને પ્રથમ કરતાં છેલ્લા વિભાગનો વિલમ્બિય છે. નાહુ નાથ (જૂની ગુજરાતી). નાહુલિયો, નાહુલિયો, કેપ નાહુમાર્થી યયાં છે. વસ્તુનો વસ વિપ્રલંભ સંગાર છે. (ક) નિર્વેદ: પ્રીતમ એટલો તો દુર્લભ, મેળવવા આશા જ નથી. (ખ) સુંદર નેત્ર લાંબા ખૂણાવાળું હોય. નેત્રને ઠેકાણે ખૂણે લખ્યો, નેત્રની સુંદરતાને જ પ્રધાન વસ્તુ બનાવવા. ડાબો ફરકે તે નાયિકા માટે ઉત્તમ શુભ શકુન. આ અણુધાર્યો અજળ બનાવ તેથી નિર્વેદ જઈને હર્ષ. (ગ) શકુન સાચું પણ પડયું, બહાલો દર દર દેખાયો, એટલે વિશેષ હર્ષ; અને સાથે - સમીપ કેમ જઈ શકાય વારુ એવું ચિન્તન લાગે છે. (ઘ) નાયકને મળી જ નથી એવી

નાયિકાનો આ સુંગર અયોગ વિપ્રલમ્ભ છે. નાયિકાના દિલમાં પ્રેમ રોપાયેલો તે પછી આમ લાગે કાળે માત્ર ઝાંખી થાય છે; અને એની આલિલાપા માત્ર સમીપ - દર્શનને સર્વસ્વ ગણે છે, એ પ્રેમની જીવી સાત્ત્વિકતાનું લક્ષણ છે. ભક્તનો પ્રભુપ્રેમ ભક્તની પ્રભુત્વભાવ દર્શન માર્ગનાં જ. એલે પરવશ, કેવળ ગુલામીની સ્થિતિમાં. ઈશ્વરનો આશય જ એ જ સ્થિતિમાં હોય છે. જોકે એને કહિયે કિયે અમુક્તાવસ્થા: સંસારબંધન. આ સ્થિતિના નિર્મળને દૈન્યભાવ કહે છે. હર્ષ + ચિન્તનમર્થી આ સાવ આવે છે. અને છંદલે આરંભનો વલ્લભ શબ્દ છોડી નાહુ શબ્દથી -- હે નાય, તલસું છું તહારે જ માટે, તુંજ મહાંતું જીવન સર્વસ્વ ! - એમ પૂરેપૂરે આત્મસમર્પણ કરે છે.

૬૫૪ ભા. ૧૧ થી ૧૯

પ્રશ્નો. ૬ નાટ્યચેષ્ટાવિલાસે વિલસતી (અતીવ નાજુક સુંદર) નામયજ્ઞાની બેઠાઓ (હાવબાવાદિ) વંડે. મૃદુ કામલ રીતે (ક્રિયાવિશેષણ) પાનવેશે પાતળા પુરખા પાછળથી; પાત્ર બળતું છું એ નિમિત્તનો લાભ લઇને. ભા. ૧૩ પ્રથમ દર્શનને વિચિત્ર લાગતાં આચરણના પુલાસા માટે જુલો એતું જ આ. ૩૭. એટલો સમય માં ને રાખતી નજર આગળ ગમે તે બહાને રાખવી એટલો જ સુદો. દ્રઢ દ્રઢ એમ જોડણી કરવામાં આવે ત્યારે આ શબ્દો તત્સમ ના ગણાય, તદ્ભવ ગણાય પડે. આવી ક્ષેત્ર કવિતામાં બનતાં લગી ન લેવી. દૃઢભવ દૃઢ બિહું છે વસય તેમાં એવો (દૃઢ અને પુષ્ટ માંસ વાળો) હાથ - બહુમીઠું સમાસ. વામ સુંદર રીતે (ક્રિયા વિશેષણ). રચામાં વેલની ઢાળ, કાતળીને બે સાંધે ફરતી ઢાંખળાઓ અને ફક્ષ બેઠાં, અને નીચી લઠકતી હોય, જમીનથી અધર, એવો આ હાથ કહોણીએ અને મણિબન્ધે ધૂધરીઓ વાળા અલંકારથી દેખાય છે. કાઠિબને આવી ઉત્પ્રેક્ષાઓ પ્રિય છે. યુવતીના સૌન્દર્યનું દર્શન એ ફરતી સૌન્દર્યના કાંઈ નમૂનાની સાથે કરે છે અને આપણને કરાવે છે. રચામાં પ્રિયંજી (અંથેજી નામ “ કાળી રાહ ”; વત્સપતિશાસ્ત્રી નામ - “ સાઈનેપિસ રમોસા ”; મરાઠી નામ ત્રાંધાટી) જપર કીણી ટીકો આવે છે તે ઉપરથી એને કાકાદી, કુએરાદી કહે છે; પિંડી કુએલી જેવી બાજતી હોવાથી (એ અને એ બંનેના બીજા ફેલકાક વેલા) પાટલા, કુગિલકા કહેવાય છે. વસન્ત સાથે જ ફક્ષ ગ્યાવતાં હોવાથી કવિઓ એને વસન્તફૂતી કહે છે. જેમ ચર્ચચર્ચ નેગાદિનાં તેમ ફેલકાક તરુવેલાનાં સંસ્કૃતમાં

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

અનેકાનેક નામ છે. મુખ્ય હાથ (સ્કન્ધ) રમ્યા (કળ) માં જેવા જતા અને ધારસર એટલે ક્ષરમ્યા પણ એને જ કહે છે. છેવટ આ સરખામણી માટે જુઓ
 ઋતુસંહાર ૩-૧૮

“શ્યામા અહં કુમુદભારતપ્રવાસે
 સ્ત્રીની અલકૃત ભુલા-રમણીયતાથી.”

મણિભુમિ રમરંગી ચારસની ન્હાની ચકતીઓને સુન્દર આકૃતિઓમાં જડીને ખનાવેલી ભોંય. આ પ્રસંગ માટે બારણે તોરણ આદિ તેમ ભેંચે મૂલ્ય વડે શણગાર કરેલા. સુરિયરા માણસના દેહની અનાયાસ મુદ્રા ઉપરથી જ તે લશ્કરી, કસરતી, ધિકાહ, કે કેવા વગેરે એક દૃષ્ટિપાતે જ જણાઈ આવે. આ ધ્રુવતીમાં સૌંદર્ય બળ, અંચળતા, નાજુકતા, તેજ, બુદ્ધિ, આદિને સમન્વય અબળ જેવા છે. પ્રલોક ૮ જડ હોણું, તે નિર્મળા ફળે સ્વચ્છ થાય તેમ બહુશ્રતની સંગતે જડ-બુદ્ધિમાં પણ તેજ અને પારદર્શકતા આવે.

§ પૃષ્ઠ પ્રલોક ૯

ચિન્તન-દ્વિમ્બી ચિત્તના છન્દો લાગણી થે લાગણીનું પ્રતિબિમ્બ પાકી આપણું નૃત્ય. અર્થભોળે અર્થભાવના મેળમાં, અર્થસંવાદી, અર્થગિમ્બી. છદ્દા સુન્દરતાવાળા અભિનય. મુદ્રા એક ભાવ પછી બીજો આવતાં, ચહેરા-મહોરાની મૂલ સ્થિતિમાંથી બીજી થઈ જાય, આ બીજા ભાવને અનુરૂપ, પણ એ ફેરફાર નાજુક રીતે થાય, આગલી મુદ્રા ત્રડ તૂટી જાય અને બીજી ત્યાં ચડી બેસે, એમ નહીં. કંઈ મુખ નેત્ર બાહુ અને ધનુ-આખિ પંચાંગાભિનય. આથી વધારે દોઢડા પરીક્ષક આપી જ ન શકે. છદ્દા ધોરણની પરીક્ષામાં કોઈ ઉમેદવાર વિષે પરીક્ષક કહે, અરે એના જવાબ મેટ્રિક પાસ કરે એવા । તે પ્રમાણે કૌં કહે છે, અરે આ ચલિતપ્રયોગ પંચાંગાભિનયની પરીક્ષા માટે ભજવી બતાવ્યા હોય ને તો થ સન્તોષકારક લેખામ એવા સર્વાંગશુદ્ધ ભજવ્યો. ભાવખન્ધ પાઠ પણ છે તે નખળો, કેમ કે તેમાં સંગીતનો સમાસ ન થાય. વળી જુવો ભા. ૨૭.

§ પદ ભા ૨૧ થી ૨૭

પ્રલોક ૧૦ સોનાના શોધનનો દાખલો કાં અનેક વાર વાપરે છે. વિ. નો કૈ. ઉપહાસ કરે છે (ભા. ૨૭) તે વિ. સહી જાય છે. કોઈની તમા ન મળે, લાગ આવ્યે સૌની કહા કરવી એ જ જેનો ધંધો, તે પાત્ર અહીં

દબાઈ નય છે, એમ તો કેમ અને વારુ, મહાકવિ કાં આવી ગફલત કરે
ખરે ? નહીં જ ! એવા એવા ખચસે આ અંશમાં પ્રતોમાં વિનું એક
ભાષણ વધારે દેવામાં આવે છે. પં. આ ભાષણ કૌંના ઉપહાસ પછી
તુર્ત આવે છે (એના આંક ૩૩) અને “ સૌ હસે છે, માં પણ સ્મિત
કરે છે ” એ સૂચવ તે પછી મૂકે છે; પણ ટિપ્પણ લખે છે કે બા. ૨૬
(એના આંક ૩૧) માંજ વિ. એવાં કંઈક વાક્યો ભાલ્યો હોય, તે કે વાક્યો
(આંક ૩૩ લેખે) આપું છું તે નહીં, કેમ કે તે તો કૈાં ને વિ. કહે છે,
ગં ને લાગુ પડતાં જ નથી. અને પોતાની ટીકામાં પં. ઉપરે છે > કાઢ.
અને મહારી ઉત્તમ પ્રત (૩૭) માં એ ભાષણ છે, તથાપિ છાડી દેશું બેહતર.
તું અને કૈાં ની પ્રતોમાં એ ભાષણ નથી એ હકીકત પણ આ ટીકા
લખતાં પં. ના ધ્યાનમાં લેવાયલી હોવી જોઈએ. હવે પ્રથમ એ ભાષણનો
અનુવાદ —

(બા. ૨૭ અ) વિદુષક — વાહરે મોટાં પહિડતા ન લેખાં હોય તો !
લાફ તો ચાલી રાકો નહીં, તે તમે તે છું નલો ! ખાસીગેશ આંકની જેવી
બોળધોળી જટાએ આ સૈને કરાવી મારો છા ચોટલું જ !

ધારો કે બા. ૨૫ તું બીલું વાક્ય મળુદાય બોલે છે, તેજ બલ હોય.
કાલિદાસે એ વાક્ય પરિમાલિકાને આપ્યું હોય તો એ રવતન ભાષણ આહીં
વહે (આપણી સંખ્યાંક ૨૫ અ અને). એના પછી બા. ૨૬, ૨૭, ૨૮,
અને આ બા. ૨૭ અ અને તે પછી નટોને સૂચવ. એ પ્રમાણે બધો મેજ
મળે. નાટકોમાં પારિમાલિકાની ઉમરની ઝાઝી યદવા રખાતી નથી, પણ મોળી
જટા તો એમનાં નેપથ્યમાં ખરી જ. ‘ બેસ બેસ બોળી ! ’ એવું પ્રતિહાસ
(‘ રિટાઈ ’) આપણી અતિ સુંવાળી વધારે પડતી વિનયશીલ કાતળીને
ગ્રામ્ય અને અશિષ્ટ લાગે; પણ કાલિદાસના સમયની સભ્યતા એવી અતિ-
સુંવાળી નહોતી; વળી આ તો બોલે છે વિદુષક, નાટું પાત્ર. એમ બેસકે લઇ
શકિત. તથાપિ મૂકેને વાંધો રહે છે. કું. બા. ની પ્રતોમાં અને પં. ની ટેલકીક
પ્રતોમાં આ ભાષણ નથી, એ ખૂલેલો વાંધો. અને ખંજે આ — વિદુષક આહીં
પણ દબાવ જ નહીં, પણ કંઈક કરનારને સાચું મહોડે જ, એવી માગણી
અહીં મૂકેને રસિકતાની નથી લાગતી, જડતાની લાગે છે. કારણ કે આહીં તો
વિદુષકનો સાચો વિનય એવી ઉપલક્ષ દેખાતી હારમાં જ સમાયો છે પં.

એની કટકા કરવા પ્રેરાય એવું એ બોલ્યો - ગમાર જેવું, બાળીને જ - તે જ એની જીત. એ કટકાથી જ સૌ કરી પડે છે માં પણ સ્મિત દબાવી શકતી નથી. અને કવિને પ્રબંધ આગળ ચાલે છે. ૨૭ અ ઉમેરિયે, ઉપરના યુલાસા પ્રમાણે ૨૫ અ ઉમેરીને, તો એમ તો ખરું જ ને કે લા. ૨૭ (કે ૧૦ નો ઉપહાસ) બાલી બચ છે, કોઈ હસતું નથી, માં સ્મિત નથી કરતી? એ તો ૨૭ અથી જ થાય છે. સૌનું હાસ્ય અને માંનું સ્મિત થાય, એ જ અહીં લક્ષ્ય, તે ૨૭ થી થઈ બચ છે તો રજાનું નથી જરૂર; અને ૨૭, લા. ૨૬ ની ગમારતાથી ઉપજે છે, એ વિંનેા પણ વિજય. વળી રૂપના ધીન વાક્યને ૨૫અ બનાવી લઈયે તથાપિ ગણદાસ લા. ૨૮ મું કરવા સ્વતંત્ર છે એ કબજ, તોપણ એ બીજું વાક્ય પણ ગણદાસ બોલ્યો એમ લેતાં, વિં ના વાંધા (લા. ૨૬) ને ગણ.ના જવાબ લેજે લા. ૨૮ પૂરેપૂરી ઉચિતતા પામે છે. એ 'એમ એમ, બોખી !' એ બાણી છાકી દીધું છે, તેની ગ્રામ્યતા માટે બિલકુલ નહીં, પણ આવી અન્વયવિચારણાથી અને એને માટે પ્રતોમાં પૂરતો આધાર ન હોવાથી.

૬ પા. ૨૮ થી ૩૮

મહાપ્રાણીઓ આ શબ્દ હીન થઈ જઈ મહારાજ-સેનાધ્યા જેવો થઈ ગયો, પણ એની આ હીનતા કાલિદાસના સમય પછીની છે. બૃહદ્વાજ અને કાત્યાય નથી કાંલગી એ શબ્દ માનાર્થે વપરાયેલો છે; શકુન્તલા અંક પમાં કવચશિખે પુરાહિતને સમ્પ્રોધતાં એ જ શબ્દ વાપરે છે. કાલિં લગીના સમયને હીનતાવાચક પ્રયોગ - બ્રાહ્મણ્યંધુ, બ્રહ્મણ્યંધુ, ક્ષત્રિય્યંધુ, ક્ષત્ર્યંધુ, સંગી-તકે રંગસંવન નાટકારંગે પૂર્વરંગની દેવ મહુ આદિની પ્રશસ્તિ અને કાર્યમાં અંત લગી વિષ્ણુ ન આવે માટે ક્રિયાઓ કરિયે છિયે તેવો આ પ્રસંગ ન હોવાથી, આ ક્રમમાં બ્રાહ્મણપૂજા હોય જ નહીં. ઇનામ લેજે વિં ની નાગાઈ પણ કાં નથી બૂલ્યો. તેને એ અહીં પ્રસંગના મેરુસ્થાને મૂકે છે, એ હકીકત પણ લા. ૨૭ અ પાછળથી ઉમેરાયલું એવા મતને ટેકો આપે છે. લા. ૩૩ લા. ૨૬ નો જવાબ ગણું વાળે છે, તેમ વિં ના આ દીખળ-નો જવાબ દેવી દે છે. આ તો પરીક્ષા છે, હજી અર્ધી જ થઈ છે, ને ઇનામ ? વાહરે !

૬ પદ ભા. ૩૯ થી ૫૫

શ્લોક ૧૩ નીચેના પુસ્તક વાંચીએક માટલાએના માળા ફેવામા બેતારી ચણેલા થાળા ઉપર ઊભા ગઈ એ બેવડા ચામચી વહારનાને લાડા વડે ફેરવવાને, એટલે માળામાના માટલા ભરાઈને ઉપર આવતા બચ 'પર્ણિધન બહીલ,' ઉચ્ચ મિશ્રણ અથ સમૂહ મધ્યાન્હકર્મ રનાન અને મન્યાહન એ બેના પ્રાકૃત ગબ્દોમા ઝાઝો ફેર નથી, અને અહીં બેનો અર્થ એ જ, ત્યારે દેવી જોયે કે તેમા મધ્યાહ્નસંધ્યાદિ એવો પ્રયોગ વધારે નિષ્ઠ આ દેવી અને કહે છે? રાત્રને એમ ગણીને કેટલાક આચાર્યપુત્ર વાગે ને. વિદ્વંસકને જહે છે એમ લઈ કેટલીક પ્રતોમાનો આચાર્ય પાઠ અહીં સ્વીકાર્યો છે અર્થાત્ વિં ને ખાનપાન બહાલ, તેને આમ ખાસ નહોતરી રાત્ર રાખવા કહે છે. એતે આ આખી ઘટના દરમિયાન એને બે વાર લઈયા તેનો ડાઘ ઘોઘ નાખવા વિં બંતે ગમે તેમ વર્તે તો પણ એને રાત્ર તો રાખવો જ, એ આ નાટકી ગવહરખારોમાના દરેક ખાત્રુ - દેવી અમાન્ય આદિ મોટામા મોટી પદવી હોય તેવાનુ પણ, આચાર્ય નીતિમૂલ હોય જ વળી દેવી રાત્રને જહે બહેલા પધારતે, એવું ભાષણ છેક અર્થ, એક કાચો નાટકકાર જ લખે. લક્ષ ૪૮ આ નિમ ગણનો સ્વીકાર હોઈ, હજુ વિફળ ને ઉદ્દેશને ગણી બાકી, એમ સિદ્ધ કહે છે. એટલે, ગળને નહુ હોય અને રાત્ર બંતે જવાળ ન દે એ તો એનો અવિનય થઈ બચ. અને આ ૧લાને આ તે રાત્રની અવીરતા નિગપવાને કવિએ અવિનય યોજના કરી છે તે આજણે જોઈ ગયા, એ જ કવિ અહીં બીજી વાર અવિનય યોજે, વળી ગરજ નહીં તથાપિ, તે અસંભવિત. શ્લોક ૧૪ અચોક્ષ સાથે ઘટાવીને. ફેરતી રૂપાતિગયનો મુણ હોતો જ, તેમા આ સમજણ વિશેષનો શુણ ઉમેરીને વિધિ સૌના જીવનને દોરનારી મચડનારી જયપરાજય હપગાંક અભિવાધ નિર્નેદ ચખાડનારી તે અસૌચ અતેય સત્તાએ ગરજ કાળકટ વિષ સ્વભાવ્યેક નુસનિજત મ્યો છે એવો તીવ્ર ગિકારને ભણે વીધી ન નાખે, જરાક લજગડો કરે ને તેટલાથી પણ ગિકારનો ટવ લઈ લે લક્ષ ૫૪ ના અતભાગમા ગડબડ છે મહાતી પદ્ધતિ પ્રમાણે અહીં પણ અવયમમા ને ઉત્તમ ભેગે તે જ પાઠ - પ્રતોનો આધાર સારો હોય એવા પાઠોમાર્થ વીણીને - ૬ સ્વીકારી લઈ છુ મેઘ પાઠ પણ છે પણ દેવીના ઉપમાન ભેગે મેઘમાલા ઉચિત. ચંખી કેસણે 'ગીઘ' પાઠ ને, તે પછી 'બહીકણ' આવે છે તેની વિરુદ્ધ બચ ન મરિ ત્યાન્ય 'જરા

એાછા આતુર થઈને- આતુરતા જરા દાખમાં રાખીને-કાર્યશિષ્ટિ વાંછી હતી તો મહને વધુ રુચો ' એમ કાટ૦ અને ખીબ લે છે, તેમાં છેલ્લા શબ્દ- મહને રુચો - નો સીધો અર્થ લેવાય. આમાં 'અનાતુર' પાઠ છે. પરંતુ 'અત્યાતુર' પાઠ એટલો જ વજનદાર છે, અને તેની સાથે 'મહને રુચો' એ શબ્દ વક્રોક્તિ લેજે લેતાં, પછી રાજના ઉત્તર સાથે 'હૃદૈર્પુરુ' બળી ન્તય છે.

§ ૫૬ રાજની પ્રેમની માત્રા

શક્રતલામાં દુષ્યન્તના પ્રેમનું નિરૂપણ જુનો. અહીં પણ એવું ગમ્ભીર નિરૂપણ, અગ્નિમિત્ર ધારિણી અને વસુમિત્રની ઉમર લેતાં, અગ્નિમિત્ર આવેા મેટા રાજ, આવેા વિજેતા અને રાજકાર્યધુરંધર એ એની પરિસ્થિતિ લેતાં, વધારે ઉચિત ગણાત. પરંતુ તેણું આ નાટકમાં છે નહીં. વિક્રમેાવંશીય- માં રાજનો પ્રેમ નિરૂપેલો છે તેણું અસંયમી અને ભર્મિલ અહીં પણ નેવામાં આવે છે. આ સવાલ પ્રેમની ઉત્કટતાનો નથી. ઉત્કટમાં ઉત્કટ પ્રેમ પણ ગંભીર અને અસંયમી જો થ રીતે નિરૂપાય. આ નાટકમાં એ ખીજી રીતે નિરૂપેલો છે, તેનો રાજની ઉમર પરિસ્થિતિ અને પ્રકૃતિ સાથે મેળ મળતો નથી. અને આ અતૌચિત્ય દ્રષણ ગણવું પડે, મોટું, એવું છે. આ નાટકની આ ખામી મોટી છે. એમાં એ કેમ આવી ગઈ હશે ? કલિદાસ હજી નવજુવાન, ઉત્કટ પ્રેમ નિરૂપતાં તેને ગમ્ભીર નિરૂપવાની હજી એનામાં શક્તિ નહીં, તે અ- સંયમી જ નિરૂપાઈ ન્તય એવી કર્તાની પેતાની ઉમર, એટલી કર્તાની હજી ક્યારા, - એ મહારો ખુલાસો છે. અને આવી ખાળત સૂક્ષ્મ વિવેચનાની રહી, એટલે તેમાં મતભેદાવકાશ તો હોય.

§ ૬૦ નાટકમાં રાજાની દિનચર્યા.

મતુ કહે છે રાજાએ સૂર્યોદય પહેલાં બેઠવું, નિત્યકર્મ, સંધ્યા, બ્રાહ્મણ- પૂજનાદિથી પરવારી બહાર દિવાનાખાનામાં પધારવું, સૌને દર્શન દેવાં; અરજો વગેરે સાંભળવી. તે પછી ખાનગી દિવાનાખાનામાં મંત્રીઓ સાથે મસ્લહત કરવી. અતિરૂપ્ત ખાળતની મસ્લહત અતિરૂપ્ત રચજો કરવી. (૭ ૧૪૫ થી ૧૪૭) અમલદારો ફતો સુપ્ત થશે આદિની કેન્દ્રિયતો સાંભળીને થોડાં હુકમે ફરમાવવા. અંગકસરત કરવી. મંથાદને રત્નાનસંધ્યા ભોજન પછી થોડી વિશ્રાન્તિના સગયમાં શાસ્ત્રાલાપ જ્ઞાનમોહી આદિ કરવાં. પાછલે પ્રહરે પેતાની ચતુરંગ સેનાના દરેક વિભાગની તપાસણી થોડાં પોષાકમાં

સમજ થઈ યોગ્ય અમલદારો અને અગરક્ષને સાથે ખાસીકીથી કરવી. સમ્યા-
કાળે સમ્યાદિ આટોપી પાછા મળીઓ અમલદારો દત્તો અમલદારો વગેરેની
ખાતમી સાલખની અને જરૂરી જામનો કરવા રાત્રી તે પછી જમે અને
મળીતાદિ વિનોદનોથી પ્રસન્નચિત્ત મુદ્ધ બન્ય (એજ ૨૧૬-૨૨૫). અમાધારણ
મળેગોમા તે તે સભેગ પ્રમાણે જે કાણે જે યોગ્ય તે કરું, તખિયત
નાદરસ્ત હોય તેની વાત પણ જુદી, પશ્ચુ સામાન્ય ગીતે રાત્રીએ પોતાની
દિનચર્યા દહતાથી આ પ્રકારની રાખની (એજ ૨૨૬) અને આ પછીના
પ્રકરણમાં રાત્રી ન્યાયાસને બિરાજી ન્યાય ચુકવે તે વિષે છે, તે ઉપરથી
જણાય છે કે ન્યાય ચુકવવાનું કર્તવ્ય રાત્રીએ મ યાજ્ઞ પહેલા કરવાનું છે. કેમકે
મધ્યાહ્ન પછી ત્રણ કલાક વીતતા પહેલાં તો લગ્નકરની તથાસણી વગેરે મહત્વના
કર્તવ્ય શરુ થાય છે તે છેક એ મુદ્ધ બન્ય ત્યાં લગી પહેલે છે. અતઃ ગણુ-
દાસ હરદત્તની ધાકી રહેલી પરીક્ષા બીજા દિવસ ઉપર મુલતવી રખાય છે આ
જારણથી. અમાત્ય પછી વિદૂષક જાનગી ખાતમી કહેવા આવે છે અને તે
પછી તુર્ત આ ગણુદાસ હરદત્ત પ્રકરણ ન્યાય ચુકવવાના એક કર્તવ્ય લેખે
યોગ્ય સમયે જ ઠપાટવામાં આવે છે. ન્યાય ચુકવતા રાત્રીએ કે રાત્રીનિ-
ચુકત અમલદારે ત્રણ લાયક સભ્ય (ચુદ્ધર તરણુમો કરે છે — ‘આરોસર’)
તો સાથે રાખવા જ (અનુ ૮, ૧૦) આ તો નાટક છે, અદાલત નથી, તથાપિ
પ્રાન્તિક એટલે ન્યાયાધિક્ષ કૌશિકી બેઠે અહીં રાત્રી, દેવી, અને વિદૂષક એમ ત્રણ
સભ્ય છે જ ત્રણેના અભિપ્રાય પણ નોંધાય છે દેવીને મુખારમ્બાદી ઉપે:
અકમાં કોઈ કોઈએ ધણા પાત્ર બેગા થઈ જવા ન દેવાય, એવી નાટ્યશાસ્ત્રની
સ્પષ્ટ આજ્ઞા છે તથાપિ બંને પક્ષકારો રાજથી સ્વીકારે છે તે જ પ્રાન્તિક અને
તે જ પરીક્ષાક્રમ રાખવામાં આવે છે, એ તો આપણે જાણ ગયા. કૌટિલ્ય અર્થ-
શાસ્ત્રમાં પણ રાત્રીની દિનચર્યા આ પ્રકારની જ છે. એ લેખકે દિવસના અને
રાત્રીના એકબી વિભાગો પાડી અમુક વિભાગમાં અમુક કર્તવ્ય એટલી વિશેષ
ચોખ્ખવટ — અગર રાત્રીને એટલી વિશેષ બાધી લેતી વ્યવસ્થાની હિમાયત કરે છે,
એટલું જ એમાં વધારે છે સસ્કૃત શિષ્ટ સાહિત્ય લગભગ આખું નીતિમય અને
ભાવનાપરાયણ છે ત્રીજો નીતિગાથ અનુચિત એવા સ્થળોમાં પણ નીતિમય
અને ભાવનામય આદર્શ ચરિત્રના આકર્ષક આલેખન એના મુખ્ય વિષય છે.
આપણી કાવ્યશાસ્ત્રમીમાસા સાહિત્યને કાન્તા અને વહાલા સન્નિમનની સાફ મીઠી

ઓછા આતુર થઈને—આતુરતા જરા દાળના રાખીને—કાર્યશિલ્પિ વાછા કરી
તો મહને વધુ રુચે. 'એમ કાઠં અને ખીજ લે છે, તેમાં હલ્લા શબ્દ—
મહને રુચે—નો સીધો અર્થ લેવાય. આમાં 'અનાતુર' પાઠ છે. પરંતુ
'અત્યાતુર' પાઠ ઐતહાસિક જ વજનદાર છે, અને તેની સાથે 'મહને રુચે'
એ શબ્દ વ્યેકલિત લેખે લેતાં, પછી રાજાના ઉત્તર સાથે પરિપૂરુ બળી જાય છે.

§ ૫૬ રાજાની પ્રેમની માત્રા

શકુન્તલામાં દુષ્યન્તના પ્રેમનું નિરૂપણ જુઓ. આહીં પણ એવું ગમ્ભીર
નિરૂપણ, અગ્નિમિત્ર ધારિણી અને વસુમિત્રની ઉમર બેતાં, અગ્નિમિત્ર
આગે મોઢો રાજ, આવો વિજેતા અને રાજકાર્યધુરંધર એ એની પરિસ્થિતિ
ત્રેતા, વધારે ઉચિત ગણાત. પરંતુ તેવું આ નાટકમાં છે નહીં. વિક્રમોર્વશીય-
માં રાજાનો પ્રેમ નિરૂપેલો છે તેવું અસંધની અને હર્મિલ આહો પણ બેવામાં
આવે છે. આ સવાલ પ્રેમની ઉત્કટતાનો નથી. ઉત્કટમાં ઉત્કટ પ્રેમ પણ ગંભીર
અને અસંધની બે થ રીતે નિરૂપાય. આ નાટકમાં એ ખીજ રીતે નિરૂપેલો
છે, તેનો રાજાની ઉમર પરિસ્થિતિ અને પ્રકૃતિ સાથે મેળ મળતો નથી. અને
આ અનૌચિત્ય દૂષણ ગણુહું પડે, મોટું, એવું છે. આ નાટકની આ ખામી
મોટી છે. એમાં એ કેમ આવી ગઈ હશે? કાલિદાસ હજી નવજુવાન, ઉત્કટ
પ્રેમ નિરૂપતાં તેને ગમ્ભીર નિરૂપવાની હજી એનામાં શક્તિ નહીં, તે અ-
સંધની જ નિરૂપાઈ જાય એવી કર્તાની પોતાની ઉમર, એટલી કર્તાની હજી
ક્યાગ, — એ મહારો ખુલાસો છે. અને આવી બાબત સૂક્ષ્મ ચિત્તેચ્છનાની રહી,
એટલે તેમાં મતભેદવકાશ તો હોય.

§ ૬૦ નાટકમાં રાજાઓની દિનચર્યા.

મનુ કહે છે રાજાએ ઔર્યધિય પહેલા બેઠવું, નિત્યકર્મ, સંધ્યા, સાંજ-
પૂજનાદિથી પરવારી જહોર દિવાનાખાનામાં પધારવું, રીતે દર્શન દેવાં;
અરને વગેરે સાબળવી. તે પછી ખાનગી દિવાનાખાનામાં મંત્રીઓ સાથે
મગ્નહત કરવી. અતિશુભ બાબતની મસ્તહત અતિશુભ સ્થળે કરવી. (૭
૧૪૫ થી ૧૪૭) અમલદારો ફતો શુભ ચરો આદિની કેદિયતો સાંભળીને
ચોગ્ય હુકમો કરમાવવા. અંગકસરત કરવી. મંથાહને સનાતનમંથા લોજન
પણી થોડી વિશ્રાન્તિના સમયમાં શાસ્ત્રાભ્યાસ જ્ઞાનગોષ્ઠી આદિ કરવા. પાછલે
પ્રહરે પોતાની ચતુરંગ સેનાના દરેક વિભાગની તપાસણી ચોગ્ય પોષાકમાં

મનન થઈ શકે એ અમલદારને અને અગત્યની નાદે ખાતરીથી તે મનના
 જે સચાદિ માગેથી પાછા મળીના અમલદારો દૂરો તથા વગેરેની
 આતમી મામળની અને જરૂરી નામનો ના ગત તે પડી જશે નાદે
 ન ગીતાદિ વિનોદનોવી પ્રમત્તચિન મુદ્ધ વગ (એજ ૩૨૬ ૩૩૫) અમાધાગ્ય
 ન તેગોમા તે તે મતેજ પ્રતાપે ને કાપે ને યોગ્ય તે રહ, તથા
 નાદુરુદ્ધ હોય તેની વાત પણ તુદી પડતુ મામાન્ય ગીતે નાનએ યોતાની
 દિનચર્યા દેહતાથી આ પ્રાગ્ની નામની (એજ ૩૩૬) અને આ પછીના
 પ્ર નામના રાત ન્યાયમને બિના ન્યાય મુ ને તે વિષે છે, તે ઉપરથી
 જણાય છે ને ન્યાય શુ નવાનું તર્વ્ય મનએ મચાતું પડેના મનાતું છે. એ
 નચાતું પડી ગણ ના- વીતતા પડેના તે વગની તથામણી વગેરે નહતના
 તર્વ્ય શરૂ વાય છે તે છે એ મુદ્ધ નય ત્યા વગી પડેએ છે અત્ર ગણ
 દમ હનની બાકી ગુદી પગીકા ખીન દિનમ ઉપર મુવતવી રખાય છે આ
 ગુપ્તી અમાત્ય પડી વિદ્યુ- આનગી આતની પડેના આવે છે અને તે
 પડી તુર્વ આ ગુપ્તદમ હ દત્ત પ્ર ગણ ન્યાય મુવવાના મે તર્વ્ય તેએ
 થાય મમને જ ઉપાદનામા આવે છે ત્યાય મુવતા રાતએ કે નાનનિ-
 મુ ત અમલદારે ગુ વાય- મલ્ય (મુદ્ધ ૩૨૭ મો મરે છે — ‘આસેમર’))
 તેા સારે રાખવા જ (મનુ ૮, ૩૦) આ તેા નાક છે, અદાદત નથી, તથાપિ
 પ્રાશ્નિ એને ન્યાયા રક્ષ મૌરિષી નેડે અહા રાત, દેવી, અને વિ, પ્ર એમ ગણ
 સુભ છે જ ગોના અભિપ્રાય પ નોધાય છે દેગીને સુમારમ્મ દી ઉપે
 અમ્મા મહ દેહાણે ઘણા પાત્ર લેના થઈ જવા ન દેવાય, એવી નાટયનામ્મની
 સુષ્ટ આવા છે તથાપિ અને પદ્મમ્મ રાગથી સ્વીમર છે તે જ પ્રાશ્નિ અને
 તે જ પગી નામ રાખવામા આવે છે, એ તેા આપણે લેઈ ગયા મૌરિષ્ય અર્થ-
 શામ્મમા પણ મનની દિનચર્યા આ પ્રાગ્ની જ છે એ રેખા દિવસના અને
 રાતના ચોખા નિભાગો પાડી અમુ નિભાગમા અમુ- તર્વ્ય એલી વિશેષ
 ચોખવઠ — અગર ૨ જાને એલી વિરોધ ખાતી લેલી વ્યવસ્થા ની હિમાયત કરે છે,
 એટલું જ એમા વધારે છે સમૃદ્ધ ગિષ્ટ સાહિત્ય લાગળ આપુ નીતિમય અને
 ભાવતાપરાયણ છે મીલે નીતિભાધ અનુચિત એવા સ્થળેમા પણ નીનિમ્ન્યત
 અને ભાવનામય આદર્શ ચારિત્રતા આદર્શ આનેખત એના મુખ્ય વિષય છે
 આપણી ત્રવ્યશાસ્ત્રમીમામા સાહિત્યને મન્તા અને વ્હાલા સન્મિતની નાક મી

મૃદુ રીતે ઉપદેશ અને બોધ દેતું અને આપણી આદતોને બેધસ્કર વલણે આપનારું ગણે છે, તેનું એક કારણ આ છે.

§ ૬૧ છંદોચ્ચાખ્યા.

અંકના ૧૫ શ્લોકઃ—૧ પદ વિશે ઉપર આવી ગયું; ૩ અનુષ્ટુપ, ૬ આર્યા, ૧ સ્તંભરા, અને ૧ શાદ્ધૃતચિહ્નિત છે, તેની વ્યાખ્યાઓ છેલ્લા પ્રકરણની છેલ્લી કલમમાં આપાઈ ગઈ; ૨ મન્દાકાન્તા છે, ૧ માલિની છે.

ગા મા (તારા) ન (સલ) સ (લગં) ગા ય (માતા) ય (માતા) - એ મન્દાકાન્તાની વ્યાખ્યા.

સ્તંભરામાંથી વર્ણી ૫-૬-૭-૮ છોડી દેતાં આ છન્દ થાય છે.

લ ન (સલ) સ (લગં) ગા ગા ય (માતા) ય (માતા) - એ માલિનીની વ્યાખ્યા.

સ્તંભરાના છેલ્લા ૧૪ વર્ણીના જે વિભાગ વચ્ચે ગા ઉમેરતાં આ છન્દ થાય છે.

મન્દાકાન્તાના ૪૯લા આર વર્ણી છોડી દઈ, બાકી રહે તેને આરંભે લ મૂકતાં અને નવમે ગા ઉમેરતાં આ છન્દ થાય છે.

ધતિ 'માલવિકાદર્શન' એ અંક ૨ ની મનનિકા.

પ્રકરણ ૫ : અંક ૩ - અશોકદોહડ

૬૨ પ્રમદવન

કવિએ પ્રમદવનને લાંબું, વિશાળ રાજગહેલ અને રાણીવાસની નદી તરફની ખાણીને કોંઈ કાંઈ આવી રહેલું, અને કૃત્રિમ હિલ્લોત કરતાં તરુઓ, લતાઈને, ઝાડી, માંડવા, અને સરુદ્રગૃહ, ગુલામર, જેવાં વિનોદસ્થાનો વાળું કલ્પ્યું છે. સુસુદગૃહ નામ હપરથી પાણી વચ્ચે આવેલા બંગલા જેવી રચના કલ્પવા જરૂર નથી. રાખદાર્થ સાથે સંબંધ નહીં એવાં કેવળ શોભાનાં નામો લેવામાં પણ જોવામાં આવે છે. અશોક (૧) લીલાં ફૂલો, જે ફૂલ વગરનો પણ ગણાય છે, (૨) ઘોળાં ફૂલો, (૩) લાલ ફૂલો, (૪) સોનેરી ફૂલો, જેમાંથી (૧) અને (૪) વિરલ છે. કામદેવનાં પાંચ ખાણીમાંથી એક અશોકનું ફૂલ, તે રક્તારીકલું, મુગધ ઉલટ એટલે, પ્રમદવનના આ એક સોનેરી અશોકને કવિ લગભગ પાત્ર જેટલું ગૌરવ આપે છે. ધારિણી આ અશોકની છાયામાં જ નવો માંડવો નખાવી, તેના દર્શન - દહેા કે વસ્તુ પ્રસંગે રાખનો અભિલાષ પૂરો કરે છે, અને નાટકની સમાપ્તિ થાય છે. કવિનાં કુદરત વર્ણનોમાં ખારીક પિંગતોળી સુંદર તેટલી જ વાસ્તવિક નોંધ ધણી છે, અને એ તમામ છબીક્રમમાં એની સજ્જવાદૌપણ દ્રષ્ટિ આત્મીય છે.

૬૩ ખીલેફં.

નાગરકેલું રાયનગૃહ કામસૂત્રમાં વિગતવાર વર્ણવ્યું છે તેમાંથી થોડી વિગત હપર અપાઈ ગઈ. રાયનીયમાંથી જ હાથ લાંબો કરતાં લેવાય એવી વસ્તુઓમાં ગંધ પાનસોપારી આદિ સાથે ખીલેરાની છાલ એ અંચમાં ગણાવી છે અને તેના હપયોગ વિષે લખે છે—સુખ વૈરસ્ય દૂર કરવાને, ગચ્ચરકા ગંધાતા ઓડકાર આદિ ન આવે માટે, શ્વાસોન્મિશ્વાસમાં દારૂની ને બીજી દુષ્ટ વાસ દૂર કરવાને આ છાલ અવાય છે. વળી જમેરે છે, નાગૃક પ્રિયા શ્વાસોન્મિશ્વાસની આવી કાઠ દુષ્ટતાથી ન ફૂંચાય, માટે તેા ખીલેરાની છાલનો નાખરકને કાયમનો ખપ. એટલે સિદ્ધ થાય છે કે 'ખ. ખીલેફં રાખને કોઠ ધરવા અંગાવે છે. વળી એ દેવીની તેા નોકર, નિત્ય દેવી પાસે જતાવી; કોઠ ધરવાનો વિલેક એવી સ્થિતિમાં કરવા હોય નહીં. વિન રાખનેા નોકર, રાજ આવનારો, તેને કોઠ ધરતો નિરૂપ્યો નથી. પણ પ કવચિત જ રાખ પાસે જાય, વિ. કવચિત જ રાણી પાસે જાય, ત્યારે જેજો કોઠ ધરવાની. અને આવતા અંદમાં વિ. ને સાપ ડસ્યાનો ઢોંગ કરવો છે, તે ક્યાં ડસ્યો, તેા

કહે પ્રમદવનમાં રાણીને કોટ ધરવા માટે ફૂલો લેવા ગયેલા ત્યાં; આ બાબત આવે છે ત્યાં દસ્તૂર સુંળખની જાણ, એટલા જ હેતુથી કવિએ આગળથી અહીં આ ઝીણી વિગત ચોટ હોય. એટલે જ પ. રાજને મળવા ગયેલી એવું કંઈ નાટકમાં આવતું પણ નથી. આમ પં ૦ માને છે આ એટ રાણી માટે અને લા. ૩ માં રાણીનું નામ પણ આપે છે, તે ખાટું કરે છે. અર્થપતિ શુભોનો કે અગ્નિ-મિત્રનો આ કલકાળ હતો એમ જાણવામાં નથી. પણ પ. ક્વિસૂદ છે. પુરુષાર્થો-માંથી અર્થનો પતિ રાજ, એટલે રાજના સામાન્ય અર્થમાં ય એ તો આવો શબ્દ વાપરે, અને જા. ૧ માં જેવું છે તેને માટે જ જા. ૩ માં અર્થપતિ છે.

૬૬ જા. ૧ થી ૧૧

આ. ૫ અંક ૨ ના બનાવની સમાપ્તિ માટે છે. વળી પ્રાચીન ગ્રીક નાટકોમાં કારસ આવે છે તેવું એક કાર્ય લોકમત દર્શાવવાનું હોય છે; આ નાટકમાં એ કાર્ય કવિ આ માળણદાર કરે છે. જુવો અંક ૫ નો પ્રવેશ; ત્યાં આ માળણ માલોની બાબત છેડે છે. જા. ૭ આ દિવસોમાં ધણા માની લે છે આ પ્રવે-શકર્માનો બનાવ અંક ૨ ના બનાવ પછી તુર્ત. પણ કવિ વચ્ચે ગણો રાખે છે : કેટલો ? એનો જવાબ એ કવિની રીતે આપે છે. કામાતુરતાની અસર નેટલા સમયમાં માલો અને અગ્નિના ઉપર એટલી વધે કે તે નજર નાખતાં જ, પ્રેક્ષક ઢળી જાય, એટલા દિવસોના શબ્દોમાં પણ અંક ૨ અને ૩ વચ્ચેનો ગણો આ પ્રકારે દર્શાવેલો છે. અને વસન્ત ઋતુની ચૂકી છે એવો સ્પષ્ટ કાલનિર્દેશ અહીં પહેલી જ વાર આવે છે. પહેલાંના જે બનાવો નિરૂપાદ ગયા અને સૂચવાઈ ગયા, તે આ સમયગિંદુથી જોલા, સૂચનો પ્રમાણેના ક્રમમાં, એમ બનાવોની તારીખો આપણે-અંકોના દિવસોથી સ્વતંત્ર દૃષ્ટિએ-તારવવાની છે. શબ્દો માં ગણો એટલો જ પણ તેટલા સમયમાં નાચિકા ઉપર અસર ધણી જ વધુ થઈ ગયેલી નિરૂપી છે, જે કદરતને ખોળે બહારથી અપસરાપુત્રી કેટલી તો પટકરણ તે અંક ૧ માં નિરૂપાદ ગયેલું હોવાથી. ધણી-ધણી અહીં પ્રતોમાં કંઈ કંઈ છે. આપણી પોથીઓમાં મોઢો કાળજીથી લખેલા હોય છે; પરંતુ સંસ્કૃત ગદ્ય, પ્રાકૃત, નટોને સૂચવ, બાપણેના વક્તાઓના નિર્દેશ, ઉત્તરોત્તર વધુ બેઠકરીથી લખેલાં હોય છે. ઉલ્લી વિગત નહીં જ એવી પ્રતો, તે પહેલાં દર્શાવેલું અંગ અતિ લોહું એવી પ્રતો, સંસ્કૃત છાયા વગરની અગર તો સંસ્કૃત છાયા જ મૂલ પ્રાકૃત નહીં એવી પ્રતો, સંખ્યા-બંધ લેવામાં આવે છે. જે અંગ માટે લલિતો નેટલો બેઠકરાર તેટલી તે અંગમાં

ક્રમતા પેટેલી સંભવે. સંસ્કૃત ગદ્યમાંની બ્રહ્મતાઓ અક્ષમાત શબ્દ કે વાક્ય રહી જતાં, કે ખોટા ક્રમે લખાઈ જતાં, કે ખેંચડાતાં, કે હાંસિયામાં કોઈ શબ્દ શબ્દ-ગુચ્છનો પ્રવાસો હોય તે ય સ્વનો બાજુ છે એમ લાગેરાતાં, અગર તે જ સુધારા છે એમ મૂલતું સ્થાન મેળવતાં,—યથ હોય છે. જૂની કે જુદી લિપિમાંથી દેવનાગરી નકલ લખતાં વાંચનભૂલોથી બ્રહ્મતા જન્મે. પંડિતો મન્ય વાંચતાં શીખવતાં પોથીમાં પોતાની વિદ્યારસિકતાના શુભાનમાં “સુધારા” કરે, એવી બ્રહ્મતાઓ તો પોથીના દરેક અંગમાં સમજાવે. આપણા બહુતો નેટલા હીન તેટલા જ આપણા પંડિતો અ-હીન ! અહીં કાદનો પાક, ટાનીનો તરબુસો અને ત્રીજી વિચિત્રતા અતુકમે જુવો:—

(૧) પોતાની જાત પર ધણીપણું (અંકુશ) રાખી રહ્યા છે;

(૨) પોતાના અભિલાષતું જોર નથી કળાવા દેતા;

(૩) પોતાનો અભિલાષ નથી દેખાવા દેતા.

પં. તુ. અને ભા. નો પાઠ અનુવાદમાં લીધો છે, અને તે કાદ. ના કરતાં ચડિયાતો છે. દોહડ દોહડ અર્ધિણી યુવતીને અભાવાના દિવસોમાં કોઈ કોઈવાર અતિ હલકટ (કોઈક વાર અતિ વિચિત્ર) અભિલાષ થઈ આવે છે; વૈશે અર્ધિણી અને ગર્ભતું રક્ષણ એવા મનોરથ યત્નતાં લગી સંતોષવામાં માને છે. કામી પુરુષોને પણ હલકટ કામાવસ્થા થઈ આવે છે. અને આપણા દેશનો કવિસમપ્રદાય કેટલાક તરુવેલાને પણ આવા અભિલાષ કદરે છે : જુવો ઉત્તરમેધના ચક્રાશોક શ્લોક પરની ટીકામાં મદિલનાથે આ તરુવેલા-ઓની ચાહીનો ટાંકેલો જૂનો શ્લોક.

‡ ૬૫ ભા ૧૨ થી ૧૯

શ્લોક ૧ (૬) તુ ભા. નો પાઠ ‘નહીં સ્ફુર્તિ’ દેહે’છે, તે પણ સારો છે. નાગ મહિજુની : કાદ. મહિજે ઠેકાણે ‘લક્ષ્મીનાંદાર’ વાચે છે; પણ માલન ના લપમાન લેખે મહિજ ચડે; વળી મહિજ તો નાગતું જેલું અંગ જ, એને નાગ પોતાની સાથે જ ફેરવે એટલે જગતી ચોટીના લપમાન લેખે પણ આ પાઠ ચડે. આ લાપણુનો અન્તભાગ ખોટો સમગ્રાયસમગ્રાવાય છે. અંક દરમિયાન વિં પ્રસંગને ઝડપી લેવામાં ફાવી ગયો, એટલે નાચકનાચિકામેળાપ થઈ જાય છે, આથી પંડિતો માની લે છે, અહીં એવો મેળાપ કરાવી આપવા વિષે બક. બોલે છે. પરંતુ એ તો પોતાને પણ માલનને મળવું કેટલું મુશ્કેલ, તે

કહે છે, આવો (વિં આણું છે તે રાખનો) સંદેશો અત્યંત ખાનગીમાં જ કહી શકું, અને એ તો દેવીના નૃપતામાં અતિવિકટ, તથાપિ સાધીશ; ખાતરી રાખજો. વિશ્વસનીય અસ્ત્ર ફૂલ રૂપી તીર. તળવીજ હપક્ષેપ, હપાય, હપાયોપક્ષેપ, એમ ત્રણ પાઠ છે. પહેલો ઉત્તમ કેમકે અરુપ, વિં રાખને વિગતવાર જણાવવા માગતો જ નથી, આશા આપે અને કોઈ કારણે એમ બનવાતો ન પામે, તો ચેતાને નીચું જોવાનું થાય, એવા સંજ્ઞામાં એને નથી આવી પડવું. ઉચિત કામકાજ મધ્યાહ્ન પછીની વિશ્રાન્તિ પછી રાખને ઉચિત કામકાજ (૧) વિશ્રાન્તિ લંબાવી અધ્યયનશ્રવણ કલાસેવનાદિ, કે (૨) લક્ષ્મી કિલ્લા આદિને લગવું. કુરબક લાલ ફૂલનો; અંગ્રેજી નામ 'એમરનથ'. એ ફૂલ ઝડ ન ચીમળાય તેમ જોરસળીથી વધુ આકર્ષક, એટલે કન્યાઓ અને યુવતીઓને અખોડો અને લટો સળવા માટે ગમે. ખં અને કાંડ. 'વસન્તાવતાર' એ વાર વાંચે છે : વસન્તાવતાર સૂચક કુરબક વસન્તાવતાર કારણે જૂલાવિનોદ. તુ. અને જો. ના 'નવાં જીવડતાં જ' પાઠનો અર્થ તો એજ છે.

૬૬ લા. ૨૦ થી ૨૮

શ્લોક ૩ (ખ). અણ્ડન (૧) વચનનું. રાખને કામોની ખોટ નહીં તો બહાનાંની ચ નહીં. (૨) નાચિકાનું ખં. એ માનિતી છે, મહારા પ્રેમનો ગર્વ ધરે છે, તે મહારુ હોત તો ઓસરી ગયું છે તે કબી જતાં ... આ સાથે સરખાવો વિક, ૨ શ્લો ૨૨ :—

આદુક્તિપ્રચુરનુનયોયી શૂં રીઝે રમણી રતિહાલા :

રંગેલા મણિથી અણિત્રેતા શૂં લોલાય - ન તેજકુવારા ।

દાદિણ્ય = વિનય = નાગરકત્વ; સભ્ય નાયકની નાચિકાઓ તર્ક શિષ્ટ વર્તણૂક, માન સદ્ભાવાદિ મિશ્રિત. આ અને યુરોપી શિષ્ટાચારમાં 'શિવલૂરી' નામે ઓળખાતી વર્તણૂક, કેટલેક અંશે સમાન, કેટલેક અંશે ભિન્ન પણ છે. લા ૨૫ અને ૨૭માં વિં કહે છે તે જ રાખ સુંદર કવિતા રૂપે પછીના શ્લોકોમાં કહે છે. અંકમાં આવાં પુનરુક્તિસ્થાનો માટે જુવો લા. ૬૦-૬૧, ૮૬-૮૭, ૧૨૦-૧૨૧, ૧૬૧-૧૬૨. આમ પુનરુક્તિનો આભાસ પણ લાગે એવાં સ્થાન કાવિની ખીજ કૃતિઓમાં અતિ વિરલ. લા. ૨૫ કાંડ. વસન્તને ઠેકાણે પ્રમદવન વાંચે છે; આમ પ્રમદવનપ્રશસ્તિ, પછી વસન્તપ્રશસ્તિ, તે

પછી એયની ભેગી, એટલું વૈવિધ્ય આવે, તથાપિ પુનરુક્તિ છે એ ટીકા લાગુ રહે છે જ.

શ્લોક ૪ (૮) સદય મહાનુભવતિથી ગ્રેયલોના દૂળન વિષે ઉત્પ્રેક્ષા ૨૦ છે, એ નાણે વસન્ત હું એના અતિથિને ફલાણી ચાટકિત કહેતો હોય એવા લાગે છે. (ગ) આત્મકુરુપરિસહી આખામહેરના મુગન્વવાળો વાયુ નાણે વસન્તની હથેળી. અ ગ ચૂદવામસળવાદબાવવાતળાસવા એ વ્યામા આપણા દેશમા ખૂબ પ્રગતિ થયેલી હા ૨૭ હું જે આશાથી રાજને એવી લાગ્યો છું, તે કળો ! વેશાભૂષણ કપડાલતા ધરેણીની સન્નવ ૨૮ શ્લોક ૫ રગાદિ વડે આદ્ય -હેરા ઉપર રવામા આવતા ચાલ્યા, આડ, વિશેષક, અને લાગન વિ. કહે છે આ સર્વેમા યુવતીઓથી પ્રમદવનશોભા થકી નય, રાજન કહે છે વાસન્તીથી થકી નય પણ એ જે સિન્ન સન્નવારોણુ ('પર્સોનિફિકેશન') નથી, વાસન્તીથી = પ્રમદવનની વાસન્તક શોભા (૮) યુવતીઓના એક મૂળે પાકા ઝિરખફલ જેવા લાલ, વળી પાન આવે, ૨૭ લગાડે. તો થ તે આ તાન અગોકફૂલની લાલિમાને ન પહોંચે (૧૫) સ્થામ + આગ્રત + સમુન્વલ હજીક ફૂલ યુવતીઓ લાજન વિશેષક આદિ ૨૮ છે તેને ટપી નય લાંછન કુદરતી તે તલ, લાખા, વગેરે, ફરિમ પણ નાયમ તે છંદણીની આસ પાસ કે એ ના હોય ત્યા પણ — સેથાના બોગ અને ચાલ્યા વચ્ચે, ગાયે, લમણે, ભ્રમરે ઉપર, ભ્રમરોની આખી લખાઈ ઉપર તેમને જુદું જ રૂપ આપી દે એમ, અનેક જાતના, વિવિધરંગી વેલ ખુદી ટપકી રેખા આદિ વડે, કરવામા આવતા, તે વિશેષક. એ રાખદનો સામાન્ય અર્થ ખાસ શોભાનનાર, પણ દરેક યુવતીનું ખાસ, વેચકિતક, એ અર્થે ખગે. શરીરના ખીલ લાગ જે સામાન્ય રીતે ખુલ્યા રહેતા, તે ઉપર વિશેષક રચાતા, પણ અહીં મહેરાના પ્રસાધનોની જ વાત છે. લાસના સ્વપ્નવાસવદતા નાટકમા રાજ નવી ગાણી પદ્માવતીનું વિશેષક નેતા બહેમાય છે, કે આ અનુપમ

વિશેષક ચિત્રનારી અવતરિનુદી પ્રિયતમા તે

સ્વપ્નવાસવદતા

આગમા બળી ૨૪ કહે છે, ત્યાં અહીં (મુકાબલે જ ગલી) મગધમા આ કાણે ચિત્રયુ' હરો ? આ

પદ્માવતી અને વાસવદતા વચ્ચે વચનું અતર અત્ર માલવિકા અને ૪૦ વચ્ચે છે એટલું મા અને ધારિણી વચ્ચે છે એટલું નહીં. એ નાટકમાનો

નાયક અત્રતા કરતાં વધે એટલો જુવાન. ખીજી રીતે પણ, લાસની રચના આના કરતાં સૌન્દર્યશૂદ્ધમતાદિમાં ચડી જાય."

આંદલા તળે ભ્રમરો વચ્ચે આડ, અને તેમાં બિનછી. (૪) તિલક, એ શુદ્ધતા પાતળી ચાર લઘીર જેવી પ્રાંખડીવાળાં મૂલ, જેમાં વચ્ચે ચાલિ ગેઠેરો મધુ ચૂરે, તે પણ યુવતીઓની આડથી ક્યાં ચ ચડી જાય.

૧ પતંગલિ વાર્તાની ચોપડીના દાખલામાં 'વાસવદત્તા' જણાવે છે. આ ગુણાદયથી માચીન, કેમ કે એ તો યથો ઇ. પૂ. ૧લા સૈકામાં. 'વાસવદત્તા' જેવી વાર્તાઓ યુજન હશે, તેમાંથી જ એણે પોતાને સમઢ ઉપજાવેલો, પૈકણ-માં, સાતતર્ણીની રાણીઓના વિનોદાર્થે, (૨) જાસે આ 'વાસવદત્તા' ઉપરથી જ ઉદયન અને વાસવદત્તા જેવાં "ખ્યાતવૃત્ત," જહાંગીર નૂરજહાં જેવાં જાણીતાં નાયકનાયિકા વિષે પોતાનાં નાટકો રચ્યાં પણ એ 'વાસવદત્તા' વાર્તા પતંગલિ-થી કટલી ઠેલવી રચાયલી તે જાણવા સાધન નથી; તેમ જાસ વિષે આવો તકે પણ એનો સમય નક્કી કરવામાં મદદ કરતો નથી. (૩) જીજ્ઞાસિની અને રાજ-શુદ્ધ અન્યેન્ય પ્રતિસ્પર્ધા મહારાજ્ય, વચ્ચે કોશામ્બી પણ વત્સોને ગળી જઈ ગંગા લગી વિસ્તરું" ત્યારથી જો કે આ બધી નહાતું, તથાપિ એ એકે એને એકલે હાથે નમાવવાની હિમત ન કરી શકે એટલું તો ખરું. ગૌતમ બુદ્ધના ઇમાનામાં ઉત્તર હિન્દનાં રાજ્યો વચ્ચે બલતુલા (બેલ્તસ એક પાવર) આ પ્રકારની જણાય છે વત્સોને મૂળ સહસ્રામીકે નમાવ્યા હશે. જો કે એના પૌત્ર ઉદયન સામે પણ વલ્સોતું એક ખંડ થયેલું—કદાચ મગધે ઉજ્જૈનું, જે મલોતની મદદથી બેસાડી દેવામાં આવેલું. જીજ્ઞાસિનીને મહાસેન મલોત (વાસવદત્તાને પિતા) અને રાજ-શુદ્ધને અનતશત્રુ કુણ્ડિક (પદ્માવતી અને દર્શકને પિતા) અને ગૌતમ બુદ્ધથી વધે નહાના. અને ઉદયનથી વીશેક વર્ષ મોટા, અને એ બેની મહારવાકાંક્ષા અને સ્પર્ધા પ્રસિદ્ધ, એટલે બેયથી પાકા ઉદયને—સ્વસંરક્ષણ મટિ—સ્હેદાણીની જ આખર આટવાતું પસંદ કર્યું. અને પદ્માવતીથી કુણ્ડિકને છેલ્લો પુત્ર દર્શક નહાનો હોય, એ જ એક માતાનાં હોય, તો અનતશત્રુ અને તેના પછી તેનો એક પુત્ર મરી જતાં, દર્શકના વાલી લેખે ઉદયને મગધની સત્તા દર્શક સાયક ઉમરનો ચતાં લગી લોગવી પણ હોય, જો કે આનો સમગ્ર કાલ ઇતિહાસકને મુએલો જણાતો નથી. ઉદયને મગધ સાયવ્યું હોય તો તે દરમિયાન કોશામ્બી એના મોટા થયેલ પુત્રને હાથ રોપાયેલું. પછી મગધ છાડી ઉદયન પાછો કોશામ્બી આવ્યો ત્યારે જુવાન પુત્ર

§ ૬૭ આગળના દશ્યની ગોઠવાણુ.

નેનેરી અશોક ફરતો મોઢા છે તે પછર ચણેનો કે નેની ઠપલી સપાટીય ર સઅધી માનવાની જર નથી રોજ વજાય, પાણી છટાય જ ને હથગથી ફૂલ ખરે, તરુવરના વમઠની રેગી દાયા ખરી જ, ખુગે પવન આવ્યા ઢે, અને ચોપાત આવ્ય ઠરે, એ જ આવા સ્થળની રો ભા. માત્ર ચોપડી વાચે. મર્ત્યક્રિયાપદ આદિ આધીઆધીને, તેને આ પરિસ્થિતિસૌન્દર્યના ખ્યાત આવતા વાર લાગે આ ચોઠાના એક ઘાગમા ગ્યામાને મોટા વેગે તે જ અશોક પર ચડાવેના છે, તે સાતઆઠ મૂર પહોળા આદેશગ મૂર છે આ લીલા ગમીઆ નેની દિવાલ નચે છે, અને ઈરાવતી તિપુલિમ આવતા આની પાછળ બાય છે ચોઠાના ખુલ્યા ભાગમાની નાલ બ કરે છે બાય છે તે ણલુ આ બીજા નેડ ગુલે રૂઢબળે છે. એ નેડ આવી તે પહેવાથી, ચોઠાના ખુલ્યા ભાગની બીજા બાજુએ સદાય છે રાજા (૧૦ ની નેડી, ચોઠાથી થોડે જ દૂર બાડ વેલા શુભ અને એક જા ઝાડની કુજ નેળી ત્યત્રા થઈ રહી છે, ઝરતને ન લેવી મહદ હેતા, તે લતા, જમા આ પુરુષનેહ પછ મા બકુ ઢે જોને છે તે જલે સામળે છે ગા બકુ ને પોતા હપર આમ આઠ આવ્ય અને આઠ માન મડાયા છે, તેની ખમર જ પડતી નથી તેમ ॥ નિ કે રા વિ ને પણુ એક બીજાના સાન્નિધ્યની ખખર પડતી નથી, એવી કવિની પ્રકવના છે

§ ૬૮ ભા. ૨૬ થી ૫૬

ભર્તારી-ભટ્ટારક કુવરી બી ન દેગતા રાજને ભર્તારી મ્હે નહી પિતાગે વા ભાઈએ વાગ્દાન થુ ત્યારથી માઠ ની છલે અઠ મોટા ભટ્ટારક રાખ્દ ચડી ગયેલા, તે એના આત્મગતમા આવી જય, રાજને ભર્તારી મ્હેતા તે એ વિદિશાગણીની પરિજન થઇ ત્યાગથી શાખી એઠને ખને પાઠ સારા આદર્શ કથા મમાતુરતાની વ્યજનામા માણસ બીજુ વારવાર બૂલી જાય, એ નિસમ્મદાય છે હીર્ષ નિશ્ચિન્ન અને પોતાને માથે નવી રોમ્મ સાય સ્વીજારનારી કાઈ જ નીકળે,

દુષ્ક પિતાને ભગવા પહેરવા રૂજ પાડેલી એવી કધક કથા નેનોમા નેવામા આવે છે ખરી (૪) હિન્નચિની અને માવવાને હેક કાલિબના સમય લગી ખુમાગી, ન ગમધ પ્રસન, પાચાલ, કાશી, મથુરા, અહિંગનાદિની મ્હાગરૂતિ સુલકતા મમકથા એ આજઝલના અમારી તેરે કથાથી આવે? એ સો અમારી નેથી જ તાગરૂ જીવનના સસ્મર શીખેવા ને!

અને મા. ના અભિલાષ પૂરે એવું ઇનામ તો બીજું નહીં જ. પીળચટ્ટી ખાંડ જુલો પ. ની અંગ્રેજી દીકમાં વૈષ્ણવ ગ્રંથોમાંથી બિતારા, લા. ૩૨ નૂપુર બિતારી-ને આવેલી, કમ જે ગાઢી દેવીનાં ખેરીને નાયવણુ; પોતાનાં હલકાં ય રાખેલાં હોય, તો દેખાવ અનુગતો થઈ જાય રણહારે ખેસૂરો બની જાય. આમ પગ અડવા અને કપડાંની ટાપટીપને બદલે મદનબાધાનું બહાવણપણું. શ્લોક ૬ જલારાય આસપાસ ઝાડબુંડ લાગી રહેલાં એટલે થયેલ તે નથી દેખતે; ઝાડમાંથી અમુક જગ્યાએ સારસોનો કલરવ સાંભળે છે અને અનુમાને છે, ત્યાં પાણી હોયું જોઈએ. મા. = એ ન દેખાતું જલ. વિ. = સારસ. વિ. રાજાને અહીં ખેંચી લાવ્યો તેને આખાદ લાગુ પડી જાય છે. શ્લોક ૭ ઝાડોના બુંડની પાછલા ખેડોની ડાયાઓ-માંથી મા ચાલી આવે છે, તેના શરીરને રા. નીચેથી જેમ જેમ વધુ ભાગ દેખાતો જાય તેમ તેમ જાંચા કમમાં જુલે છે, અને જુલે છે તેમ વર્ણવે છે, એટલું જ વાસ્તવિકતા તેમ કવિવત્ લક્ષણ આ શ્લોકમાં છે. અવયવોની વિગત તો સામ્પ્ર-દાયિક પદાવલિએ જ વર્ણવે છે, જે કાલિં પછી પછી એટલીબધી વાર ફરી-ફરીને વપરાઈ છે, ચવાધચામને ક્યારની યે કૂચો-કવિત્વમય નહીં કવિતાભાસી પદાવલિ, બની ગયેલી છે. મૃગનયનાણું હરણ જેવી અભિયાણી આંખવાળું. શ્લોક ૮ બરુગભી (૧) બરુ (૨) શર નામનું બહું ખડ. બનેના સાંઠાના ગર્ભને રંગ પોખરાણ આછી પીળાશવાળો. કુન્દલતા અતિમુક્તલતા, મેગર-વેલ; જે વસન્ત ખેસતાં લગભગ રૂલપાંદડાં વિનાની થઈ જાય છે. કાલિંના નાચકો કામાતુર નાચિકા માટે ધણુંખરું આણું ઉપમાન જ વાપરે છે. એવું શ્રેષ્ઠ વર્ણન શકું અંક ૩ માં - મામકામં એ શ્લોક, (અનુવાદમાં - બેઠા બાલક) તે કે એમાં તે ઉપમાન માધવી લતા છે, ગ્રીષ્મ હોવાથી.

લા. ૩૬ અહીંથી રાજાને ખાતરી થાય છે કે માંને પોતા ઉપર પ્રેમ છે જ (લા. ૧૧૭), ત્યાં લગીનો કમ જુલો, વચ્ચે બીજા અંશ આવે છે, તો બાજુએ રાખીને. નવાં કાર્યમાં ગતિ નથી હોતી, ત્યાં રસ પૂરવા મટિ કાલિં આવી કંઈક શુકિત કરે છે, જેને આપણે 'પ્રશ્નના ઊકેલ પ્રતિ માનસિક ગતિ' કહી શકીએ. શકું. અંક ૧ લો અને ૭મો જુલો; વિકં અંક છેલ્લો જુલો. હું પરજુવા ઇચ્છા કરું છું પણ એવું લગ્ન ધર્મ ખરું? આ બાબત દોણ, કોનો? શકુંતલા શું ગાઢી છે — મેળાપ થશે? ઋષિને આશ્રમેથી આવેલો આ ક્ષત્રિયકુમાર દોણ? — એ પ્રશ્નોના ઉકેલનો કાલિં

ત્રણે સ્થલે એક એક પચથિયું ચડાવતો સુંદર કંમ થોળે છે. અત્ર છોડા અંકમાં પણ માલને લગતો પ્રશ્ન છે ત્યા પ્રકાર જુદો છે : એ કોણ તે પ્રથમથી કહેવાઈ નય છે, તો એ આ દશામાં આવી પડી શી રીતે તેનું વર્ણન જ ખાકી રહે છે, એ પ. કરે છે. ૨૯૧. ૬ મલય-જ મલયગિરિથી આવતો. ભા. ૪૩ અદ્વૈ એવો પાડે પણ છે. ભા. ૪૪ મેગલ મદગરતો ગળરાજ. ભા. ૪૬ રા. અત્યન્ત કામાતુરતામાં નજી એ સાબળતી હોય તેમ એને સંબોધીને બોલે છે. ભા. ૪૬ ખીજું વાક્ય આવશ્યક, અને તુ. એ. મા છે. એના અર્થ વિષે ધણા ભૂલ કરે છે. હું જેવો કોણા થ ન ભૂલે એવી મહત્વની ખાખત, એ વિ. ના શબ્દનો અર્થ નથી. આવી ખાખત હું સોપું તેમાં ગફલત કરે એવી એ માણસની મજદૂર શી વળી — ગફલત કરે, તો હું જોઈ લેનારો બેઠો છું ને! વિના શબ્દો તો છોક સાદા છે; એ કંઈ હજી બોલે છે તે બપર જ અર્થનો જયો આધાર છે. પુસ્તકપડિતોનું પાંડિત્ય આ સ્થળે તેમને સાચો અર્થ નથી સુઝાડી શકતું. ભા. ૫૨ વેસર છુટો મૂલ પાંદડી પ'ખી છળી સાથિયો આદિ મુખ્ય આલેખ્યની આસપાસ, તે ખીલી બોલે અને આશુ થ શોભે એવું બાતીગળ કામ — ચિત્રામણ, ભરત આદિમાં ન્યા એ ચોગ્ય તે પ્રસાધન. ભા. ૫૩ એની સાથે ભા. ૧૦૫ પણ જુવો. ખનેમાં અંતિમ અર્થ જ લેવાનો છે. કવિ રા. ના પ્રેમ કરતા પણ મા. નો વધારે ઉત્કટ ચિત્રે છે. માને રાજનો પ્રેમ મેળવવાની આશાએ જ જીવતી આલેખે છે; સાથે બીજામાં બીચી કલાશકિત અને ક્રોધ આદિ-નત્ય વાળી. એ તખતા હપર આવતા એ પદ બોલી તે એના પ્રેમપ્રકારની ચાવી જેવું છે. એનું તેજના અંગાર જેવું અને અનળ પ્રમાણસરતા કામવતું રૂપ કવિના આલેખનમાં આવશ્યક તથાપિ મુખ્યભલે જોણુ દેખા છે. હવ્ય કુલે જન્મ, હવ્ય સંસ્કાર અને કળવણી, હવ્ય દૃષ્ટાન્તો ગુરુઓ અને સોબતીઓ, અને હવ્ય ભાવનાઓ, એ વડે ■ સમ્યારિત્ર ધડાય, અને તે એમાં કે તેમના લોહીમાં અસદ્ધિ-ચાર અસંયમી ભર્મિ નામે સ્ફુરે નહીં. આવા પાત્ર જ સન્નત; આવાને મારે જ દુષ્યન્તની કસોટી — “જ્યહાં પડે સર્જન સંશયે, ત્યહાં પ્રમાણુ અન્તઃકરણોર્મિ એહની” (અંક ૧-૨૨). આવા મરલિયો સ્વાર્પણી સ્નેહ છતાં જે આચણુશુદ્ધિમાં દ્વે. રાજ છૂટ લેવા ચાહ છે, ત્યા ખને પ્રસંગે-પોતાને પણ જો કે એ લગ્યાવતી વાત, તથાપિ મા. દેવીના નામની હાલ આગળ ધરે જ

છે. અને કવિ અહીં આ ઇ. ના મવેશ રહેલાં મૂકે છે, સાગિમાય. ઇ. આવી
એટલે તો આ બેને આપ્યાં જણું પડ્યું એવું કવિનું નિશ્પણ છે નહીં. જતાં
જ હતાં, અને ઇ. આવી ચડી. એટલે થઈ નો “સુખ મણુ” એ પાઠ નબળો
છે. સૂત્યમહુડન નથી ખમાતી આ પ્રતિષ્ઠિત ચિંતાની પ્રેમ દયા. વહેરાનેરો
આપધાતમાં જ અંત આવવાનો; કે શરીર મેળે પડી જવાનું. અને તો દરેક
સુલભ શબ્દને અગ્નિદાહ મઠિ તૈયાર કરતાં, તેને આવાં જેમલ ધરણાં અને હૃતમ
હલાકારીગીરીનાં પ્રસાધન બલે અજવાતાં બહુ પાસેથી વચન લે છે, તે ય બુલો.
ચિત્રમાંની ઘેરી રેખાઓનો અર્થમહુલ કરવાને જેપરવા આવતા તો અશક્ત, અને
દાવા કરે ચિત્ર પૂરેપૂરું સમગ્રયાના, તે ક્યો કલાવેતા ચલાવી લેશે ? હા. પદ
અરોહણહાટની વાત ઉપર માલનના શબ્દોમાં (આ. ૪૦) આવી ગઈ, તે વળાંતે
કામતુર રા. તું ધ્યાન નહીં, અગર તે પાછો લૂલી ગયા. અહીં એ પીતા એના
મગજમાં ઘેરે છે, અને વિ. એની “જોતા નથી ?” એમ જશ રાત્ર કહે છે.
પણુ ઉમેરવું જોઈએ કે આ અશ ક્ષણ થઈ ગયા છે. ‘અમર્યા’ = અકારણે પીતા
પણુ એ પાઠ છે. (૧) મોટાં કારણે જ દારીને પેરવા આપે; (૨) મહારા
કારણે જ આપે છે. અનુવાદમાં પાઠ લીધો છે તે અને પાઠ (૧) એક આશયના
છે. પણ પાઠ (૨) “મહારા કારણે” — વિદુષક ધારિણીને હુલાવતાં બાણીને
પાત્રી નાખે છે (એમ કહે છે તે ન કળાય એટલી ચાલકી વાપરીને), કેમકે
ધારિણીને વાંચે અને એ ખાટલાવશ રહે, તે દરમિયાન થોતે રાત્ર અને માલવિ-
કાનો મેળાપ સાધી શકે, — આવી સંકલના કાલિદાસે કરી છે, એમ જેઓ માનવા-
માં હશે વાંધો જોતા નથી, તેમનો આ “મહારા કારણે” પાઠ છે. ખરું જોતાં
આ સવાલ ચાલકેદનો નથી, સુરુચિતો છે. વિ. ને રાત્રની સેવામાં આટલી હદ
લગી જતો પણ કાલિદાસ નિરૂપે છે, એમ જેઓ માની શકે, તેઓ આ પાઠને જ
વળગશે. જેઓ આવી થોળના કાલિં કરે જ નહીં એમ માનવામાં દહે છે, તેઓ
આ પાઠને ખોટો જ ગણશે.

૬૬૬ લા પાઠ થી ૬૩

શ્લોક ૧૧ (ગ, ઘ) અમદેવ શંકરને પોતાનો તીર મારવા ગયો, ત્યાં શંકર-
ના પ્રીત, સમાધિમાં ય જગતાં, નેત્રમાંથી અગ્નિ બહીક્યો, અને એ રાખની દગલી
થઈ ગયો—માનવો ગોરા પગ, તે જાણે એ જ વિપત્તિની દગલી ! અને અનંબનો
નવો જાવ એમાંથી જ ઉગતો જણાય છે ! આ હજી લીલી રાગરખા તે એ

કામદેવમની નવી પૂરતી કુંપળો ! રાગ—(૧) રંમ, (૨) પ્રેમ, લગ્ન ૬૦ પં. નો પાઠ નળળો છે, રા. ના જવામ સાથે એ એવોજ બેસે છે. વળી એના પાઠમાં તત્રમત્રતી = માલવિકા. વિ. અભ્યારથી મા. ને તગભ. કે અત્રમ. કહે એ અ-જુગત. ૨૨૫ પાંચમાં કાન્તાના. રતિ—અપરધ પ્રણયિની તર્ક ને આચરણ રાખણું થઈ તેમા ન્હાની શોધી ગણતી કરતો પ્રણયિ એ સૈદ્ધાંતો દરમિયાન પુરુષો અનેક સ્ત્રીઓના પ્રણયિ થતા અને રહેતા. એમાં બેવકાફારી જેવું કશું ગણાતું જ નહીં. આ તો પ્રણયિ ભેડાં એકબીજાની છોડાઈ પડે એવી કાફોની જ વાત છે. લગ્ન. ૬૩ સિદ્ધિ હજી આધી છે. પણ થવાની જ એમ સ્પષ્ટ બેતાર : આથી વધુ—ત્રિકાળજ કેમ ને બ્રાહ્મણ—એવો અર્થ લેવાની અહીં જરૂર નથી; જો કે એવો અર્થ પણ કાલિની કૃતિમા અસમ્ભવિત નહીં

§ ૭૦ દારૂની લહેરમાં

કાલિની કૃતિઓમા દાડ પીતી યુવતીઓ, ખાસ કરીને યુવૈયશ્વિમ માળ-વાની અને ઉજ્જયિનીના ઉલ્લેખો છે. એ ચોછામા આછા દોઢઉંઠર વર્ષ રહેલાના સમાજમા ધર્મ, નીતિ, આચરણ, જ્ઞાતિઓ રાજ્યો, ગણસભા, શ્રેણીઓ, આદિના બંધારણ, વ્યક્તિઓની આદતો, તેમનાં ચારિત્ર, તેમની ભાવનાઓ, તેમના આદર્શ; તે સમયના અન્ત.પુર, નગરો, નાગરકો, વેશ્યાઓ; વગેરે અસખ્ય અશો આપણે જેને લાખા કાળથી ખાસ અર્થ અને હિન્દુ વિશેષણે જાણતા આવ્યા છિયે, તે કરતા અત્યન્તાત્યન્ત સિન્ત હતા, તથાપિ અર્થ અને હિન્દુ અને વૈદિક હતા : માત્ર, અવન, મહેન્દ્ર, યોજ્ઞ, જૈન, શક કે હૂણ, કે ખીલ કોઇ અર્થમા અવેદિક, અનાર્થ, કે અહિન્દુ નહોતા. આ મોટા ઐતિહાસિક સત્યને અત્ર ખીલે પણ સ્પષ્ટ છે. તે સમયનો સમાજ જોયા કે હાલનો એવું કશું જ સૂચવવા ઇચ્છા નથી. નાટકમા ઈંતુ ને નિરૂપણ છે, તેમાની ખામાઓ એ દારૂ પીતી તેને લઈને, એમ સૂચવવાનો પણ કવિનો ઇરાદો નથી. આ નાટક દારૂનિષેધની પ્રચારપત્રિકા નથી; કે નથી એ દારૂના ગુણગાન માટેની પ્રચારપત્રિકા. ખીલે દિવસે દેવીને મળવા બચ છે ત્યારે દારૂ પીને નથી જતી; ત્રીલે દિવસે પાછી સમુદ્રગૃહ આવે છે તે દારૂ પીને નથી આવતી. એ પ્રસંગોમા પણ કવિ એનું વર્તન ચિત્રે છે તે જુવો. એના દારૂ તો પ્રિયંશુ પાછળ સંતાળને મુહૂર્ત જીભી ત્યાં ક્યારનો બતરી ગયેલો. જે કંઈ આચરણ પછી કલાક જેકલાકમાં કરે તેમા વધુ

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

પડતું છુકાવી દે, એટલી જ એના એ પાનની અસર હશે. બાકી બધું બને છે એના મિનજ એની ભર્મિલતા નિખાલસતા અને અશ્લીલતાને અનુસરતું. તો કાલિદાસ 'દાસ પીને આવી' એમ આજે છે જ શાને વારુ ? આપણે શું બાંધીએ ? જરા લયહતી સુંદરી તખ્તા ઉપર લેવાનો તે સમયના એતાઓને શોખ હશે; કોઈ સલાહકારે નવજુવાન કર્તાને કુંક ભારી દોષ કે વિષ ચરે છે એવાં ફેલ કરતું પાત્ર આજે છે, તો સાથે આ પાણુ આણુ, સંસ્કૃત નાટકકારોને, તખ્તાની પરિસ્થિતિ જે કર્તાને કેટલુંક તો અમુક સ્થાન, અમુક સુરખળી, અમુક નટચમૂના ખાસ અભિનયને અનુકૂલ ચોતાની કૃતિમાં આણું પડે છે, તેનાથી વિમુક્ત કલ્પવા, એ કેવળ અવાસ્તવિક. અને તે કાળમાં ખાસ કરીને માળવા મથુરા વિદિશા પ્રદેશમાં યુવતીઓ દાસ પીયે, કોઈકવાર જરા વધારે પીવાઈ જાય, તેથી શિષ્ટ વર્ગમાં પણ તેમના વિષે કોઈ ઉલકું મત બાંધતું નહીં, એ તો ઉપર આવી ગયું.

અનુવાદમાં એક આ પાત્રની ભાષા બદલીને મેં થોડી ગ્રામ્ય રાખી છે. મૂલ દાસી જ, તેમાંથી રાણીપદે ચડી, તે ચોતાની અને ખીજ દાસીઓને — સખી ગણે તેમનેય — જરા દૂંકારે બાલાવે, તેઓ પાસે ચોતાને ડગલે ડગલે 'રાણીજી' કહેવડાવે, વગેરે સમજાય એવું છે. અને લા. ૬૯ થી ૮૦ લગીની માલા આપણે ઉપર "પ્રવેશક ભાષણ" નો વર્ગ પાડ્યો છે, તે જાતની છે. એટલો વખત મા. બ. ૨૧. વિ. જણે તખ્તા ઉપર નથી, એમ લેવું પડે છે; કારણ પાણુ ઉપર આવી ગયું છે. પાણુ આપણે સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રે ફરમાવેલી અંકની જડ સળંગતાને વળગી રહેવાની જરૂર નથી. પડદો પાડી આ નવાં જોડાંને એમના સ્થાન લગી આણીએ અને પછી પાછો ઉપાડીએ, એવી ગોઠવણ આપણે તો રાખવી જ પડે. અંક ૪ માં ઇ. નિ. ને સસુદ્રગૃહ આગળ આણુતાં કવિ ૧૪ ભાષણોની માલા રચે છે, તે અંશ પણ આ જાતનો છે. અને અંક ૩ અને ૪ લેગા લઈને આપણે અંક ૨ જો રચવો એ સૂચના ઉપર આવી ગઈ છે, તેનો અમલ કરતાં આ જે માલા જરા દૂંકાવવી ને તેમનાં સ્થાન ફેરવવાં થ પડે. નાટકની સંકલના આપણી દૃષ્ટિએ અને આપણા તખ્તા માટે વધુ સુધરિત લાગે એવી કરવાની ખાતર આમ માત્ર બાલ ફેરફારો કરીએ, તે યથાચોગ્ય થાય તો ટીકાપાત્ર ના ગણાય.

૬ ૭૧ લા. ૬૯ થી ૮૦

લા. ૬૯ આ વાક્યમાંથી જે શબ્દ પડી ગયા લાગે છે, પુનરુક્તિ જેવા

લાગતા તંત્રના હોય મૂલ વામ્ય નીચે મુજબ હશે —

“ગૌતમે કહ્યું” તુ, ‘રાણીજીને બહેના આણીને’, તો રાણીજી, પ્રગ
ભાપાડો. ” (ગૌતમેજી મહિત તુવરકુ ભટ્ટિણીત્તિ । તુવરકુ ભટ્ટિણી ।) ભા. ૭૬
પ્રમદવનના અન્ત પુરને લગતા ભાગમા રાણીજી જ છટથી ફરે, પરિજન
વગર જામે ત્યાં જાય આવે તે રૂનાહ, એવો જ હોખમ્ત કદરતી. ભા. ૭૭
વિદુષકે વાગિણીને પાડી નાખી એમ અત પુરમા બહેમ પણ ગયો હોત, તો
તે અહીં તેણે બાલી નાખ્યા વગર રહે ખરી ? એમ ખીજની મુશળી, ઝીણામા
ઝીણી હીલચાલમા રસ અને તે બોલબોલ મરતા મરી મસાલો ભભરાવી તેમા
પેચપ્રપચ હારજીત આદિ વાચવા, એ જ આ મોટા — ખીજ કામકાજ
વિનાના — સમૂહનું નિત્યમ્મ એમા જ શોક પુવાનમાથી ઘન્ટા થાય
ભા. ૮૦ માં છે, અત્યન્ત કપાળી છે, ખરેખર.

૬ ૭૨ દ્વિકેન્દ્રી અને ત્રિકેન્દ્રી દર્શ્યો.

અમ દરમિયાન પડેલા ન પડે એવો નિયમ ખાળતા સરકૂત નાટોમા
દ્વિકેન્દ્રી કહ્યું છું એવા દર્શ્યોની કના નાટ્યકારને ખીલવવી પડે છે આપણા
ઉત્તમ નાટ્યકે, ભાસથી તે શ્રી હર્ષ ભગીના, દ્વિકેન્દ્રી દર્શ્યોમા માતખર છે એ
જ્ઞાના સારા નમૂના લેખે જુઓ શકુન્તલા અક ૧ મા “પહોણે કદમ સભ-
જાય છે” એમ રાજા મહે છે ત્યાંથી સાડીને ‘પૌરવ વમુધાપાલક’ એ
આર્યા સાથે તે છતો થાય છે ત્યાં લગીનો અરા અહીં પ્રેક્ષોને જેય રચાને
એકસરખું આ-ર્ષણ લાગે છે, તો એ દર્શ્ય એમ મધ્યખિન્દુવાળા વર્તુલ જેવું
નથી, જે નિયામખિન્દુ (ફોકસ) વાળા લખગોળ (ઇલિપ્સ) જેવું છે
આવા દર્શ્યને દ્વિકેન્દ્રી (બાઇ-ફોક્સ) કહ્યું છું એ દાખલામા બેમાથી એ-
કેન્દ્ર અને ત્યાં પાત્ર ખીજ કેન્દ્ર અને ત્યાંના પાત્રોથી રૂપ છે પણ ભવ
ભૂતિના ઉત્તરશામ્યરિતમા છેલ્લા અકમા પેટાનાટક ભજવાય છે, અથવા
રોજસ્વીયરતા હેમ્લેટમા રાજનારાણી દરબારીઓ આગળ હેમ્લેટના નટો પેટા
નાટક ભજવે છે, ત્યાં બે દ્વિકેન્દ્રી દર્શ્ય રજુ થાય છે, તેના બે જ કેન્દ્ર
પ્રગટ છે એટલે એક કેન્દ્રની રૂપિત દ્વિકેન્દ્રી દર્શ્યજી આવશ્યક લક્ષણ નથી

આવા દર્શ્યમા પ્રેક્ષકનો રસ બે રચાને બહેચાય તેથી આખાનો રસ એકો ન
થાય, હલકો એ બે ઝરણ સમાન્તરે ગતિ કરી એક ખીજન પેષે એમ વહે, એવી

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

રચના જ કર્તાએ કરવી જોઈએ. આમાં ખામી રહે તેટલી કર્તાની કચારા.*

કેટલીક વાર વસ્તુની ઘટના જ તે અંશમાં જોવા દોષ કે એક કેન્દ્ર વા બને કેન્દ્રે ગતિ છેક મન્દ હોય. અહીં બા. ૪૨ થી કંઈ લગીનો અંશ બને કેન્દ્રે છેક મન્દ ગતિનો છે. જોતા હપરના કેન્દ્ર આગળ મા. ની પાટલીઓ રંગવી એ જ કાર્ય છે; રા. વિ. લપાયા છે તે લતાગૃહ - કેન્દ્રે (હુશગૃહે તેા નથી જતું) બા. ૪૩-૪૪, એટલે) માલવિકાને જોવા કરવી, મહનતાપને એ દર્શન રૂપ અન્દનની ઠંડક લગાડવી અને ખા. ૬૫ થી કાર્ય ક્યારે કરે છે તેની રાહ જોવી, એ જ કાર્ય છે. અને કવિને પણ એ હતીકાર્ય ઇ. અહીં આવી નય પછી આરમ્ભનું છે. તથાપિ રાજકેન્દ્રનાં બાવણુ ૧૩ અને માલવિકાકેન્દ્રનાં બાવણુ ૮ કવિએ બંને રસ-અરણ્ય પ્રેક્ષકને એકસરખાં આકર્ષક રહે એ પ્રમાણે અનુક્રમ સાધીને ગોઠવ્યાં છે.

બા. ૮૧ થી ૧૧૨ લગીનું હરથ તપાસો. એમાં વચ્ચે માલવિકા-કેન્દ્ર છે તેની એક બાજુએ ઇરાવતી-કેન્દ્ર ગીઝ બાજુએ રાજ-કેન્દ્ર છે. આવાં ત્રિકેન્દ્રી હરથો માગે એવું વસ્તુ-સંસ્કૃત નાટ્યકારો વસ્તુ સંકુલ ન જોઈએ વગેરે નિયમોને વળમતા હોવાથી, મળી આવવું વિરલ. પણ અહીં તેા રાજનો સંદેશ બા. ૬૬ તે રાજ પોતે અને ઇ. બંને સાંભળે જોવા કવિની યોજના હોવાથી ત્રિકેન્દ્ર હરથ અનિવાર્ય બને છે. મધ્યકેન્દ્રે મા. બા. જે કાર્ય કરે છે તે રા. માં અનુકૂળ ઇ. માં પ્રતિકૂલ લાગણીઓ ઉપજાવે, અને આગળ આલતાં ઇરાવતી કને જે કાર્ય કરાવવું છે તેની પૂર્વપીઠિકા રચાઈ નય, એ કવિનો હેતુ છે. ઇરાવતીનું આમ ખણ્ડન થાય તે માલવિકાપ્રાપ્તિમાં આવશ્યક, એમ મણીને કવિએ વસ્તુનાવ હંકારું છે. ઇરાવતીધારિણી વચ્ચેનો વિરોધ પણ અહીં ફરીને આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. ધારિણીની સંમતિ જ ઈષ્ટ તેા તે કાર્યારંભ માટે મળે છે, અંક ૧-૨ માં, કાર્યને અંતે મળે છે અંક ૫ માં, એ અકોની રાણી ધારિણી છે, ત્યાં ઇ. આવતી જ નથી, આ વચ્ચે અંશોની રાણી ઇ. છે, એમાં ધા. આવતી નથી. ઇ. નું ખણ્ડન યદ્ય નય તથાપિ એને માટે આપણી સહાનુભૂતિ તેમ રાજ અને ધારિણીનો બાવ છેક ઘટી ના નય, એ પણ કવિનું લક્ષ્ય છે.

* ત્રિકેન્દ્રી હરથોના પૃથક્કરણથી પાઠનિર્ણયમાં પણ મદદ મળે છે, એને માટે જુલો મહારો અંગેલ નિબંધ. ધિ ટેકસ્ટ જોફ ધ રીકન્સલા.

+ આગળ ત્રિકેન્દ્રી હરથનાં બાવણુની ગોઠવણુ અણ કોલમે છટી પાડી આપું છું તેમ અહીં વચકે એ કોલમે ચોતાની મેળે ગોઠવણુ તપાસી લેવી.

મનનિકા ટીકા : ૭૨

આ ત્રિકેન્દ્રી દૃશ્યમા ભિન્નની ગતિ એ જ વસ્તુગતિ છે એ પોતાનું દૃતિમય
કરે છે હુકા અસરકારક વાક્યા વડે ઝડપથી, તેની શ ઉપર અસર, મા. ઉપર
અસર, ઇ ઉપર અસર, એ જ ગાહી વસ્તુ છે આપલી પ્રત્તાનના સાથે આ
અશના આપણી ગોઠવણી જુલો મનસ્થ માનવિજ્ઞાન-કેન્દ્રને વચ્ચે રાખીશું

૨૧૦-કેન્દ્ર	૨૧૦-કેન્દ્ર	૬૦કેન્દ્ર
આ. ૮૪	આ ૮૧ થી ૮૩	
૮૭૬, ૮૮	૮૫-૮૬	
૧૦	૮૯ (દૃતી પાર્શ્વ)	૬ ની નિ સામે આશ્ચર્યદિ
	૯૧ થી ૯૮	આ ૮૬
	૧૦૦ થી ૧૦૬ (સમાપ્તિ)	
૧૦૭		૧૦૮ થી ૧૧૦
	૧૧૧	૧૧૨
	૧૧૩ થી ૧૧૫	
૧૧૬ ૧૧૭*	દોઢ દાયકા સમાપ્તિ	
૧૧૮*	૧૧૯-૧૨૦	
૧૨૧ ૧૨૨ અહીં ત્રિકેન્દ્રતા પૂરી થાય છે આ ૧૩૮ લગીનો અરા પાછો		
ત્રિકેન્દ્રી છે		

માવલિના મંદ્રે એક અક્ષર પણ વધારે પડતો બિલાતો નથી રાજકેન્દ્રના
બાવણુ ચોઠા થઈ ગયે એમ નથી ઇનાવતી-મંદ્રે વધારે બાવણુ રાખવા બેઠતા
હતા ? પશુ તે આ નદગતિ દૃશ્ય વધાન કાણુ વધારે મદગતિ થક નીત વિચાર
નગતા જણાશે એ મનિએ પોતાનું બનુ એ કલામૈયન ખચનિ મક્ક્ય તેટલી ઉત્તમ
ધાનના સામી છે અને તોપણ વિજય તખ્તાલખકી એવો સરખો જ પ્રાપ્ત થાન
છે હુકમની વાત આ છે કે ત્રિકેન્દ્રી દૃશ્ય તો તેટલા કૌશલથી સર્વવામા આવે તથાપિ
તખ્તાલાખકીમાં નબળુ પડવાનું જ દરેક કલાનું ગુણ મર્યાદિત ચિન
ગતિમાન વા બોવનું બની ન ગયે એ ચિત્રનાની મર્યાદા ત્રિકેન્દ્રી દૃશ્ય તખણુ
પડે જ, એ નાદેશવાની એ મવાદા અને એક કે ના આ ત્રિકેન્દ્રી દૃશ્ય ઉપગત,

~ ને બાવણુમા મ્લેક આવે છે તેની ઉપર આ ચિત્ર મૂક્યું છે

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

નાટકના મધ્યમાં ગતિ મન્દ છે, વળી અંક ૪ નું 'શિખર ઘીલ દુષ્ટિએ જિતરતું' આ સર્વ મળીને નાટક વિષેના આખળા સમજ અભિપ્રાયમાં પામ્ દેર પડી જાય છે.

જે વિદ્વાનોને નાટ્યશાસ્ત્રના "સનાતન" નિયમોનું આમાં કટકું પાડતું છે, આમાં મ્લોક્ષ કેવા સુંદર મધુર છે, આમાં અલંકાર કેવા તેો આકર્ષક છે, એ જ લેવા કમ્બું છે, તેઓની સાથે નાટકના નાટ્યકલાની - તખ્તાલાવડી પાનાલેખન અને વસ્તુ-સંકલનની દૃષ્ટિએ ગુણદોષની અર્થામાં જિતરતું જ નથી. એમનાં ત્રાજવાં ગિત્ર છે; આ ત્રાજવાં ગિત્ર છે. એઓ જતાવ્યા ફરે છે તે ખૂળીઓ ખૂળીઓ નથી, એવું વક્તવ્ય નથી. નાટક તેો નાટ્યકલાની દૃષ્ટિએ કસાય. એ જ વક્તવ્ય છે, નાટકની કસોટી માટે માત્ર કાવ્ય દૃષ્ટિ અપૂરતી છે.

§ ૭૩ ભા. ૮૧ થી ૮૮

ભા. ૮૩ દ્વિતીકાર્થના આરમ્ભ માટે ૭૦ અહીં લક્ષ્યાનું નામ અટાવી દે છે એમ ઘણાખરા અર્થ કરે છે; એટલા એ હાલના વાચકે મા. થી વધુ ડાહ્યા પ્રસાધન કલા જિંથી કલાઓમાં ગણાતી. એ સૈકાઓના આર્થો શરીરના અને ધરના સાજને, મંદિરો ઉદ્યાનો ઉત્સવો આદિની શોભાને, સારી પેઠે મહત્ત્વ આપતા, જેને શંકા નહે તે કામચૂપ અને ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર જોશે ત્યાં સોવસા અભિપ્રાય ફેરવશે. બા. સાચી હકીકત જ કહે છે, અને જોલ જોલતાં પામી પણ જાય છે, કે મા. નો પ્રેમ રાત્રી ઉપર છે જ. એટલે આ અંશની ગોઠવણ ભ્રષ્ટ થયેલી ગણું છું' છું ભા. ૮૩ માં જ "સુરખી ચડી આવે છે" એ સૂચન પછી તુર્વ

(સ્વગત) વાહ, મહારુ' દ્વિતીકાર્થ સંકળ !

એ ભા. ૮૬ માં નો અંશ લઘુ લેવો જોઈએ, એમ માનું છું. ભા. ૮૬ માં પહેલો ભાગ પ્રકટ બીજો સ્વગત ત્રીજો પાછો પ્રકટ, એ ગોઠવણ જ શક પડતી છે. વળી પંડિતો આ સમજ્યા નથી, એટલે ભા. ૮૬ ના પહેલા વાક્યનો ભાવ પણ સમજ્યા નથી. "તું સણી થઈશ અને હું તારાં પ્રસાધનો કરીશ ને, એટલે મહારી કલાની કલ્પ હવે થવા માંડશે, અને મહને ગર્વે ચડશે." — એ ૭૦ નું વક્તવ્ય છે. વળી જુવો, કે આખા નાટકમાં "ઉપદેશ" શબ્દ ઉપદિષ્ટ (શિક્ષિત) કલાનો પ્રયોગ એવા લગભગ પાંચભાષિક અર્થમાં જ્યાં ત્યાં વપરાયો છે. ભા. ૮૮ અધીર : અર્થ એ જ બેસે, પણ મૂલમાં એ માટે જે પાઠ છે — અનુશચ; અનુસર. બંને જોરા છે, આ અર્થ નથી આપતા. એટલે આ વાક્યે ભ્રષ્ટ.

§ ૭૪ લા. ૮૯ થી ૧૦૬

કોકનદ મોટું લાલ કમલ, રાતપત્ર, સહસ્રપત્ર. સૌથી મોટાં વ્યાસવાળાં લાલ અને સોનેરી હિમાલયમાં અને કેલિકેનિયામાં થાય છે. પૂણામાં પણ દીર્ઘિકા (વાંકી ચૂંકી લંબાઈ વાળા ફુંડ) ની ચારપાંચ ફૂટની પ્હોળાઈ ભરી દે એવા થાળ, એક જ ફૂલના, થાય છે. સ્વ. ગણપતરાવ બવેએ એવા એક પદ્મનું રેખાચિત્ર પણ કરેલું, સંગીતમાં સુરોનાં આન્હોલનોમાં અન્યોન્ય પ્રમાણુ વિશે પોતાના મતનું સમર્થન કરવાને એમણે આ બધું નકશો બનાવેલો : એ ફૂલમાં મધ્યમિન્દ્રીયા છેડા લગી જતી પાતળી થતાં દ્વિધા થઈ થઈ આગળ ફેલાતી નસોની કુદરતી રચના માખીને તેમાંથી આ પ્રમાણુ દેખાડવાને એમણે આ કુદરતી દષ્ટાન્ત યોજ્યો હતો. અહીં કદ વકતવ્ય નથી, ક્રીણી એકખીજને સંવાદી લકીરોનું વિચિત્રગી બાહુલ્ય વકતવ્ય છે. કદ તો સુન્દર સ્ત્રીના નાજુક પગ જેવડું જ. ઉછંચ તું રાણી બનજે, લા. ૯૬ નિ. આ કહે છે ગાળ લેખે; પણ બ. દ્વિતીકાર્ય કરી રહી છે, એ જ હકીકત રૂપરૂ કરે છે. “મનોમન સાક્ષી” એ નહીં તો એ મતલબનાં વાકયો સાથે વિદ્યુષકે રાતનું શ્રેમકથન આ. ને પ્હોચાડવા બ. ને કહેલું. લા. ૧૦૨ વિષ્ણુ વિદ્યુષક. ખં નો પાઠ ઊતરતો. વિ. એમ એકપ્રું જણાવતાં જ મા. ને ખાતરી થાય; અને ન જણાવવાનું કારણ જ નથી. વળી આ તો એણે સંદેશો કલો એમ ખાતરી થઈ જતાં તુર્ત આ. નિખાલસતાથી એને ખરેખરો જવાબ દે છે. મૂલમાં દુર્જાત = મોટું સંકટ, દુર્જાતા = કમળાગત દુર્જાત, (૧) તું સાતમી વિભક્તિનું રૂપ, (૨) તું સંમિશ્રન. આને ઠેકાણું અનુવાદમાં આપલી શબ્દનો શ્લેષ યોજ્યો છે. ખં, ‘અત્યન્ત સહામ કરજે’ એ પાઠ સ્વીકારે છે; આ તો કહે છે, મહારું મોત પણ કદાચ નીપજે, તો શબને છેલ્લા શણગાર તું જ સજવજે : મા કે બહેન સન્તવે છે, તે બધું જ મહારે તો તું. મૂલમાં દુર્જાતા અને બકુલ (ગોરસળી) સાથે પાછી શ્લેષની ગાંઠ નથી; પણ આપલી સાથે આવી શકે એટલે અનુવાદમાં રાખી છે.

§ ૭૫ લા. ૧૦૮ થી ૧૨૨

વેરાગણુ હર્ષશોકથી પર, નિર્વિકાર. લા. ૧૧૦-૧૧૨ જુવો પછીના અંકના પ્રવેશકમાં ઈ. ધા. ને વેણુ મારે છે તે જે કેટલાક વિદ્વાનોના તર્ક લેજ આપણે જોટો કહી ગયા, તે જ બહેમ ઇના દિલમાં તો પેસી ન્હ

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

છે. મહારી અદેખી ધારિણીનું જ આ કારસ્તાન; રાત્ર વખતે ઉપર આવનાં એને તો પોતાના બહેમનું સમર્થન થતું લાગે છે, - આને પાનુ મઠને આવેલું વચન પાળવા આવવાને બદલે અહીં હાજર કરી દેનાર, એ બહી મોઢી મહાપહેચેલી મહાકપટી જુઠ્ઠી. ઇ. ભોળા અને નિખાલસ છે. બહેમ હોય તેટલો વખત હતકટ રૂપે, પછી પાણું કંઈ નહીં. અને આ કોષ્ટ ઈર્ષ્યા બહેમનો વેગારાજ દોહડયાથના કરે છે ત્યાં તો તોફાની અદમ્ય હિંમતી-શાનું રૂપ તો છે : દેવની સાથે કોષ્ટની એ પરાકાષ્ટામાં ઇ. પોતાનું ભવિ સદાને માટે વાટી નાખે છે. કવિનું સ્ત્રીહૃદયનું જ્ઞાન પારદર્શક છે, એ વીણા મહાકવિ જ આ પ્રમાણે વગાડી શકે; નાગરકના કાલા વિનય અને મર્મચાતનાએ પીડાતાં નિખાલસ હૃદયનો એણે અત્ર અંકાન્તે આલેખેલો વિશેષ પણ આળાદ છે. આ નાટક ભજવવા માટે ત્રણ કુરાલ પાત્ર જોઈએ; ચિદ્રૂપક, ઇરાવતી, અને માલવિકાનાં; એમાંથી એકે નબળું પડે, તો નાટક માથું નથ.

ભા. ૧૧૩-૧૧૫ નાયકનાયિકાને આમ અણધાર્યો પોતાનું હૃદયગત બોલી નાખતાં અને ખસિયાણાં પઠતાં નિરૂપવાનો સંસ્કૃત કવિઓને શોખ છે. છેલ્લા અંકમા ભા. ૪૨-૪૪ પણ જુવો. આ. બેગતી વચની છે; ગણુ એને ખાલા કહે છે એટલે સોજેકથી વધારે વચ નથી; કલાશોખીન છે; નૃત્ય તો હંમણાં એને નિત્ય પરિચયનો વિષય; અને ય સાથેના આ વિશ્રમભાક્ષાપથી એના હૃદયનો ભાર આ ક્ષણે હલકો થઈ ગયો છે. અંક ૨ માં એનું નૃત્ય અયોગવિપ્રલમ્ભરૂંગારનું હતું; સ્વાર્પણ ત્યાં પૂરેપૂરું પણ ગદાનિ થે અતલ. પાત્રે અહીં અરોકને લાત મારતાં પહેલાંનું નૃત્ય નવજુવાન અભિસારિકાના લાડ અને હલવાસનું હોય એવું કરવું ઉચિત લાત મારીને બાણે અનહદ તૃપ્તિ અનુભવી હોય એવો અભિનય ઉચિત. ભા. ૧૧૬ થ. ૪ માં આ નથી તે છાપખૂલ પણ હોય. શ્લોક ૧૭ સુખર મુધરીઆથી.

૬ ૭૬ ભા. ૧૨૩ થી ૧૩૯

શ્લોક ૨૮ રાત્ર અહીં આમ બોલે છે એમાં કા. તો કવિસમ્પ્રદાયને વરા વર્તે છે. પણ એ સમ્પ્રદાયને જ કેવો ધારો છે? એનો આ અંશ સ્તુત્ય ગણાય ખરો? કે ના, એવા સવાલ જાકાવતી વિવેચના પોતે ફાટેલી અને તોછડી ગણાય? વારુ મૂલ શ્લોકની શબ્દગુણતા અને સિથિલતા તો જુવો શ્લોક ૧૯ પરસ્પર સ્પર્શ. આપણી અર્વાચીન દષ્ટિએ જોતાં 'નવ રતિ ઇતરે એને' એટલો જ અંશ આ આખી ઘટનાને કંઈક બગારી લે છે.

§ ૭૭ ભા. ૧૪૦ થી ૧૬૨

ભા. ૧૪૦ ખીજે પાઠ છે, તે અશ્વીલ જણાય છે એટલે નથી આપતો. ભા. ૧૪૧ સમ્પ્રત નાટકના નાયકો આમ જ વર્તે છે; ખડિત કુપિતા નાયિકા થી આવતા વજાસે છે પીઠમદ્દ સામે

ઈન્ના લાખણોમા અહીં વાણી એના જાણમા નહીં એવી હોય એટલે ૫૦ મા આગલા 'રસિકો'એ સમારી દૂ કાવીને જે પાઠ રાખેલા તે છે, તે ઠેકાણે અનુવાદમા કાઢ. અને ખીજ પ્રતોમા આટલે સેડે પણ થોડો ભાષાનો રહ્યો છે, તે પાઠ લીધા છે અહીં ઇ. રાજ સામે વધુ બહેમાયલી છે કે (ઉપર અર્થથી ગયા પ્રમાણે) ધારિણી સામે, તે કહેવું મુશ્કેલ છે. આ હિન્દીશિયાની પળમા પણ ધારિણીનું નામ નથી દેતી, એટલી એને સાવધ બેઠેલી થઈ.

ભા. ૧૪૭ ધારિણી આગળ બાવેલો તે કરતા આ જૂઠાણું વધારે લઘુ. તે પરિચિતિ જુદી, આ જુદી, ધારિણી જેવી મુઘડ કંઠે આવેલ મહારાણી ડગલે ડગલુ ગૌરવે માડે, બોલે બોલ તીર હોય તથાપિ સરકારી હોય, તે આવેલો ધસારો કરી જ ન શકે. વળી અહીં તો મુદ્દામાલ સાથે જલાયલો ચોર. રાજાએ પરિજનને કરવી ના થઈ એવી માગણી કરી બેઠેલો. પાત્ર અહીં જેટલું રાજા-પણુ છોડી શકે, જેટલો મુનેહગાર - લાવ લાવવી શકે, તેટલો એનો અભિનય સારો. ભા. ૧૪૬ તુમ' એવું પમાણુ એ તણુ શબ્દનો ત્રેવડો તરજુમો કંઠે પડ્યો છે : અને છેલ્લા તણુ લટકાના તરજુમા સમ્પ્રદશ : નેધમ્, એવો દઢ નિયમ પળાવવા ઇચ્છતા વિદ્વાનોને આ દાખલો ભેટ થયું છે. ઈ પગથી માથા સુધી ઝગી ઠાઠે છે. કમ્પતા સરીરમાથી મેખલા નીકળી પડે છે. દક્ષિણ નાયક આણુ વાન્શદય વાપરી જ ન શકે. પણ, ઉપક ફેરવીને બોલતા, આ પાસો જ બાજુ છતી આવે છે. ત્હમે પોતાની જ આગલીપાછલી કા ભૂલો ? અત્યારે રાજાને જે રીતે ત્હમે બાધી લેવા માગો છો, તે રીતે બધાયલો જ તે પહેલથી વર્ત્યો હોય, તો આજે પણ ત્હમે તો દારી જ હોય, શુ સમજ્યા ? રાજાએ રાણી બનાવ્યા વળી એમનાં માનીતા, તે નણે જન્મ્યા હો રાજકુવરી એવો દોર ચલાવવા માગો, તે કંઈ સામવાતુ નથી. સમ્પ્રત નાટ્યશાસ્ત્ર આમ તણુના ઝરતા સવાદની પટા-બાજુ વીરસમા યોગ્ય ગણે છે, તેટલી પ્રેમપ્રાપ્તિના સૂગારપ્રસંગમા યોગ્ય

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

નથી ગણતું, અને કાલિં તો મહાકવિની ઉત્તમોત્તમ પ્રતિષ્ઠાવાળો કર્તા. એટલે પણ વચલા સેકાઓ દરમિયાન આ અંશનું કાલિં રચેલું છે “ સુધારવા ” “ નાટ્યશાસ્ત્રગ્રાંથ મર્યાદાઓમાં આણી મૂકવા ” પ્રયત્નો આદ્યા કરે, એ સમગ્રાય ગોલું છે. ધણી વધારે બ્રહ્મતા નથી પેઠી તેનો જ સ્થો. ૨૦-૨૧-૨૨ ને છે. એ નાગરક અલંકારશૈલીના ઉત્તમ નમૂના છે, સાથે ઉક્તિમાં એવા દૃઢ છે કે એમની સાથે વળગેલાં મધમાં ઝાઝો ફેરફાર થઇ જ શકે નહીં.

સ્થો. ૨૦ રહત : ઇ. આલી જય છે સાથે સાથે આ ખખડતી જય છે. રહે છે, પગે પડે છે, વીનવે છે, ગહારા વતી ! શી સુન્દર હામિયા — એ વાત ખરી; બાલનાર, કેવો નફર, એ પણ ખરું છે નહીં ? ફરકાવવાના જ દાવનો, — એ ખરું છે નહીં ?

સ્થો. ૨૧ બાષ્પોત્સેકે (૧) જલધારા (૨) આંસુધારા : અને છઠ્ઠીઓમાં. સૌચર્ણુદામ : (૧) મેખલા (૨) વીજળી. સ્થૂલાંગ : (૧) નિતમ્બ (૨) ખૂબ વર્ષાતા મેધપુંજનો વચ્ચે હપસેસો બાગ. ક્વિ નરન્નતિનો મેધપુંજ શબ્દ વાપરવાને બદલે નારી જતિનો મેધમાલા વાપરે છે, કેમ કે તે ઇ. અને રાજ વિંધાયલ, એમ સર્વાંગસંપૂર્ણ રૂપક સાથો છે. કાલિ. અને બીજી મતો ઇ. ને બોગમિસો હાથ રાજ પાડે છે એવું સૂચન આપે છે, તે ખોટું — પછીના સ્થો. ૨૨માં એકાંકુ છે, કિમ્ સંહરસિ : કેમ નથી મારતી વાર ? બા. ૧૫૬ ફરીને આનો ખુલાસો કોઇ કરતું નથી. જિ. નાં વજદ ને એ પોતાને પહેલીવાર અપરાધશુ બનાવનારું ગણે છે, એમ લઈ છું.

સ્થો. ૨૨ રોષાતિશય અને તેનો સંયમ, એ હારી આજ લગી કલ્પનામાં થ ન આવેલી સુન્દર મુદ્રા, જે હારા વાળ, હારા હાથમાંની રશના, હારી કમ્પતી કાચાના આખા મરોડમાં અત્યારે મૂર્તિમંત થઈ રહી છે, તેથી સ્વચ્છ મણું હું મહારી જતને ! આમ છીને પગે પડે છે; લગભગ ખાતરીની સાથે : પોતાના વિદગ્ધ વાક્યાતુર્ય ઉપર પોતે એટલો મુગ્ધ છે કે તેની અસર ઇ. ઉપર પણ થાય જ એમ માની લે છે. પણ ઈશવતી છે ગામઠી, નથું બોધહુ; આ અલંકાર આ આતુર્ય આ નાગરકત્વ એને મન છે — અપડી રાખને તોણે ! પોતાની નરી નિખાલસતામાં એને રોહું પરખાવે છે : નિખાલસ થઇને અવાચ ત્યારે આવળે, તે વગર હજાર વાર પગે પડીશ તે નકામું. નિખાલસ ના જ થઇ શકે, તો જ તું હારી

માન કને, હું મહારે આ આવી. તખ્તા ઉપર આવતાં જ નિંદા ને એ બે વાર કહે છે, મીડકું ન બાલ, યુશમદ ન કર, સાચું કહે. આ આરમ્ભથી કવિએ પોતાની રીતે ઇ. ની પ્રકૃતિની પ્રધાન ગ્રન્થ બતાવી દીધી છે. બા ૧૬૧ મંગળ બીજા મહા નજીક આવતાં લાભદાયક, આ હાસિકારક. એના ૭૬૦ દિવસના વર્ષ-માંથી ૬૦ દિવસ એ પાછો વળીને નજીક આવતો નજીવ છે અને મુકરાત કરે જ છે, એમ ફક્તયોગીઓ કહે છે. મંગળ દૂર જાય તેને એઓ લાભકારક પણ કહે છે. આ રીસાઈને દૂર થઈ ગઈ તે જ મેટ્રા લાભ પાછી આવશે તેા મોટી હાની. સ્વેદ રૂઝ પ્રણયેતરે, માલવિકા-પ્રણય.

૬ ૭૮ છન્દંચાખ્યા

આ અંકમાં ૬ અર્થા, ૨ માલબારિણી, અને ૨ શાલિની છે; બાકી ત્રણ છન્દનો એક એક સ્લોક આવે છે. તેમાંથી અપરવક, આર્થા, છન્દવળા, માલ-બારિણી, માલિની, મન્દાકાન્તા, શાર્દૂલવિકીરિત, અને વિયોગિનીની વ્યાખ્યાઓ આપાઈ ગઈ છે. દ્રુતવિકસિબત, પૃથ્વી, વંશસ્થ, શાલિની, અને શિખરિણીને માટે જુવો “આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ.”

હતિ અંક ૩ આશોકદોહડની મનનિકા.

અક્ટ ૬ : અંક ૪ — સસુદ્રગૃહ

૬૯૯ ભા. ૧ થી ૧૮

આંતરે આંક ૩ અને ૪ ના બનાવ વચ્ચે કેટલા દિવસનો છે. રૂઢિતે ચાલી ગઈ; પછીને દિવસે દેવીને ખગર પૂજના ગઈ, અને તપી નઈ ચરોક્ક દોહડ-પૂર્તિ પછી ત્યાં બનેલું દેવીને જાણાવી દીધું. ઇરાવતી જ આમ કૃતિયાદ જેવું કરે, એટલે દેવીને ન છૂટકે જાગર કમને પણ (જુવો ભા. ૧૩૬) સખતાઈ દેખાડવી જોઈએ. તે જ દિવસે માલ. બહુ. ને લોચરમાં પૂરવામાં આવી. માતાકાલે વિદ્ધ. રાજની તેહનાતમાં આવતાં ખેલાં પરિવા. કને યતો આવે છે, ત્યાં એ બહુ જાણે છે, અને રાજને નિવેદન કરે છે, ત્યાંથી આ અંક શરુ થાય છે. એટલે આંતરો બે રાતનો જ માલ. બહુ. એક રાત જ કેદમાં રહ્યાં; દોહડપૂર્તિ પછી ત્રીજી રાત પડતા ખેલાં જ અશોકને કળિઓ ખેડી. આમ ત્રીજા અને ચાંચમા અંક વચ્ચે આકેક અઠવાડિયાં બાકી જાય છે તે મોટે ભાગે અંક ૪ અને ૫ વચ્ચેનો જ ગણો છે. આવી સંકલના કંઈક અસંતોષકારક, તે આપણે આગળ જોઈશું. માલ. બહુ. કેદ થઈ એ હકીકત છપી રહે જ નહીં, રાજના જાણવામાં તુર્ત આવે, અને એ જાણે તેણે જ એનો ઉપાય કરે ખેલી તકે એમને કેદમાંથી છોડાવે જ; વળી છંદ અંક ૩ માં વખતા ઉપર આવે છે ત્યાંસગી તો એ દેવીની ખગર કહાડવા ગયેલી જ નથી, એટલે તે પછીને દિવસે જ તે આ કર્તવ્ય કરે એમાં વિલમ્બ ના જ કરે; એટલી આવી સંકલનાની શુભ-આજુ પણ છે. પ્રલોક ૧ આંતરો - નિવેશ્યુ' હૃદયમૂર્તિમાં આશાએ રોપ્યું, આશારૂપ ખીજ રોપાયું, દેહ. ખીજ - અંકર - કળી - ફલ એ કમ સ્પષ્ટ છે. કંઈક દૂરાકૃષ્ટતા અતિક્રમભાવરતામાં કુદરતી. અને જુવો કે આ વર્ણન રાજ પોતાની પ્રેમવિવૃદ્ધિના કમનું કરે છે, તે લગભગ એ શબ્દોમાં માલ. ૦ ને પણ લાગુ પડે. ફેર એટલો જ કે રાજ પ્રથમ છપી જુવે છે, પછી એને જુવે છે; માલ. ૦ના દિવસમાં એતું વાગ્દાન થાય છે ત્યારથી પ્રેમનું આશાખીજ વચાય છે, તે ત્રિદિશા આવી રાજને નજરે જુવે છે એટલે તે એકદમ વધે છે, અને પોતાને તો દૈવે દારી બનાવી દીધેલી એટલે એનો પ્રેમ ઉકલતી સાથે આશાશૂન્ય બની એ ન મળે તો જીવલું થે પૂજ એટું ઉપ ધારણ કરે છે, જે આપણે એણે પદ ગાયું બજવું ત્યાં જોઈ ગયા છીએ. દૂ તરુ. સ્વાદુ ફલ વડે. ભા. ૫ અંક ૦ ને શુભ વાતચિત દરમિયાન ખસેડવાનો હેતુ નથી; જે કાર્ય કરવું એમ કરે છે, તેમાં એની જરૂર, એટલે પ્રથમથી એને સામેલ કરી દેવામાં

આને છે આ પ્રથમ માર્ગ જ રાજા દેવી અને નય છે, તેના પગના ખગર લેવાનું
બહાનુ છે, એ બંધતની મમકરેર પણ વિને નથી થવા દેવી એમને અહીં
આમ થોડો છે કે રાજા હકીકતથી વાકેફ થતા પહેલાં પણ દેવીને અવાસે ખમર
મહાદેવના જવા તૈયાર થયો હતો, અને આગળથી કેમ જાણે વાલી દેવા જ ને મોડે
છે પિત્તાડી - પિત્તાડી = ધારિણી. અતિઅદેખી એવા ભાવ છે ભા. ૮ ' ભો
ગુફામા ' એ પણ નબળો વિગ ને જાણવાની છે તે હકીકત ભા. ૨૦ માં પૂરી
થાય છે તે કહે કહે નવા અનુક્રમમાં ગોઠવી છે તે જુવો. લેખ - કે છે વ્યન
હારમાં વિજય ઝીંગી ઝીંગી તમામ વિષત પર પૂરપૂર મ્ય ન દેવાની છે સાહિત્યમાં
ય એમ જ છે

ભા. ૧૪ બ્રહ્મ થઈ ગયું છે “ ‘ માનીતા પાણી ’ તો થયું છે તહાંગી
દાસીનું ” એ આશ સાળીત જો છે, તમામ પ્રત્યક્ષ એ આજ છે, તેની
મદદથી મૂલ પાણી આપુ થ મેળની રાજાય છે. અતપુરમાં “ માનીતા ”
(૧૮૯૯ જન) નું ઉપનામ, એવા લાઠન માણનને મળે કંઈક વસ્તુચિત્તિ
નિરૂપણ લેખે તો કંઈક ટોંગમાં (ઈર્ષ્યા કટાક્ષ આદિને લઈને), એમ ઈ માર્ગે પડી
ગરેનું અને આ સમગ્રી ન રા. થા તેમણે વલ્લભ જન (વા. ૪ બનેનો) =
ગાન, એવો અર્થ લીધો, અને આપુ તે પ્રમાણે રેગવી વીધુ ખીજાએ
વલ્લભ જન = મ્નાગી પ્રિય બહેનનો અર્થ લીધો અને તે પ્રમાણે રેગવી લીધુ
નથી “ ને સ્વયં હતા કે ” નો નાજની હાડી સામેનો જ અર્થ એ
ગોળને ન મુજબો, તો દી નારાના મૈ ૧૦ દગમિયાન સમ્પૂર્ણ પ્રાપ્ત એ પડિ
તોને સજ્જવન ભાષા જ નહી, તેનો પુરાવો છે ઈ એ સાથે જનવા માર્ગે
ગાનને નોતરેના, ગાનને હા પાડેલી, એવી વાત રૂપ રાજાનાની જગ્ગ શી.
હલની પોતાની “ બાઈ ” ના “ ચનાણુ ” ના વાળ પુગના લોરે નિ પ્રમ્દ
ની જ દે એવી નિમગણુ દધને પાછી વળની હોય ત્યાં રસ્તે નિ ને ટિપુડી
મળે, અને તેને મળે ચડી, મન્ડી, ગણુડી, ચટુડી, અને એ ૧ ધડિધિધડીમાં
આપુ અતપુર આ નવી બાતસી ચર્ચવા મળી પડે અર્થાત્ દેવી ખીજ
મનારે ઈ ને દુષ્ટી ગીતે જ પૂછે, ‘ કેમ યહી ગદ નાને જનાચિનોહતી વીધ
મજા આવી ? ’ આ જ એ મનાલનો અર્થ અને એ ખીજ આની લાગુ ગતા
આપુ ધોસી નય છે તે લાણુને ચ-૪. ને આ ૩ દગમિયાન શો વહેમ
પડેલો તે આપણે જોઈ ગયા હિયે “ તહાંગા જ વાગ્યાને ” એમ વિશેષ

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

અહીં નથી ભરડી નાખતી, એટલા એના થઈ કંઈક પાધરા, અને માલ. ના કંઈક વાંકા.

કોઈક પ્રતમાં અં. ૩ નો છેલ્લો શ્લોક જરા જુદો છે અને તે પછી રાખતું 'છેલ્લું' વાક્ય છે, — “ચાલો આપણે પાઠળ, હજી પણ એને મનાવિયે.” પણ એ પાઠળી ભ્રષ્ટતા આ ભા. ૧૭ થી સાખીત થાય છે.

ઈ ૮૦ ભા. ૧૬ થી ૨૬

શ્લો ૨ કાપલ=માલ; ભૂંગી=બક; મ્હોરેલ આગ્ર=અન્તઃપુર; કાઠર=ભોંવડ; અકાલ ધરી અને વૃષ્ટિ=ધ. અને ધા. લહેરે ક્રિયાપદ છે, સુખી છવન માંણતાં ત્યાં. ભા. ૨૪ અહીં કહી નાખે તો પ્રેક્ષકોનો રસ ધરી જાય માટે આ યુક્તિ. બા. ૨૬ પવનમાં મેડીએ, છત્રવાળી અગાસી જેવા બાળમાં. બા. ૨૬ અહીં લગીના અંશ માટે અંક ૧ ના સુખ્ય દરપના ૧ લા અંશનો તેમ અંક ૩ ના પહેલા અંશનો પડદો આવે. આ પછીના દૃશ્ય માટે અહીં (આપણે નાટક ભજવતું હોય તો) ‘મવાતસયનસ્થાન’ નો નવો પડદો જોઈએ. રાજા અને જયસેન ત્યાંથી ખસી ચાલી નીકળે છે અને વિ. તેમને આવી મળે છે, એ અંશ માટે અંક ૩ ના ખીજા અંશનો—‘મમહવનને રસ્તે’, એવો—પડદો આવે. આ અંશના છેલ્લા દૃશ્ય માટે સમુદ્વેહનો નવો પડદો જોઈએ. એમ આ અંક ચાર પડદે બાળવાય, જે આગળ આવી ગયેલા, જે નવા.

ઈ ૮૧ ભા. ૩૦ થી ૬૬

બા. ૩૦ સ્વપ્નવાસવદત્તામાં રાજાને ભેંધ આવતી નથી ત્યારે વિ. વાર્તા માંડે છે, એ પ્રસંગે જુલો. શ્લો. ૩ મધુરિ ઝાઝર આદિની ધૂધરીઓનાં નાજુક સંગીતે જ તું મધુરી નથી, જાતે જ મધુરી છો. સુખ્યું દેખાવું; સૂજતું સોજી ચડવો: આમ આ બે શબ્દકૃત્તની જોડણીમાં ફેર રાખુ છું. બા. ૪૨ કાળસુખ્યા માળ દે છે. શ્લો. ૪ છેલ્લે છેલ્લે. આટલા હપરથી અવોચીન સમ્પાદકો ક્ષય દેડે છે, પ. વિષવિદ્યા વૈષક વગેરે વગેરેમાં નિષ્ણાત હતી. એ બહુઅત પડિતા હતી ખરી; અને અહીં એના બાપણમાં આ શ્લોક હોત નહીં, તો ય તે હકીકતમાં ફેર ન પડત. કવિ આ સ્થલે પ. ના સુખમાં બાપણો મૂકે છે, તે (૧) નાટકમાં સંવાદ વૈવિધ્ય આવશ્યક તેથી, (૨) અને રા. વિ. ના આ છળમાં તેમણે એને નહોતી લીધી એટલું જણાવી દેવાને. બા ૪૬ કેટલીક પ્રતોમાં “સાને માટે ધરડી લોળી એનાં વિરોધણો પણ છે. બા ૫૩ પાકો રાક. અને સંસ્કૃત નાટકો બધું પદ

ગમ્ભીર, તેમાં આ (દેવીની આપમાં ધૂળ નાખીને વીંધી મેળવી લેવા પૂરતો ગમ્ભીર, બાળી) ફારસ જેવો અશ અનિવિરલ સાપનું જેર ચડવામાં છે એવો વેશ આપાદ બળવી શકે તેહ પાત્ર નેધએ શકુ ના માછીના પ્રવેગમાં પણ મ્વિ ફારસની ઠાઠ આણે છે આ પદ રાણી કાઠણને આમ આશીર્વાદ આપે એત્રા પ્રસંગ કાવિ ના મમથતાં શ્રોતાઓને અનન્ય જેવો ચ લાગ્યા હોય પણ હાલના પડિતો તે આ બે કુદરતી રીતે જ બોલાયલા રખદને ધ રિણી પા. (અને તો આ શુભો) કાઠણ જ, એ મતના પુરાવામાં પણ ઠાકે એવા છે કેમકે કાઠણી ન હોય ને કાઠણને આશીર્વાદ આપે એવું અનુગતું નિરૂપણ મહાપ્રનિમા સમયે જ નહીં । મર્પનું જેર મત્રેપચારથી ઊતારવા વિષે જુવો પ ની અગ્રેજી ટીકામાં એ વિષયના સમૃત કન્યોમાથી ઉતારા લા પછ પછી અ નો જવાબ બે કે ઔપચારિ તોપણ નેધઅ તો નથી મૂળથી જ ના હોય, તો અમ ગમેલું મર્થનો અતિવેગ દર્શાવવાને પણ ઔપચારિ ભાષણોનો ત્યાગ મરત નાટ્યમાં અતિવિરલ ભા પદ વીંધી લીધી ને પ ને બહેમ પડે — આ તાગી ! આ બહાનનું હનૂગિયોય આ ગાનનું એક રતન રતો । લા ૬૧ સુલૂત બે ઘડી મત્રપ્રોગમાં ચ અદ્વડી તો બધ જવાચાવવાનો વગત બિમરો અતી તખ્તા ઉપર બે અતિદ મ ભાષણ થયા એટલામાં તો બહાર ત્રણ ઘડી વીતી ગઈ અને અ પાછી ગાવે છે લાગમાં પ્રેનેક ઠે ાણે આ કરતાં વધુ વિચિત્ર લાગે એવી ગાઠવણ છે અને અ ૬ ૧ મા આપણે નેધ ગયા જે લગભગ એક વર્ષ જેટલો ગાળો બિહર્મપ્રકરણનો હુકમ અ ધ્યો અને ગણ્ય હર ફરિયાદ મરવા આવે છે તે બે બનાવ વચ્ચે છે તેનો દગારો સરખો રેના નથી અહીં તો પ ૧ છી વાત્તા ચલાવી થોડી ાહે એમ પણ થેજ ગકાત પણ તે કાલના કવિઅ પ્રકાકાને તખ્તાની ગાઠનણમાં આવી કુદીઓ લાગતી જ નહીં બા ૬૩ વિ ક્રુવસિદ્ધ મને તો ગયેના, ક્રુવસિદ્ધ આગળે એલે તો વેશ બળવેલો પૂરેપૂરો (જુવો આ ૫ ૪ નિ ના બા ૧૩૮-૧૪૦) રણવાસમાં અને રાજગહેલમાં વાત ફરતાં વાર નહીં, અ સાગી પેઠે બેઝે એને આટલી સાવચેતી રાખેલી પણ મા તો અ એ ગાનનું ગાઠનેહ લાગે છે વિ માવ ને છોડવવા આગા અને આ ધા કનેથી રાગને છોડવવા આવી । વિ નો રામગણ ઉપાય દેવીની નાગ સુદા, જાસેનાનો રામગણ ઉપાય રજકાનું ગાહાનું — અમા પશ્ચીના

નામ સાથેનું. બા. ૬૪ દેવી શુભાશીષ આપે છે, રાજકાર્ય માટે. રાજા તે સીધાવે છે કામ-કાર્ય; અને રાજાની એવા બહેમે ગયા હોત તે તે શુભાશીષ આપત જ નહીં. આવી ઘટનાને પ્રાચીન ગ્રીક નાટકમાં ‘આહરની’ — વડ ઘટના કહે છે. બા. ૬૫ વાત સાચી છે; રાજાની દેવી માટે કાળજીનો પણ દાખલો. પણ બહાનું ‘યે ખરૂં’. આ બંધા સ્થાનથી દૂર લગી રસ્તાઓ ઉપર નજર પડતી હોય, તે પોતે ક્યાં જાય છે તે આ મંડળમાંનું કામ દેખી ના જાય, તે માટેનો આ ઉપાય. કવિની દૃષ્ટિ વાસ્તવમાહી કેટલી બધી છે, તેનો આ દાખલો સારો છે.

૬ ૮૨ બા. ૬૭ થી ૧૧૪

શુભ કોંચરાનો એમ માનવાની જરૂર નથી; જે વાડો વચ્ચેનો ઈમે હોય. પણ લાલુ’ લોંચરૂં ય હોય. રાજાનામાં રાજાઓને કંઈ કંઈ વિચિત્રતાઓ નવા-ધઓ વગેરે સ્થાવવાના શોખ. જુદી જુદી પદ્ધતીની અનેક રાજાઓના “પુર”માં આલું કેટલુંક ઉપયોગી યે ખરૂં સ્તો. વળી મજૂરીની કીમત જ નહીં, ઘણાને કાળિયો ખાન તે કોઠારેથી આપવાનું જ, તે બંદલામાં એવાં કનેથી અને તે કામ લીધા જ કરવાનું. આપણા વિદ્વાનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિમાં અતિ કાચા એ ઉપર અનેક વાર આવી ગયું. અને બીજેરલું પ્રાપ્ત થાય છે કે એમનાં આર્થિક નેત્ર તેા હજી બિઘડ્યાં જ નથી. આનાં બિંદાં કારણ આપણી સર્વસ્વીકૃત ક્લિસ્ટ્રીમાં છે. જો માણસો તેમના આશયો અને પ્રયાસો માત્ર નિમિત્ત કાણે, — શકુંતિ, આગલા બંધનાં કર્મ, વગેરે વગેરે જ જો મુખ્ય અને પૂરતાં કારણ, — તેા આર્થિક બંધારણ અને પરિસ્થિતિ અને ફેરફાર તેા માત્ર નિમિત્તભૂત માનવીઓ કરતાં ય આજીવન બંધાન મેળવવાને પાત્ર. બા. ૭૦ મહારાજ પાક પણ છે, તેનો અર્થ મેં માથે લીધેલ. બા. ૭૧ની સાથે સરખાવે શ્લોક ૧૭માં એાન્ધ્રવપદ્મ, વિ. અહીં કહે છે એક વાત. રા. ત્યાં કહે છે બીજી જ વાત. આ અસંગતિ કવિને પ્રમાદ નથી; એણે જાણીને મૂકી છે. જુઠાણું ક્યાંક તેા વહે જ, એ બતાવી દેવાના આશયથી. અને આવી ટીકા આપણું અર્વાચીન માનસ જ કરે, કાલિ. ને એવા ખચાલ ના આરોપાય, એવા વાંધો નિરાધાર છે. જિ તરકટથી ઉતરે છે ધ્યા. ને, પણ પકડાઈ જ જાય છે ઈ ને હાથે, એવા કલાન્યાય (પૌરોહિતિક જસ્ટિસ) જે કલાકારને સાધતો આપણે જોઈએ, તે કલાકારની કલાગૃહીમાંના આશયો બિંદા માનવા જ વાજબી છે. કલાણે આશય

કલાન્યાય

કલાન્યાય

જોડો માટે કર્તાનો ના થ હોય, એવા જોડે આવા જલાકારની કૃતિ સમી-
ક્ષામાં અરથાને. પ્રથો ક સ્નેહાધિકર્યે સ્નેહાધિકર્ય પાણુ બા. ૮૩ ચ દ્રિગ્ની
આમતા તર્ક જી. આ બે લાપણુ આગળ કા આવે ૭ ૪, તેની તૈયારી
લા ૮૬ સમુદ્રશૃંગમાં પણ એક સમૂહચિત્ર હવ વર્ણન પરથી સમગ્રાય છે
તે જે દિવાલમાં વચ્ચે મુખ્ય દરવાજાને ચોટલા પરથી અદર જવાનો, તે
દિવાલના જ એ દરવાજા અને એ જ બાજુના છેડા વચ્ચેના વિસ્તારમાં
માલ્યે પાસે એ ચિત્ર લીતે આવેખેલું કે જડેલું. વળી જળિયામાંથી નજર
નાખતા રા વિ ને એ દેખાણ નથી, એટલે દરવાજાની જે બાજુએ એ ચિત્ર
તે બાજુની દિવાલમાંના જળિયામાંથી જ રા. વિ ડોમ્બિયુ કર છે “આ
રહ્યા પાછળ, બાજુએ”, ચોરડામાં બે જાણી છે ત્યા બધ. મા ને કહે છે
'પાછળ ને.' મા પાછળ નજર નાખે છે પુણી બારણાથી ખહાર, એટલે
બ. ફરી કહે છે, જો આ જાણી, દિવાલ સામે. આ ચિત્રમાં આદિતિ બે
હામાં, અને વિ પાછલી હારમાં. નાટકારમ્બે આવે છે તે ચિત્રમાં રાજ
નહી, વિ. નહિ, દેવી અને એના પરિવ્રજ જ આમાં રાજ ગણીઆ અને
વિ, એટલાનો નિર્દેશ છે. પ્રતો ૭ સિત્ત જોણુ. લા. ૯૨ પં મો પાઠ
નખેલો. સંભ્રમ રાથી ૭ રાજને સદેગ સાલવતા અને પછી પોતે જોડા
વખનથી જે બેલતી 'તી જે કરતી 'તી, તેમણુ ડેલુક તો એમણે બેક
સાલણી લીધેલું એવા જોડે, રાજ આમ આવી ચડે આમ હસ્તપરો વાય,
પોતા સાથે વાત કરે, તે પણ છેડ એ જાતની, — એ આખો પ્રસંગ જ
મુખ્યા માટે આત્યન્ત સંભવ અને ચચવાણનો, વળી એટલામાં તો ઇ. એ
આવી પડે. 'મુઝાઈ બધ 'તી, 'તરસ છીંચેલી નહીં' એ બે અશ રિવાચની
રાખાવલિમાં પ્રતોમાં મરણડ જીવામાં આવે છે. લા. ૯૩ વિ બાજુને મા
નો અર્થ મચડે છે, મળજ કરવા પણ રાજ એ મળજને ય કાવડો ગમ્ભીર
લગલગ મારાંચ જવાબ દે છે. કાલિ. મા જ નહી; સમ્પૂત નાટકોમાં ધણે
દેકાણે હાસ્ય આમચુદુ થતા જ થણુ ગમ્ભીરતા મા રૂપી ભવ છે, ખીજની
ચ દ્રલેખા જેમ રાતમાં જેની વાણી સરજત, તે સાહિત્ય અને તે પ્રજા કચારે
નવજુવાન હશે કચારે કિશોર હશે, કરો પત્તો જ લાગતો નથી અચેજ કહેતી
પ્રમાણે સરજત સાહિત્યમાં હાસ્ય ધણીમાં જ કરમાઈ ભવ છે અને જ્યા હાસ્ય
આટલું વિરલ, આણ ઈશત, પાણુ તેડી નાખેલું, ત્યા એ હોય તેટલું પણ હાસ્ય

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

લેખે ના યોગળાય, તેને પણ જનતાં લગી ગમ્ભીર હકિત મળી લેવાય, એ અકદરતી નથી. જુવે આ બાપણુનો પ્રે. ટોનીનો તરજુમો. ભા. ૯૫-૯૬ ઇ. આવી પડી ત્યારે તો ગલરામણ એટલી વધી મધ, એને જાણે માલવિકાએ જોય જ નહીં. આને કંઈક ખુલાસો આગળ ભા. ૧૨૫ માં છે. તે અને આ અન્યોન્યપૂરક હોય એમ લેવાં, અન્યોન્યવિરોધી કે અસંગત અર્થ ન લેવે. રાજાને એટલો તો ગલરામ થયો કે મેં કંઈ પણ જોયું હોય તો એ જ જોયું. છળી ઉપરથી અત્યારે ઇ.ને મા. યોગળપતી પણ નથી, એ હકીકત આ પ્રમાણે સમ્બવિત બતાવી લેવી. જો કે આ અંશ, રાજા યોગ્ય સુભાષિત સાથે પ્રવેશ કરી શકે એટલા માટે યોગ્યે, નબળો તો છે જ. લગભગ એક વર્ષથી મા. અહીં છે અને ઇ. ને એણે દીઠેલી જ નહીં, ચિત્ર ઉપરથી યોગળપી પણ ન શકે, એવી ઘટના એકાએક માની ન શકાય, માટે સારી પણ ના ગણાય. ભા. ૯૮ ભા. ૧૪૫માં 'માનીતાં' શબ્દ બહુ. અહીં ફરીને ઇ. માટે વાપરે છે; આથી આપણે ત્યાં સ્વીકારેલા પાઠને ટોકો મળે છે. શ્લોક ૯ - મા. પરિજન એટલે વિશેષક નથી, માત્ર તિલક. (મથે પ્રિયની સામે. ભા. ૧૦૨ એની ઈ.ની; વાક્યમાં સૌથી આવશ્યક અર્થ આ, જે પં. માં નથી. શ્લોક ૧૦ ચિત્ર એક ક્ષણ જ પકડી શકે, અને તેને સ્થાયી બનાવી દે, અમરતા અર્પી દે. સ્વાંગ આપે એ, અનન્યસાધારણ, અનન્યરુચિ (અં ૩ શ્લોક ૧૯).

શ્લોક ૧૨ ખીલે પાઠ (ક) માં આવી આવી છે, પણ સ્વપ્ને આવશ્યક છે, (ગ) મનને મથી નાખતી માયા જાણે કામદેવની જ માયામોહની. એક અર્થ માટે શબ્દ મન્મથ છે ખીલ માટે મન - મથ છે. એમ રાખવાની પ્રાકૃત કવિતામાં છૂટ છે. વિચ્છિન્ન વિચિત્ર ચેષ્ટિત, કદાપી ન શકાય એવા, ક્ષણે ક્ષણે મુદ્રાફરવાળાં એના ખાસ, ખીલ કોઈનામાં નથી દેખાતાં એવાં એવાં અર્થે લેવાય. લલે લવ પણ

§ ૮૩ ગાન્ધર્વવિવાહ

શ્લોક ૧૨ કામદેવાગ્નિસાક્ષી બધા સંસ્કારો અને બધી પવિત્ર ક્રિયાઓમાં હૃંચ દેવાને પહોંચાડતો અગ્નિદેવ સાક્ષી છે પણ ગાન્ધર્વ વિવાહમાં નહીં અગ્નિ, નહીં પાણિગ્રહણ, નહીં સપ્તપદી, નહીં ઉદક દાન કે ખીલે કોઈ પણ વિધિ, નહીં કોઈ પણ સાક્ષી; એ વિવાહમાં કામદેવ પોતે જ સાક્ષી; કામદેવ પોતે જ અગ્નિ; કામદેવવૃષ્ટિ એ જ વિધિ. કન્યાના મનમોહનો મનોભવ કામદેવ

જાતે દાતા જન્યાદાન કરે, વરતા મનમાનો મનોભવ કામદેવ જાતે પ્રતિગૃહીતા એ દાન સ્વીકારે, — એક જ રાખદમા, વયમા આવેલી જન્યા અને પતિ “અમે પરણિયે છિયે” એવા ભાવથી અને રાજ્યશુશ્રીથી સલામ કરે, એક થાય, એ જ એટલો જ આ વિવાહમા વિધિ, અને તો પણ આ રીતનું લગ્ન, બ્રાહ્મ, દૈવ, આર્ષ, પ્રાણપત્ય આદિ નામે ઓળખાતા બીજા વિધિ પ્રમાણે થયેલા કોઈ પણ લગ્નના જેવું જ પવિત્ર સપૂર્ણ અને થયું એટલે વરકન્યા બેયને અન્યોન્ય જન્મ પર્યંત જોડનારું ગણાતું એટલું પવિત્ર પણ ગણાતું કે વૈશ્ય શૂદ્ર એને માટે નાલાયક ઠરાવવાને ય સ્મૃતિમારો મહેલા યુવતીઓ માઠી સજ્યામા પ્રાજ્યા સેવતી હોય એવા સમાજમા આના “લવ - મેરજ” થાયે સજ્યાબધ, જો કે મિથુનભાવનો અનુભવ લેવામા બીજા જાતનો લગ્નવિધિ કરી લેતા લગી વિભક્ત કરે, એવો સચમ પાળતા જોડા ય થણા પ્રમજ્યા પાશતી યુવતીને સચમ અને સ્વસ રક્ષણ અને સ્વમાનની ટેવો ંજવાય અને ખીલે, એ આપણે ભૂલવું ના થટે આઠે પ્રકારના વિવાહો માટે જુવો મનુ અ યાય ૩ શ્લો ૨૦ થી ૩૪ તેમાથી ગાન્ધર્વ વિધે ૩૭ મા તે વરજુઓ આપુ છ

વરકન્યા તણો યોગ અન્યોન્ય કામથી થતો,

વિવાહ ભણુ ગાન્ધર્વ, મૈથુન્ય, યુગલેચ્છયા

મૈથુન્ય — મિથ (એક બીજની) મિથ ક્રિયા (ગુપ્ત ક્રિયા) તે જ વિધિ પટે પવિત્ર સનાતન મિથુનભાવ (લગ્ન) સાધનારો. શકુન્ન એક ૩ મા જુવો અનસૂયાની વિનતિ અને તેને રાજાનો જવાબ શ્લો ૨૦, શકુન્નલોને રાજાની આજ્ઞા, શ્લો. ૨૩, અને અનુષ્ઠ માં ચૈતમીતુ વચન, શ્લો ૧૬. વિક્ર માં નાચિકા અપ્સરા છે એટલે લગ્નનો સલાહ જ નથી. ગાન્ધર્વ વિવાહથી અનિષ્ઠ ફલે આવે, તે માટે જુવો શકુન્ન એક ૫ મા જ કલ્પશિષ્યનું વેપ, શ્લો ૨૪ અને જેમ શકુન્નમા તેમ અહીં સખી જ આ સ્થલે કન્યાના ભવિષ્યને માટે વીડલને યાય એવી ચિન્તા કર્તવ્ય ગણી રાજાને પૂછે છે, અને તેને રાજા આ વડો ઉત્તર વચન આપે છે, જે સાબળતા સખી નિશ્ચિત થાય છે પરંતુ આ ભધાની સાથે સહસ્રનામા એક ઝીણી ક્ષતિ રહી જ ન્ય છે નાવિકાની સ્થિતિ અત્યારે ગાન્ધર્વ લગ્ન સ્વીકારવા જેટલી સ્વતંત્ર હતી તહી, એની સ્થિતિ તો અત્યાર દેવીની ખ પાસણની જ હતી દેવી જે વરને એને આપે તેને જ એ વરી શકે જુવો અ ૧

બા. ૧૨૬; અ. ૫ બા. ૧૨૬-૧૨૭ દુષ્યન્ત જેવો ધર્મિષ્ઠ રાજા આવી સ્થિતિ-
માંની કન્યા સાથે ગાંધર્વલગ્નનો અભિલાષ દરે જ નહીં. જુવો તત્ર એના સંબો-
' મહર્ષિ કલ્પ ધર્મિવદ છે, તેઓ આપણાં આ ગાંધર્વલગ્નને નહીં જ વળોડે. '
§ ૮૪ બા. ૧૧૭ થી ૧૩૫

બા. ૧૧૮ એમ જ આ અશોકનું તે પ્રમાણ; અતિ ઉતાવળમાં ગમે તે
બાલી નાખ્યું, એ શિવાય આ અતિ નબળાં બાળકનો બચાવ સુઝતો નથી.
બા. ૧૨૨ થાંભલો આવશ્યક, જુવો આગળ બા. ૧૩૮. અરેલવાને થાંભલો ન લઈ
તો બોઠલા પર લાંબો થઈને સુઈ ગયો એમ લેવું પડે. વળી આવાં ઉલાનગ્રહો
માં બોઠલો તો સામાન્ય લોચ જેવો બાંધેલા હોય, બહુ તો પત્થરની કાર બાંધેલી;
સુશોભિત થાંભલા જ હોય, ખાસ કરીને દરવાજાની જે બાજુના બે; અઠઠિયા કે
સંગેમરમરની રાતક (પોલિશ)વાળા; એટલે આંતરશીતલ. સ્ત્રો. ૧૩ ચિદોત્સુક
લાંબા કળથી ઉકંઠિત. સહકાર જતવાન આંખો. બા. ૧૨૫ સમજવત્યા વિદેશી
બાલ વાપરે છે; લકારા ય હાલ કેવા થયેલા મેં જોયું છે. સ્ત્રો. ૧૪ ઐન્ધ્રિયક
રાખ્ઠ દોષ વિદ્વાનને બેઠો નથી; અહીં શુંગના પર્યાય લેજે વપરાયો છે, બેશક.
શકુંભ માં પણ આમ નામ ઉપર રમત આવે છે—દુષ્યન્ત કતિ દુષ્યતાં (અંક
૩-૨૩). ' ચૈતુક વંશપરંપરાનું. પ્રમાણુ ખાતરીથી માન, હું ઉપર બાર;
પદમાં શુરુ ગણાય. સ્ત્રો. ૧૫ સન્નાહ બજતર. ચક્રમલાદ્ધ અતિલાંબી
(સુન્દર) પાંપણો એવી આંખરાણું (બહુમીઠી). વક્ત્રયનો કર્તા લીલા; અથવા
સુગંધા બમેરી લઈએ તો એ બને લીલા સખ્દનો મત્વય; એ લીલાએ એમ
એ બેવાર લેવો, એમ કહું તો તો વૈવાક્ષણોનો દીકાપાત્ર થાઉં. પરંતુ વાતચિતમાં
આવી આવી છૂટ લઈએ છ, અને નાટકી સંભાષણો તો વાતચિત જ ને ? પરંતુ
અન્વય ત્રણ જુદી જુદી રીતે બેસાડવાની જરૂર જ નથી. બા. ૧૨૮ થી ૧૩૭
ની માલા આપણે નાટક બજવતા હઈએ તો જુદાં દૃશ્ય લેખે અને બા. ૬૭ ના
પૂર્વાર્ધ પછી તુર્ત મૂકી શકીએ. અહીં તો આ ' પ્રવેશક બાપણો ' અસલ સામે
છે. વળી એમાં કર્તાનો દોષ, એમ નથી કહેતો. અંકનું દૃશ્ય સળંગ હોવું જોઈએ
એ નાટ્યસાક્ષના જડ નિયમનું જ આ પરિણામ છે, અને તેનો સરલ ઉપાય જે
માન બાલ ઉપાધિને લઈ, અંક વસ્તુમાંના જુદા જુદા અંશોને જુદાં જુદાં દૃશ્ય
ગણવાનો છે. આવો મયલ માંડતાં જ અંશોનો વધારે ફેરતી વધારે અસરકારક
કામ સુઝી આવે છે. પરંતુ કળૂ છે કે આ હાખલામાં તો સારી બાજુએ પણ

ચોડુ વિચારવાલુ છે, તે નદિ જુઓ આગળ બા. ૧૨૮ કોઈ કોઈ અહીં 'વિષ્ણુ' ગણે બિંદીને વાચે છે, તે ખાલથી બિંદીવાચે. બિંદીને મળતા તે કોઈ નવ ખર : વળી જુઓ બા. ૧૩૮-૧૩૯. ઘોર છે, તે એ જ કાણે જણવામાં આવતી હકી-૧. બા. ૧૨૧ પછી સૂચનમાં છે, — “આખ મળી નવ છે,” તે તો ૧૩૮-૯ થી ગુરુ થતા નવ માગીને તૈયારી બા. ૧૩૪ છેલ્લું વધ્ય સંસ્કૃત નાટકની કૃતિ સુવળ નેહએ એમ મળી બિંદી હુ પચીયાએ એમ ગણ્યુ હાગે છે કે બા. ૧૩૦ પછી ૮૮ એ અશ આ જાણવામાં ના હોય તો ય આલે

૬ ૮૫ ઇરાવતી બીજી વાર : બા. ૧૩૬ થી ૧૬૬

અહીં આ રાણીને વિ બીજી વાર આણે છે, ગા હેતુથી વારુ ૨ અ. ૩ મા તો એ પાત્ર માવળ નો માર્ગ સ્વલ મનાવવાનું નવું શ્રે છે, અહીં ૧ જવાબ મદિ પાય તત્તુ સાથે વણવા પડે એમ છે તપ્તા હપર આવેલી (મયા અંકમાં) ત્યારે એના આય લુથી બના વિરુદ્ધ ને વણણ પ્રેક્ષકમાં હપન્નનહ પડેલુ તે જવિને ધટાડલુ છે, તે કાર્યને એ બને ઝીણી ઝીણી રીતે પણ પોષલુ થોવ્ય ધાર છે. (૧) ઇ ને પસ્તાવો થાય છે પોતે અધકિત ની નાળયુ, શુસ્સાના અતિ આવેશમાં મળી જા બૂલી, એમ સંકેત છે. પણ રાજની માફી રજર મળવી નકામી ગણી તેની ઢળી આગળ માફી માગીને ચોતાલુ અત કરણ શાત પાડલુ છે. આ માર્ગ વિચિત્ર છે, અવ્યવહારુ છે બિંધિલ નવનુવાન કરતાં ય પૂરા સતોષકાંક લાગ્યો હોય બાગ. પરંતુ, વિચિત્રતા જણાશે ને પર્યાયમાર્ગ છે જ નહીં, એટલે કવાકાર નાઇલાજ નાઇના અતમાં એના ને સદશે આવે છે તેની પૂર્વ તૈયારી હવે તેમ ઇ વર્ણ પ્રેયકેલુ વનણુ સુધારવાને માટે આ એક જ તાતલો થોવ્યો હોત તો તે નમળો પડી જ ન એવો છે એવે સાથેસાથે બીજા તલુ સાધ્યા છે (૨) વિં બિંદી સરભળતા તેના હપરતા સદ્વાચથી યણુ એ આમ આવે છે. અને આમ, ચાંદ્રકાની હાલરી આપસ્તિમ્બ લેવી લાગેલી, તે મિની સકવતાના આનંદક અશ બને છે, ઇ સ્તેહાન તો છે એમ જણાઈ રહી છે. (૩) બલુબ્દ્ધીની અને નાદરાની હકીજત સાબળતા જ આ બિંધિલ વ્યક્તિ બીજુ મ્શુ જણે બનેલુ જ નહીં એમ પાછી વર્કસાર્થ નવ છે, અને પોતે જવળતે આવીયકાને ગાનને ને સન્દામલ્ય બિંધી કોલી, તેનો ઉપાય પોતે જ શ્રી આપે છે અને જાણીના બિ તલુ પણ આ બે મ્તા એજા મહત્વના વધી. (૪) ધારિણીએ માં બકુલને દેહ કરી તેમા એના આગય ખરેખર મ્તને ગણ.

રહિત અને મર્યાદિત હતો, તે ના. દ્વારા ઇ. ને મોક્ષલો સદેશો જાણ્યા છે, ના. ગયેલી ઇ. ને અવસે, ત્યાંથી ઇ. ની પાછળ પ્રમદવનમાં આવી, અને આ સદેશો કહ્યો (જા. ૧૩૬) દેવી તો એક રાતની સજા પૂરતી ગયું છે, એવો એ સદેશોનો અર્થ, તે જાણતાં ઇ. ને લાગી આવે જ, પણ જવાબ વાળે છે વિવેકી, તે કે પોતાનું મત દાંક્યા વગર. (૫) અને વિ. નું છબી બિલાડું પાડી દેવું કંઈ કર્તવ્ય ગણે છે, તેને મટિ પણ એ ઇ. નિ. ને જ સાધત બતાવી દે છે. આ છબી એના સાચા સ્વરૂપમાં પકાઈ જતાં વાર ના લાગી એમ કવિએ આશ્ચર્ય ના. ૧૩૮, તો તો આ આખી અન્તઃપુર અને રાજમહેલ સદિ વિષે આપણો અભિપ્રાય અતિ હલકો પડી જ નત; અહીં તો આવાં આવાં છબીકપટ જ ફાવતાં લાગે છે એ જ છેલ્લી છાપ આપણા મનમાં દસી નત. તેમ ના જ થતું નોંધએ, એવી આ કવિની દૃષ્ટિ સાચી છે. માધ. નાગસુદ્રા દેવીને પાછી સોંપી દેવા જતી હશે, કે તેમ કરીને પાછી વળતી હશે, ત્યાં નિ. એને મળી જતાં, નિ. ખરી વાત તો આ, એમ સમજી દેવીને ઇ. નું વાગ્યાણ મારવા જવાનું માંડી વાળી પાછી આવી ઇ. ને બહુ જણાવી દે છે. ઉપર સાથ પડ્યો તો! — એમ જાણી જતાં ગભરાટમાં આસપાસ ફાણું છે તે બેચા વગર જ વિ. ગોપ્ય વાત મેટિ જાણી ગયો, — મેં તો અંગૂઠું કંપના આકાર આમ પાડેલાં ઇ. એ આ સાંભળ્યું ત્યારે સમજેલી નહી, એ તો રા. મા. બ. ને સાથે જોતાં બહુ બ. નું જ કારસ્તાન ધારે છે (જા. ૧૫૪). પણ પછી તુર્ત નિ. સાચી ખાતમી આપે છે એટલે આશ્ચર્ય કળી નય છે, અને વિ. બિલાડો પડી નય છે. શુનેહગાર દેવીનો અને તેને પોતે જ અજાણતાં કરી દીધેલી કબૂલાત સાથે પકડે ઇ. એવી ઘટના ખરે જ કલાન્યાય (પિયેટિક જસ્ટિસ)નો સારો નમૂનો છે. અને પોતાના કરતુક બિલાડાં પડી નય એથી વિશેષ સજા નાટકના ક્ષેત્રમાં વિ. જેવાં પાત્રને હોય પણ શી? આગલા અંશમાં રા. એના પોતા ઉપરના હેતને એનું બુદ્ધિનેત્ર કહે છે, એ વિ. ને મળતી મોટામાં મોટી સાબાશી; તો અહીં ઇ. એને બટ્ટો અને કામકામણમાં રા. નો લાલિહાજ નક્કર કહે છે, એ એની મોટી નામોશી. આમ જીવન ચાર તન્તુ વડે કવિ મૂલ ઘટનાની હીનતાનું સાદું વાળી આપે છે. વળી મેં ઇ. નિ.ની લાપણુમાલને કવિએ આપેલાં સ્થાનથી અસેડવાની હિમાયત કરી છે, તથાપિ આ પણ જોવાનું છે કે રા. મા. ના પ્રસંગ પછી વસ્તુને પલટો આપવાને કંઈક યુક્તિ

આવશ્ય છે, અને આ ગ્યાને આ લાખણમાના મેવા પનડા (ગિલીફ)
 નખે અતુચિત નથી એ દરે લેતા લાગે છે ~ સ લનાના આ વિભાગ વિષે
 મતભેદ થવા પામે એ જ હરતી બે રાત ઉપર, વિ ઉપર, બે ઉપર
 અને ધાંઉ ઉપર બે વાર (ના નો સદેશો માલજતા, અને મા બહુ કેમ છૂટી
 તે વિષે રા ની ઉચ્ચિત સાલજતા) એમ ઇ ને પાચ પાચ વાર થોડા જ સમયની
 ગદર રુએ થતી, તથા પિ રુસસાને જામૂમા ગળી ગમ્તી આઠી મ્વિ નિરૂપે છે

આ ૧૩૬ થ નો પાઠ અક થ મા બે બને છે તેની યુનરુતિ નેવે
 લાગે છે (જુવો અક થ લા ૧૪૦ ૧૪૧) આ અ મા જ લા ૧૩૧
 જુવો થ ના પાઠ સાથે એનો મેળ નહી મળે ઇ એ વાગબાણુ ધા ને મારી
 આવવા નિ ને દોડાવે છે, તેનો અર્થ ~ તહમારી વાત પડાઈ ગઇ રાન્ત
 છોડો છે એમ બહુવા પામતા જ તહમે ના ન દોડાવો ડા, મહને
 માન રહુ મનનવા, તે ખરી હકીમત બાણુતા હુ ચે મમગી ગઇ છુ અજ
 સ્વીમારેલો પાઠ કાદ અને થ ની રોથીઓગાથી પાચના છે, વગી ધાંઉને
 આમને માટિ લાખી મ્દ યોગ્ય લાગતી જ નથી, એવી સ્પષ્ટતા આવશ્યક,
 તે આ પળે જ ચાન ઇ અમ થ માની ધા ની વર્તણુકની પૂર્વપીઠિ ।
 આ લાખણુ જ રૂગી આપે છે લા ૧૩૮ પરિક્રમતી ના સદેશો મ્દે
 અને ઇ જવાબ દે તેટલી વાગ નિ ખરી નય છે, ન સાલજે એટલે
 ~ રહે છે દરમિયાન મારતા વિ ને જુવે છે, અને ના ની પીઠ દેખી પાછી
 વળતા ઈ ને ત્યા લઈ નય છે. લા ૧૫૨ કુટિલપગો સગ્ખાવો અમ ડ
 લા ૧૬૧ લા ૧૫૫ ખીજુ વાચ્ય જગી, તે કાદ અને તુ મા છે ત્રીજ
 વા થમા ગાબિદ્મ ગચ્છડ સાગી પેઠે છે, પણ અર્થ મુલાગથે મુખ્યજ ઇ (૧)
 તેથી વચ્ચે (વરમતુ એને સાલરે) એમ થોડુ જ છે । (૨) તેથી મ્દ વર-
 મતો અટકતો હશે । (૩) તેથી પૃથ્વીને ભૂની નય ~ । — મેમ લિન્ન
 લિન્ન ગમ્દાવલિમા (૧) નખળી, ~મ ~ તે એસાડતા પૃથ્વી - માલ લેવુ પડે,
 અને બ તુ લક્ષ્ય ઇ છે ગમેમા દેડમા = મહાગ બેવી તુરુ વ્યતિઓ
 મવ = રાજ, અને (૨) અને (૩) મા પૃથ્વી = ઈ રાજતુ હેત તહમાગ ઉપગવી
 ઊતરી નય (ખીજે વરમે તહમને ભૂલી નય) તેનુ મારણુ હુ બેવી દેડકી
 હોઇ જ શક નહી વાહરે મહાગ બાઈ, તહમે ય હીમ છા । આ ગમ્દી પર
 રુએ થાવ તે બને, પણ અ રાણે ? શ્લો ૧૬ ઈ તુ વદન = ચક્ર, વિદુવદના

વિભાવરી = એ મુખ સાથે આખી ઈ. નાગરક કને, સંજ્યાળંધ ંહાલીના ંહાલા કને, તેમાંની કોઈ એક દુલાતાં તેને મનાવવાનું એક જ સાધન — અલંકારિક ચાદુકિત. આપણા સંજ્યાળંધ ંહાલીઓના ંહાલા કવિજનેનો સંપ્રદાય પણ એવો કે ઘણીખરી ંહાલીઓ, આવી ચાદુકિતઓથી પાછી મનાય એ જ્ઞય (મનાય નહીં તો જ્ઞય ચૂલામાં, — એ જ આપણી આર્ય-સંસ્કૃતિના સેંકડો વર્ષ દરમિયાન એમની પરિસ્થિતિ, આર્યિક, સામાજિક, કૌટુંબિક, વૈચકિતક : શું રાણીની. શું શૂદ્રાની. હિન્દુ સ્ત્રીઓમાટે પ્રજ્ઞય ંધ પાડી ગઈ ત્યારથી ખાસ.) તથાપિ ડીકા કરવી પ્રાપ્ત થાય છે કે અલંકાર દેખે થ તે આ શ્લોક એટલો નખજો છે, કે એ કાલિની કૃતિમાં ના હોય, હોય હોય, તો કાલ એને સારુ કાલિ ના કર્તૃત્વનો હાલો કરી શકે નહીં. બા. ૧૬૨ આગલી કરતાં હવે તો ઘણી આકરી સજા થવાની જો ! ધારણીનું સાચું વલણ તો ના. સાથે મોકલેલા સદેશમાં હતું, પણ વિં ને તેની ખબર નહીં, એટલે જ આમ તર્ક કરી ચિન્તામાં પડે છે. બા. ૧૬૫ ગાયત્રીનાં કસમને દેકણે બીજ પાડે છે, પણ સુદો એ જ.

૬૮૬ બા. ૧૬૭ થી ૧૭૬

બા. ૧૬૭-૬૬ પાછળ દોડવાની, દડા સાથે દોડવાની, દડાથી આગળ નીકળી જવાની કસરતો કુમારિકાઓ માટે ઘણી મયારમાં હતી. આર્યો આ ખંડમાં આવ્યા તે પહેલાંના સમયથી. સરખાવો પ્રાચીન મીસની એટલાન્ટાની કયા. બા. ૧૬૯ પોતે અહીં શા હેતુથી આવેલી, પોતે અહીં આવતાં જોયેલું નહું દૃશ્ય, તમામ આ નવી બાબત તમે દખાઈ જાય છે. તલાલોર્મિવશતા ઈ. તું મોહું આકર્ષણ તેમ જો એનો મોટો દોષ. બા. ૧૭૧ લાલે લલતલાઈ વિદ્. ને મુરેગહોર પુરેવરી અને બીજી કટલીક રીતે આપણા આ તપતા ઉપર માકડા જેવો જ આણતા. કેટલાક અહીં આ શબ્દો = રાજ, એવો છેક ખોટો અર્થ કરે છે. બા. ૧૭૩ પાંચ રાત આપણી ગણના પ્રમાણે તો હજી આ પડવાની તે બીજી રાત. તે પહેલાં જ સંધ્યાકાળ થવા આવી ને કળીઓ દેખાઈ. નેપથ્યમાં આ બોલે છે મધુરિકા. બા. ૧૭૪ બક. ને પણ ના. સાથે મોકલેલા સદેશની ખબર નથી, એટલે દેવીના મનોગતથી અજાણી છે. પણ પોતે વચન તો આપે તે પાછો જ એટલી પોતા વિધે ધા. થે મગર છે ખરી. જુલો અંક ૫ બા. ૧૨૨.

§ ૮૭ ઇન્દ્રિયાખ્યા

આ અંકનાં ૪ અનુષ્ટુપ, ૬ આર્યા, અને હિપ્પતિ, દ્રુતવિલમ્બિત, મન્દા-
ક્રાન્તા, રુચિરા, વસન્તતિલક, શાર્દૂલવિકીરિત, અને હરિણી એક એક આવે છે;
તેમાંથી અહીં ખેની જ વ્યાખ્યા ભિન્નરવાની છે.

ન(સ્લ)સ(લગ) મા(તારા)ગા જ(લાન)જ(લાન)ગા - એ
હરિણી; જ(લાન)ગા ન(સ્લ)જ(લાન) રા(જલા) - એ રુચિરા.

ઇતિ સમુદ્રગૃહ નામે અંક ૪ ની મનનિકા

§ ૮૮ પ્રવેશક

થોડ દિવસે આ પ્રવેશક પછીને દિવસે રાત્રિ વિદર્ભથી આવેલી સમૃદ્ધિ — ભેટ કહો, હુંટ કહો, તે — ની નિરીક્ષા લે છે; અને તેમાં તે ડાગે રજનિકા ન્યૌત્તિનકાની સલામ નથી થતી; એમની સલામ થાય છે તે પછી બે ત્રણ દિવસે મુખ્ય દશ્યમાં, ઉપર કહેવાઈ ગયું કે અંક ૩ અને અંક ૫ વચ્ચે આઠેક અઠવાડિયાનો ગાળો રાખેલો છે; તેમાંથી છેલ્લા ચાર પાંચ દિવસ આ, ઉપર કહેવાઈ ગયું કે અંક ૩ અને ૪ વચ્ચે ગાળો બે રાતનો જ, બાકીનો સમય તે અંક ૪ અને આ પ્રવેશક વચ્ચેનો ગાળો. માલ. ને આશરે એકાદ વર્ષ દાસ્ય નિર્માણ; વિદર્ભ વિષેનો હુકમ છેડયા પછી તે છતી લેવાતાં એકાદ વર્ષ લાગે; યજ્ઞીય અથ્થ પુષ્પમિત્રે છટો મૂકેલો એક વર્ષના અવધિનો સંકલ્પ કરીને; એ ત્રણ મુદ્દતની સમાપ્તિ અંક ૫ ના મુખ્ય દશ્યમાં સંજમ પામે છે. માલવિકાપ્રાપ્તિ નાટકનું વસ્તુ; તેમાં ધરાવતીની આડખીલી નીકળી ગઈ (અંક ૪, લા. ૧૩૪) ધારિણીની આડખીલી નીકળી ગઈ (અંક ૪, લા. ૧૩૬; લા. ૧૭૭-૪; અને અંક ૫, લા. ૧૨૨), અંક ૪ માં; પછી આટલો વિલમ્બ થાય તે સંકલ્પનાની ખામી ગણવાને પાત્ર. સામી બાજુએ ધ્યાનમાં લેવી ઘટે છે નાટ્યશાસ્ત્રની ભાવના, રૂઢિ, કે આજ્ઞા, જે નાટકનો અન્ત અદ્ભુત આણ્વે બોધ્યો. માલવનાં વીતરોનું વર્ણન, એ અદ્ભુત તન્તુ કવિ વિદર્ભવિન્ય, યજ્ઞસેન માધવસેન કનેથી મેળવેલી અઢળક સમૃદ્ધિ, એ બેનું વિદર્ભમાં સ્થાપવામાં આવતું દ્વૈરાજ્ય, અને માલવિકાની રાજના અંતઃપુરમાં પડવી, એ સર્વ સાથે સાંકળી લે છે; એવી રીતે કે વિજયનન્તર મળતી સમૃદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થયેલ રજનિકા ન્યૌત્તિનકા માલ. ના પૂર્વેતિહાસ ઉપર પ્રકાશ પાડવાનાં નિમિત્ત બને છે; રાત્રિ વિદર્ભમાં દ્વૈરાજ્ય સ્થાપે છે, તેમ પોતાના અન્તઃપુરમાં પણ માલ.ને ધારિણી પાસે જ દેવી પદ અપાવી-સ્વીકારાવી દ્વૈરાજ્ય સ્થાપે છે. અને અશ્વમેધના અદ્ભુત તન્તુને પણ કવિ આની સાથે એવી રીતે ગાંઠે છે કે એ અત્યન્ત શુભ સમાચારને ધા. માલ. નું રાજને કન્યાદાન આપવાનું નિમિત્ત બનાવી લે છે. કંઈક વિશેષ સ્ફુટતા આગળ ચાલતાં થઈ જશે.

લા. ૧ લીંતિઓદાવાળો-પં. આની વિરુદ્ધ દલીલ કરે છે. જૂનો ઓટા

ખુલ્લો રાખીને આ નવી રચના બાજુમા રી છે, કદાચ પ્રિયજી વેલો ચડા-
વેલો છે તેને જ એક બાજુની દિવાલ ગણી લઇને, પણ છેક ખુલ્લો મહારો
" સંકેતસ્થાન " ગણાય જ નહીં, સમુદ્રગૃહના જેવી ચણેલી ધમારત આ
ગાડવો નહીં એ કખૂલ, પણ છેક ખુલ્લો થ ના હોય. અને ભીત
વાળો માડવો એ પાઠ માટે આધાર પણ સારો છે. વળી માત્ર માડવા જગતા
સંવેતગૃહ ચણતા ચોડા દિવસ વધુ ભેંઠે, તે પાપ અહીં પડતો લાભો
ગાળો પ્રવામા ઉપયોગી થઈ પડે છે. અરેબીકને અટળું ફૂલ
આવ્યા છે, માતા નથી, આખો જ ફૂલફૂલ બની ગયો છે ચીરમજૂસ
- ચીવરમજૂસ થેલી, વાસળીના - " તમિયા " જેવા વધારે પડેલા વાટની,
મજસ પેત્રી બને પાઠ છે, પણ પેટી બાગે હોય પુરોહિતનું ઘર
શણવાસની શહેર તર્ફની બાજુએ પ્રિલાને અડીને એટલે પાસે જ
હોય સહવિત લા. ૩ અને ૪ મા પોથીઓગાની ગળખડ માટે જુલો પં.
ની અગ્રેજી ટીપા પણ શુપ્ત-કાલીન કર્તા બ્રાહ્મણોને પુરુષ દક્ષિણની
બાજીત ખાસ આણે, અંબિકૃત ના લક્ષ ખહાર પડે છે, એનું શુપ્ત-સમય
અને શુપ્તવિચારમિનારનું જ્ઞાન આપણા જેટલું નહીં તેથી. એ આવા
" મુદાગ " પાછળથી થયેલા અનુમાને, તે દુસ્તરી

સુવર્ણ મારિક ૧૮, ૧૦૦, ૮૦૦ એમ ત્રણ પાઠ છે, તે તો બેશ-
પાછળની હાથચાલાકી. અર્થશાસ્ત્ર અને મનુસ્મૃતિમા સોનાના તોન માટે
નજનો આપેલા છે, તે જોતા ૮૦ ચણોડીભાર = ૧ સુવર્ણ, ૪ સુવર્ણ =
૧ પલ અથવા નિષ્ક, ૧૦ પલ = ૧ ધારણ ૧૮ x ૮૦ - ૩૦ = રોળનું ૪૮
ચણોડી ભાર સોનું થાય ૧૮ નિષ્ક લઈએ તો ગોથી ચારગણ. એટલે મૂલ
પાઠ ૧૮ ધારુ છ, સુવર્ણ ૩ નિષ્ક. મગલગૃહ નિત્ય પૂજાસેવા માટે
રાણીના અવાસમા જ જુદું ન્હાનું પણ અતિ મુશોભિત મંદિર અને તેને
લગતા જ મોટા લાખા આટલાવાળા ઓગડા, આમલો ચાક મોટો તેમા
ચણેલા તુલસી કયારા મોટો બિલિવક અને ફૂલોના સુદર કયારા, એ કડ,
પાછલા ચાન્દમા ગૌશાલા ખાસ રાન્ધાસી અતિથિ આદિ માટે ધર્મશાલા,
અને ત્યા પુરોહિતનો પણ એક ઓગડો ખરો, રાણી વહેલી જાઠે, ન્હાય, દાન
કરે, પૂજાસેવા કરે, પછી ઓટલા ઉપર જ, કપાળે વિભૂતિ, હાથમા ગૌમુખી,
અને આસને બિરાજે, ત્યા જ જે કંઈ કામનાજ હોય તે લઈને માણસો
આવે. ગામલોકમાથી રાણીની સલામ આવડ હોય તે આવે પાછલે પહેને,

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

અને એમને માટે પણ રાણીની બેઠક ઘણું ખરું આ મંગલધરનો શોટલો. આવા પડદાની તો આ નાટકમાં જરૂર નથી, કેમ કે આ પ્રવેશકતું કાર્ય થાય છે મધુ. મંગલગૃહમાં પેસે છે તે ખેલાં. કલાકાએલ પરિજન તેમજ વગેરે આપણા દેશમાંથી અસંખ્ય કરીગરને ઘાન પકડી ગયેલા, તે ઇતિહાસો જોવા. આમ એક પ્રદેશને સારી પેઠે લૂંટીપીંળી તેની સમૃદ્ધિ જ નહીં, તેની કલાઓ પણ વિજેતા પોતાના મુલકમાં લઈ જઈને વચાવે, એવા દાખલા આપણા પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસમાં પણ છે. છેક જહાંગીર શાહજહાંનના સમય લગી ક્ષિંજ કુન્તલ આંધ્ર અને અતિશક્ષિય પ્રદેશો ઉત્તર હિંદના મોટા ભાગ કરતા સમૃદ્ધિ અને કલાઓમાં ચઢિયાતા હતા એ હકીકત ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને સ્પષ્ટ થતી આવે છે. વાહન ત્યાંનાં જ ગાડાં શિયામ પાદખી મેના સ્થત્યારક વગેરે ત્યાંના જ બળક થોડા હાથી લોક વગેરેની અંદર અને ઉપર ત્યાંની જ સમૃદ્ધિ — કાથી ધાતુથી માંડીને બાતબાતના અલંકાર અને ધ્વજરાત અને હીરામણિક લગીની, — વળી ત્યાંનાં સંખ્યાબંધ કલાકૃતિ અને બીજાં વિશિષ્ટ માણસોને “બાન” દોષે પકડીને, બધું પૂરતી રક્ષક સેના સાથે અહીં મોકલાવેલું આવી પહોંચે છે. આગળ માલવિકા વિદર્ભકુમારીને ખૂબ અલંકારે સજ્જને “કન્યા” બનાવે છે, તે આ સમૃદ્ધિમાંના જ અલંકારો મેટાં બાજે. જો કે અશોકોહકપૂર્તિ વખતે એને પહેરવા આપેલી જાંઝરજોડ આ પ્રસંગે દેવી એને આપી દે એ પણ સંભવિત; અને એકબીજાં મેટાં કીમતી અલંકાર. બાકી બધું યે વિદર્ભ કન્યાને શણગારવામાં વિદર્ભેલું વપરાય, અને આપણા દેશની પરમ્પરા પ્રમાણે, એ પહેરીને કન્યા મંડપમાં પ્રવેશે તે ક્ષણથી એ સર્વ તેલું સીધન બને: કાલિ. અહીં આ ઝીણું ઔચિત્ય સાધવાનું પણ ભૂલતો નથી. વળી આ વિષે એક અક્ષર પણ ણાલવાની જરૂર નથી, કેમ કે એના સમયના પ્રેક્ષકો આ બધું દૃષ્ટિપાતે જ સમજી નથ, એટલું બધું એ તેમને પોતપોતાના કુટુંબવ્યવહારમાં વ સુપરિચિત.

§ ૮૯ ભા. ૧૦ શી ૨૪

ભા. ૧૦ સંસ્કૃત નાટકોની રૂઢિ મુજબ આ પ્રવેશક બાણ્યમાં બધી યિગત હોય, વળી વાક્યના પહેલા ત્યાર શબ્દ થ. ની પોતાની પોથીઓમાંથી ઉત્તમમાં છે. અશોકને લગભગ સજ્જન પાત્ર જેવો ક્ષિ નિરૂપે છે તે ઉપર આવી ગયું છે. એણે આમ અતિ ઉદારપણે પ્રયુક્ત વચાની કૃપા કરી તે એનો ગુણ જાણવા, અશોક મંડપનું વાસ્તુ કરવા, અને માલવ નું રાજ્યને દાન ઉચિત સ્થાને ઉચિત રીતે કરવા

દેવી ઇચ્છે છે. પેતાનો પગ મટી ગયો તે પછી પણ આ પહેલાં સમારંભ. ધર્મ-
સત્ત્વ અગળાઈ કેમકે પ્રાતઃકાળ. વૈતાલિકો પ્રહરે પ્રહરે શિવડિયાં વગાડે અને
રાત્રસ્તુતિના શ્લોક મરદાની સમીતની રાહ લેવાનર, રાત્ર એક મોટું કાર્ય પૂરું
કરી તે સ્થાનથી નીકળે ત્યારે પણ ત્યાંના વૈતાલિકો એ જ કરે, બીજે પ્રહર ત એ
પૂરા થયો હોય. શ્લોક ૧ (૬) ચિદ્ર કંચલ, પિન્નરવ અને રતિ બેધ ઉપર
પ્રીતિ, બેધના આનંદવિલાસમા. (ખ) સાંગી મૂતિમાન, સાક્ષાત્ કામદેવ; રાત્ર
ચહે એટલો કે તે અનગ એ સાંગ; કામદેવ રતિ સપે, રા. એની વહાલીઓ સાથે.
(ગ) વરહા વર્ધાનરી. વરહુ હાથી. (ઘ) આલ્લાન હાથી બાધવાના સ્તંભ,
અહીં મોટા તરુનર. વાતણે મરતીમાં આમતેમ રહે તેની સાથે એમનુ બળ
એટલું કે જે તરુવરને બાધ્યા હોય તે પણ રહે. હારા અગણિત હાથીઓની
સેનાએ વિદ્વર્જનાં વન નમાવ્યા, વિદ્વર્જરાત્રે વ નમાવ્યા, શ્લોક ૨ અહીં રાત્રનું
ઉપમાન દેવ અને દેવધિદેવ પ્રહટ પુરુષોત્તમ પૂર્ણાવતાર શ્રીકૃષ્ણ છે. ખ્રિસ્તીઓ
અને મુસ્લિમો ગમે તેવા મોટા માણસને ઈશ્વર કે દેવ કહેવામાં પાપ સમજે છે,
માણસને એમ મઠાવેલો તે એ સંસ્કૃતિઓમાં ઈશ્વરને મટી એટલો હીન ખયાલ
બાંધેલો મનાય છે; આ દૃષ્ટિબદ્ધ હિન્દુ સંસ્કૃતિમાં ક્યારેય હતું નહીં. (ક)
સૂરી અખખારનવેસો, ભાટ્યારણુનારો. આ એક રાખ્દ અહિં ચોળયો છે
તે ઉપરથી પં. જોરે અતુમાન કરે છે, પ્રાચીન હિન્દમાં રાત્રો બનાવો આદિની
સત્તાવાર (શોશીશયલ) નેંધો રહેતી. નોંધો રહેતી એ વાત સાચી છે, પણ તેના ટેકામાં
અહીં આ રાખ્દ વાપર્યો છે તેને મૂકવો, એ બાંધેલો છે. એમ નો રાકુન માં નિ
વળાં છે, માતલિ કહે છે, જુલો જુલો મહારાજ, આ હેલ્લા દેવદાનવ યુદ્ધમાંનાં
હમારા પરાક્રમેના સ્તવનો પેલાં કલ્પદ્રુઓના ઉપર ચિત્રાય. (શકુન અંક ૭
શ્લોક. ૫) અને અહીં તે આ વિદ્વર્જવિલયનો આગો બનાવ જ (સ્વતંત્ર
પુરાણનો અભાવ ચાલે ત્યાં લગી) ક્ષત્રિયો આલ્લ્યક ગાનીને કવિએ કંઈ
હકાર્યો હોય એવો નાનવાનો છે; પણ આ બાબત બે વાર આવી ગઈ છે, ત્યાં
બેધ લેવી. (ગ, ઘ) દંડ (૧) રાખ્દ ક; અપરાધીને સજા કરતો; અહીં રાત્રને
દંડ દેનારી, તેની સેનાઓ હરાવીને તેને શિક્ષા કરતી હારી સેનાઓ; (૨)
હાથ. શ્રી કૃષ્ણના આર હાથ દરેક અર્ગલ, એવો અતિથાઓ આતિ બળવાન;
અગ્નિમિત્રની સેનાઓ અગ્નિત બળવાળી અગ્નિ માં ને વરવાનો છે, માન્કકિમત્રી.
જુલો આગળ સ્તો. ક, મા = રાજલક્ષ્મી. ભા. ૧૯ આગણાં આચરણો આ

ગાલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

વિશે નાટકમાં કરી જ હક્ષિણ નથી. ઈ. ના લગ્ન વખતે જાનુ. ધારિણી રાજની હુજીને અનુકૂલ વર્તી હતી એમ લગે. બા. ૨૨ સવારથી થા. ત્યાં જ; માલો અને ધીન પચિનન સાથે, વાસ્તુ જેવી કઈક ધર્મક્રિયા કરી હોય તો તે કાર્ય ખેલું હકેલું; પછી રાણીઓ અને આખા અંતઃપુરને આ સમારંભના આનંદમાં ભાગ લેવા નહોતરેલ, તે દરેકને દરેકના દરગજ પ્રમાણે વિવર્ણસમૃદ્ધિ આવેલી તેમાંથી યોગ્ય લાગી તેટલી વ્હેથા આપી તે સૌને રાજ રાજ કરીને વધાય કર્યા; અને પોતે બેઠાં છે, આપની રાહ જુવે છે. (ધા. એ ઇ. ને પૂછતુ યોગ્ય ધારણ, તો તે આ વખતે એટલે રાજ આહી આવે છે તે ખેલાનું પૂછી એની સંમતિ એનો અવિરોધ મેળવી લીધેલ. નાટકમાં એ હકીકત અંકની ગોઠવણને અનુકૂલ પડે તે પ્રમાણે ગોઠવાય; એવી છુટ લેવાને નાટ્યશાસ્ત્ર કયિને પરવાનગી આપે છે. નાટકમાં બતાવ જેમ અને જ્યાર આવે તેમ જ ત્યારે જ તે બનેલો એવો એવો અર્થ આપણે અર્વાચીનો લાધ્યે છીએ, અને એ આપણી પ્રાથમિક બૃક્ષમાંથી બીજ અનેક લાપજે, તથા આપણા મગજમાં આજુ ગૂચવાઈ જાય, તેમાં દોષ ક્રિયો કે એની સંકલનાનો નથી; નાટ્યશાસ્ત્રની જે આત્માઓ શ્લોકો આદિ આપણા કવિઓ પાળતા તે નિયમો આદિના આપણા અજ્ઞાનનો જ દોષ છે. જલો આગળ બા ૧૧૪ હપર દીકા).

૬૮૦ લા. ૨૫ થી ૪૧

શ્લો. ૪ રસાલ આખા માગ, સહકારો, બિચી જાતના જ આંખા, એમ ન લેવું. અવસિત પૂરું ચેલું; અવસિતએબન વસંત, એમ બહુમીહિ. શ્લો. ૫ આખ્યાં (૧) ફૂટવા; (૨) ત્યાંથી ખસીને અહીં આખ્યાં (હમેશા) બા. ૨૬ ગોઠવણ એવી છે કે ૨૧. વિ આવતા આવતા ધા મા આદિને નવા માંડવામાં બેઠેલાં જુવે છે અને આ વ્યતચિત કરતા નજીક બાંધ્યા આવે છે. એઓ દેખાર્તા જ ધા ૦ માં એમને સ્વાગત દેવા બેઠીને સારે આવે છે અને અશોકના એછાનો ખુલ્લો ભાગ છે ત્યાં ૨૧ રાણી મળે છે રાજ અશોકની પ્રદક્ષિણ કરી લે છે, પછી સૌ માંડવામાં જઈને બેસે છે. અંક ૩ માં તેમ અહીં બા ૨૫-૨૬-૨૭-૨૮ અને ૩૨-૩૩ માં ૨૧ વિદ્. તું કયન લિપાડી લઇ તેની પુનરુક્તિ સુદર વિજયો બમેરીને કરે છે. શ્લો. ૬ ધા = પૂચી; મહારી પટરાણી; માલ = રાજ્યશ્રી, સ્હારી એટલી જ માનનીય બીજી રાણી; રાજ્યશ્રીના હાથમાં પદ્મ હોય, આનાં હાથમાં નથી, એટલો જ ફેર ધારિણી મંગલ સૂચણો જ ખેર :

મા. ને ધર્મજાગૃહથી જાણે લાવી દીધી છે, એમ પણ એ રાજ્યશ્રી નહિ ચાતે
મુદાગત તો સમજાવે છે જે કર પદ્મ વિહીનને બેસાણે, ગામ્યશ્રી હાથમાં પત્રે
ગોહી રહેતી, માવ યત્ર જોવા કરે સોહી રહેતી, એમ ડેરવી નાખત કાઠ ના
પાડમાં એ દ્રિગામા “મુધારો” થયેલો પણ જોવામાં આવે છે. ભા. ૩૧ દેવી
“રહારા અભિલાષ પૂરે” એવું ઇતમ મ્હને આપવાના છે તે જાણ હ; એથી
વલુ મોટા લાભ શુ હોઈ શકે, કે તેની આગાહી આ હૃદય અને આ આખ કુળી
રહ્યા છે, એમ વિશેષ હરખની આશાભરી શાહ જુવે છે, એમે અર્ધ દેવો તારક-
નો અત અદ્ભુત આણુવો એ તારકશાસ્ત્રની આજ્ઞા હપર લગાઈ ગઈ છે અહીં
મા. જાણતી નથી એના વિશેષ લાભ એને મળે છે, એમ આજની સવાર એને
પણ અદ્ભુત નીવડે છે. (૧) માધવસેનને અર્ધરાજ્ય મળે છે તે, (૨)
પોતાને દેવી પદ, (૩) પોતાની બધી હકીકત આમ આણુધરી રીતે સૌના
જાણવામાં આવે અને તેથી એની પદવી કુદ-ત્તી ગીતે મુધરી જાય તે, (૪)
યવનો હપરના વિજયાગતે અને અશ્વમેધની નિર્વિન સમાપ્તિ કરી શકવાની ખાતરી
પાળવાનો મહાન અભ્યુદય આ આખા ટુકળને થાય છે તે. શ્લો ૭ ટુકડી
કન્યારોએ ગણગારેલી માટે પ. અહીં પોતાની પોથીએની ભૂવને વળગી રહે છે
તે તો અદાબત, પણ તે આગળના તેમ હવે પછીના બધણે સચે એટલું જ
નહી, આ ગોહની ખીટ પકિતઓ સાથે પણ અસંગત છે. અને એ વિષે એની
ટીકામાં પ્રુવાસા કે હિમાયતનો એક શબ્દ પણ નથી ટુકડા વસન = આકાર ને છેડે
ક્ષિતિજ આગળ જ ન ધાર, હપલુ આકાશ હિમ જતા સ્વચ્છ આદની વાણ
અને અગણિત તારાઓથી ખચિત, જેમ પ્રસન્નવદન અને અગણિત ધરણાથી
ગણગારેલી તારાઓના અગણિત સમૂહથી પણ આદની ચડે, તેમ મા તુ પોતાહ
૨૫ ભા ૩૯ ષઃ તરુણી શબ્દ સામિપ્રાય વાપરે છે શ્લો ૮ દેવીચોજ્યાં
પણ સામિપ્રાય છે. દેવીએ પણ સાધન લખે તરુણીના હપથાન નથી તો ને
આખા સાની નહી નાજા નરી, વસન્ત યોગી પણ એણે ગણકાની નહી

૬ ૯૧ ભા ૪૨ થી ૮૮

ભા ૪૨-૪૪ સરખાનો અ. ૩ ભા ૧૧૩-૧૧૫ શ્લો ૬ ચક્રનાચક્રવાળી
દિવસે જગ અળગા પડે નહી, ગતે ભેગા ગી ન ત ગમે, એવી નિપતા
સમૂત નિવિઓમાં પ્રથમ એણે ચલાવી નજને, પણ ચાલી તે ચાલી આપણી
દરેક અર્થથી લાખાની ચિંતામાં પણ દાખલ થઈ ચૂકેલી છે મુક્રિઓ અને

અગમનિગમીઓ આ સંસારચાત્રા તે રાત, મુક્તિ પછીનો તે દિવસ, એમ ચક્રવાક - ચક્રવાકીની ભેડ તે જીવ - શિવની “દ્વા સુપાર્શ્વ” એ ઉપનિષદ-માંની ભેડ, એમ લે છે. આ સર્વ રોમાંચક ખયાલોના સંસ્મરણમાં આપણે મુદો બૂલવો ના થઈ, જે રાતનો આ ઉદગાર ધા. ને અન્યાય કરે છે, ધા. પ્રતિ મુદલ કૃતજ્ઞતા દેખાડતો નથી. પણ કૃતજ્ઞતાની ખાખતમાં ખાળે જીવાનિયાં અને દોર સરખાં. ખાળક અને જીવાનિયાંની સેવા કરનારે લેશ પણ કૃતજ્ઞતાની આશા વિના તે કરવી: કેમ જે એવી સિંહાવલોક-વૃત્તિ અને એવી લાગણી એ ઉમરે શક્ય જ નહી. ભા. ૪૬ ભવતીઓ. હરદત ગણદાસની હારની; આચાર્ય ગણાય એવી. ગણિકાઓમાં ચ સંગીતમાં ઉત્તાદ હોય, પણ ગણિકાનો ધંધો ચાલુ રાખે ત્યાં લગી તે આમ આદરમાન પામે નહીં. એટલે જોવાનું આ, કે તે વખતના સમાજમાં હિન્દુ પરિત્રાજિકાઓ હતી એટલું જ નહીં, કલાવંતી (કસળાણ) નો ધંધો ન કરનારી કલાવંતીઓ પણ હતી અને માન પામતી. મા. ૫. એક ખીજને ઓળખે છે, એટલું પણ કવિ પ્રથમખેડેલી વાર અહીં જ જણાવા દે છે ભા. ૫૭ રાજ દેવીને આપે છે તે એક પણ આમ પરિણામે મા. ની બને છે. ભા. ૬૭ જુવો અંક ૧ ચજસેનનો કાગળ. ભા. ૭૦-૭૨ આ અંશનો અર્થ એવો લઈ છું કે સુમતિ અને એ આખું કુટુંબ ખૌદ માનિયે તો જ પ. અત્યારે પણ ખૌદ. જો જો કુટુંબ હિન્દુ — બ્રાહ્મણ, તો અત્યારે પણ પ. તે જ. એણે ધર્મ ફેરવ્યો હોય તો તે હકીકત પ્રકટ થઈ જ નાથ એવું આ સ્થળ છે. ઉપર પ. ધર્મે બ્રાહ્મણ કે ખૌદ, એ સવા-લગી ચર્ચામાં આ ફકરો પણ નથી ઠાંક્યો તેનું કારણ એટલું જ કે આ ફકરાનો આવો અર્થ નિર્વિવાદ, એમ સૌના ધ્યાનમાં ન ચે ઊતરે. ત્યાં તો જે એક વાક્ય (પ. = અધ્યાત્મવિદ્યા, ગ્રામીની સખી) એને નિર્વિવાદ બ્રાહ્મ-ણધર્મી પરિત્રાજિકા જણાવે છે, તે જ ઠાંક્યું છે. ભા. ૮૧ આ વાક્યનો અર્થ ધણને નથી ભેટો. શ્લો ૧૧ સ્વામીપ્રિય (૧) સ્વામીને બહાલો સુમતિ, (૨) સ્વામી જેને અત્યન્ત પ્રિય તેવો સુમતિ (ખડુપ્રીહિ). આ બીજો અર્થ જ અહીં ઇષ્ટ છે. ઝણે સ્વામીની કૃપા ઉપરથી તેનો ખદલો વાળવાનું જે ઝણ બંધાયલું તેનાથી જૂડી જઈ સીધો સ્વર્ગ ગયો. રણે દે લડતાં લડતા હોમી દઈ; દેહ પડી જતાં લગી લડયો. માલ. ક્યાં છે, એના હાલ શા છે? એવા સવાલના પોતાને જવાબ દેવા પડે, મહારા હાથમાંથી

જુલની ગયા, હું એકલો વળી વૃક્ષ શુ જી શકું, ઇત્યાદિ દીન વચન બોલવા પડે, તે કરતા એ કશું બેવા બિગસ્તુ જ નહીં, એ માર્ગને એ તો વર્ષો નિમકહલાલ બીરપુરુષ

૬૬૨ ભા. ૮૬ થી ૧૦૪

ભા ૮૬ અને ૮૬ કવિની સકલતાનો આ જ સ અત્યંત નબળો જણાય છે પણવ આગેશોને દાખલા રાખવાને અસક્ત એ બાલ વનેચરોને હાથ અસહાય સુદર તરુણી આવે તેના રાહ હાલ થાય ? આ આ ક્ષણે ભ્રષ્ટ થતી બિગરી નય એવો સન્નિવ એમણી એ- ખતાવ તુર્ત બની નય તો જઃ (૧) આ સિદ્ધલ્લ શ્વાસ ખાઈ સુ- તે પહેલા જ વીરસેનની કોઈ દુઝડી એમના હપ્ત તરી પડી અમને નાખી નાખી અને ભગાડીને એમણે પડાવેલી સમૃદ્ધિનો ધણી વીરસેન અને તો, (૨) ગાયવા સિલસગદ્દાર અને વીરસેન વચ્ચે સારાસારી હોય, એ નિદિશાની નહીં એની વખતોગાને જ જૂટતો હોય, અને એવા છાપામા કાષતા છૂટના હિતમ ભાગને “ રાજભાગ ” લેખે વીરસેનને “ નજરાણો ” ધરતો હોય તો આવું કંઈક આગળે મૂકવાને કવિ બધાયથો છે, તથાપિ એવો અક્ષર પણ એણે નખ્યો નથી આવે સવાલ જ બેઠે નહીં એહું મૌન એણે તો ન્વીકારી લીધું ભ્રષ્ટ થતા જ આ તો છવ પહોડી નાખે, અગર ભ્રષ્ટ થઈ છે એનો વહેમ પણ નથી હોય તેવીને બધે ને સુદર, કલાશિક્ષણ માટે અગ્રાધારણુ યોગ્યતાવાળી, તથાપિ — વીરસેન ધાડિણી મને મોન્દે જ નહીં, અથવા હપ્ત એ પધાંચ સૂચવ્યા છે, અવી કોઈ રીતે કવિએ અહીં રાખેલી ગહીર અપૂર્તિ આપણે વાચકોએ પૂરી કરી લેવી પાપ્ત થાય છે નો ૧૨ પ્રાશની ડાનની કે રેરામી, સોનેરી ઝોગી સળી કે લલત વાળી યે હોય ભા ૧૦૩ કાલિબના હરનાટકમા કંઈ ને કંઈ દિવ્ય કે દિવ્ય બેવા અગ આવે છે, તે વડે જ સંબલના સુદત એકમે સધાય છે, ચારિત્ર કે કથાના રામુદ્ધાર અને હાલુવન કવિ આવેા દિવ્ય અશ યોજીને કરે છે ભાસના મરતા કાલિબના સમયના પ્રેક્ષકોની અમલકારોમા અહીં અને અમલગો માટે તૃણ વધી ગયેલી જણાય છે.

૬૬૩ ભા. ૧૦૫ થી ૧૧૧

ભા ૧૦૬ દ્વેરાજય ખાન્નિભાષિક ગળદ છે, અન્નોન્ય ગયદેવે બે ય

નળના પડી બનેના વિનાશમાં પરિણમી એવું બંધારણ (અર્થશાસ્ત્ર). પ્રાચીન રામના જે દેવતાલોક, પ્રાચીન સ્પાર્ટાના જે રાજ્યો, જે રોનાધિપતિઓ — કોઈ એકને બધી સત્તા ધીરથી એમાં તો જોખમ બહુ બાદે એવી પ્રતીતિએ બપોળેલાં. અવન્તીના વિન્દ-અનુવિન્દ, રાક્ષસોમાં સુન્દ-ઉપસુન્દ, આના ઐતિહાસિક પૌરાણિક દાખલા જણાય છે. શ્રી જયસ્વાલ નેપાલનો દાખલો પણ ઠાકે છે, અને ભરેરે છે કે એ દેશમાં તો એ બંધારણ સારી પેઠે લાંબું ચાલેલું. અહીં તો આ શબ્દ ખાલી લેવો જ વાપરેલો જણાય છે. વર્ધાની એક બાબુએ એક સામન્ત રાજ સ્થાપવો બીજી બાબુએ બીજો; એમાં દેશ અને પ્રજાના જે કટકા થાય છે ખરા; બંધારણી દેવ આવતું નથી. ગાડાને જોડાતા જે બળદનું ઉપમાન દેરાજ્યનું સારું ઉપમાન છે. પણ જે જોડેજોડેના પ્રાન્તમાં સ્થાપેલા જે કુલમુખતિયાર સામંતને એક ગાડે જોડેલા જે બળદ સાથે લાગ્યે સરખાવી રાકાય. મતલબ કે નવજુવાન કવિએ અહીં આ શબ્દ માત્ર પાંડિત્યપ્રદર્શનની લાલસાએ વાપરી દીધો લાગે છે. શ્લોક ૧૪ શ્રીભાર પ્રજા સમૃદ્ધિ રૂપ ભારખોજ, નૃપ = રજા. હું એકને ગાળ લાંબીશ કે ખડેશ્વરી ધાંચીશ, તેથી બીજો જરા થ ફણવાનો નહીં.

§ ૬૪ લા. ૧૧૨ થી ૧૨૧

યવનસેના અને યજ્ઞીય વાજિરાજ. પુત્ર સેનાપતિ નીમાચલો, તથાપિ એ તર્કના નિયમિત ખરખખર વિદિશા આવ્યા કરે એવી વ્યવસ્થા જ નહીં એમ ? નાટકના અંકની ગોઠવણી માટે કત્તરને નાટ્યશાસ્ત્ર પૂરતી કરતાં પણ વિશેષ છૂટ આપે છે, તથાપિ આવી છેક અસંભવિત રચના કરવાની છૂટનો પણ તેમાં સમાવેશ ગણી લેવાય ખરો ? સેનાપતિ પદે અગ્નિમિત્ર કેમ નહીં ? એની સેના આ મહત્વને મુખડે જ કેમ નહીં ? અને એના સાત લાઈ ? “રાધરહિત ચિત્તે” એ ત્રણ શબ્દમાં જ આ સર્વનો ખુલાસો ગણી લેવો ? વળી વિદર્ભ, ખારવેલ, શાતકર્ણિ, વિદર્ભના ગણસંઘો, કેશ્વિજા હિરચરીના લેખકનો અભિપ્રાય, સર્વ પરિસ્થિતિ ઉપર પ્ર. ૧ નાં જણાવેલી છે. નાટકનો અંત અદ્ભુત જોઈએ અને નાટક અને નાયકની હીનતા ઢોકવાને ચિત્રમાં સામર્થ્ય વીરત્વ અને મોટાં રાજકારણની રેખાઓ ઉમેરવી જોઈએ એમ લાગતાં, કવિએ યવનવિગ્રહના ઐતિહાસિક બતાવને — અગ્નિમિત્ર એ રણક્ષેત્રમાં ગેરહાજર વગેરે વિગતે — મચડયો, અને સાથે વિદર્ભવિન્યસનો

કલ્પિત બનાવ તથા સગર -- અંશુમનનું લયગાન લોળવી વીધા, નાયિકાને આકૃતમાં સપડાઈ ગયેલી વિદર્ભકન્યા બનાવી લીધી, વગેરે કવિકલ્પના લેખે પ્રૌઢ અને સફળ છે, એ પણ જોઈ ગયા છિયે. અહીં વિશેષ લંબાણ ન કરતાં એ જ દલીલ ભરેલી, એ કાવિ અને વિદર્ભવિજયની એ પ્રશસ્ત કરે છે તે બનાવને કલ્પિત માનિયે તો જ એની સંકલનામાં જોછામાં જોછી ત્રુટિઓ દેખાય છે. ખરેખર બનેલો માનિયે તો અનેકાનેક ત્રુટિઓવાળી ઇતિહાસથી અનેક રીતે વેગળી આતિનબળી સંકલના જ એને કહેવી પ્રાપ્ત થાય.

ચક્ષુ શેરણ (સરખાવો અગ્નિશરણ) યજ્ઞ માટે દીકરા બધા આસન જમાવીને બેઠા છે તે સ્થાન : યાદવિપુત્ર પાસેનું જ ધુલું કપનત બેઠું મેઢાન, યજ્ઞ માટે ખાસ તૈયાર કરેલું : યજ્ઞપુર્ણાદિત યતાં સગી એતું નિવાસસ્થાન એ જ જા. ૧૧૮ થી ૧૨૧ ક્યું કાનું નનાં ગરબડ છે. તુ યો ૧૧૮ રાતનું ગણે છે, પં. વિદ્. નું ગણે છે, પરિ. ને જવાબ આપે રાત ૩ રાણી; કાંદ એ રાણીનું ગણે છે, તે સ્વીકારું છું. જા. ૧૧૯ (૧૭૯૫ જી રાજ્ય મૂળી દહને) થ તુ યો કાંદ રાતનું ગણે છે; અને ગ્રેમ પછીના બાળ્યને એને જવાબ બનાવે છે. આવી ગોઠવણમાં વિ મૂળી રહી જવા પામે (માટે પં. આગલું એને આપે છે); એ તો અસરમવિત, અને પં. તો રસ્તો આપણે ન સ્વીકાર્યો, એટલે હું એ બાબત વિ. નું ગણી નહું છું. યો કુલ્લબનો વૃક્ષ માનનીય મિત્ર, આમિત તોપણ પરિ. અને વિ બેઠા; એ ચોતાની મેળે જ વધામણાં જગ્યાવાનો હકકદાર, એટલે ૧૧૯ રાતનું અને અને કહેલું, એમ લેવા કરી જરૂર નથી. આમ લેતાં રાત પ્રાંતને જવાબ નથી હોતો એમ થાય છે; પરંતુ તેમાં આવે સ્પષ્ટ દોષ નથી. અને જવાબને બદલે મોટા ઉત્સવ અભ્યુદય આદિ પ્રસંગે એ કરણ હકિત તે એ જા. ૧૨૧ માંની આજ્ઞા આપીને કરે છે. એ આજ્ઞા આપવી હકિત મૌનિકવને; માટે આપણે વધામણામાં એને ઉદ્દેશ રાખ્યા તે પણ ઠીકા મેળવે છે.

૬ ક્યુ જા. ૧૨૨ થી ૧૪૬

જા. ૧૨૬ લોકો આપના બેવી જ પદવી આપે, એવા પાઠ ત્તેવામાં આવે છે, તે તો અશુદ્ધ. પટરાણી લેખે યુવરાજમાતા લેખે યા. સર્વોપરિ રહે જ. યા. ૧૮ ની તુ અને યો ની વાચના કુદી છે અને યા. ૧૦ ને સમજાવવાની દલીલ લેખે બહુ નબળી છે.

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

બા. ૧૩૨ શરત ચૂકી : આ રાજકુમારી, તો આવગુણન વગર એના વરના-
લંકાર પૂરા સભયા ના ગણાય, એટલું ભૂલી ગઈ. પોતાની વાત જતી કરવી પડે
છે ત્યારે પણ ગૌરવને જરા ઘટવા ન દેવું એ હવા માને સિદ્ધ છે, તે અંક
૧માં તેમ અહીં જન્માર્થ આવે છે. બા. ૧૩૬ “હનત પરિગૃહીતા” એનો
તરજુમો છે. રાજા સ્વીકારશે કે કેમ એવા સંશયને સ્થાન જ નથી. અને કાંઈ
આ શબ્દોને રાજતા ગણે છે, એ ઉપરથી સમજવા ઇચ્છા થાય છે કે મૂલ શબ્દ
નારી જાતિને કેશણે નાન્યતર હોય (પ્રતિગૃહીત), તો એ શબ્દોનો અર્થ હારા
સ્વીકાર્યું ખરું! — તે શું? એમ વિચાર કરતાં, તે બા. ૧૨૯ માંનું ‘વદ્. હં
નિવેદન, નિજાપન, સૂચન, એવી રીતે મેક્ષા નય : એટલે એ શબ્દો દેવીના બાપણ
૧૩૨ પછી તુર્ત રાજા સ્વગત ગોણે છે એમ લેવાય. અને બા. ૧૩૫ પછી પરિ-
નો ઉદ્દગાર આવશ્યક બાબે, તથાપિ હોય તો સારુ એમ મંત્રો, કવિએ લખ્યો
હશે એમ માનો, તો તે ય કોમેરી લેવાય; અને દ્રીપે પણ અસે. બા. ૧૩૭
સામાન્ય ઉદ્દગારના કરતાં રા. ને વધારા રૂપે આ બાપણની જાન્યમાં યોગ્યતા
અડે. માટે કાંઈ ને પાઠ લીધો છે. એમાં ‘વયસ્ય’ શબ્દ નથી, પણ તે વગર
વિ. રાજા સામે જોઈને ગોણે તો ય અર્થ એ જ થાય. શ્લોક, ૧૯ બીજી સ્તો.
કાશિ. ના સમય લગી અને પછી પણ પતિએ પતિએ ચાર પાંચ પત્ની એવાં
કુટુંબો હજારો લાખો હશે. બહુ પત્ની સામે ચોખ્ખો આણખો હિન્દુઓમાં હ્યારથી
ફેલાવા માંડ્યો, તે શોધાણું જોઈએ. બા. ૧૪૦ મધ્યકાલીન પંડિતો નાટકમાંનાં
પાત્રોને નાટ્યશાસ્ત્રમાં આપેલાં બીજાં રૂપ અસ્થામાંથી જ જુવે, એટલે આ બાપણ
લક્ષ્ય યદ ગચ્છું છે. અથવા જુદી રીતે કહિયે તો, કવિએ અંક ૪ માં ઇ. માટે
સહાનુભૂતિ ઊપજાવવા જે પ્રયાસ કર્યો છે, એની પ્રકૃતિનાં બીજાં અને આદ્યક
લક્ષણ એણે હાં જે નિરૂપ્યાં છે, તેની આ પંડિતો ઉપર કશી અસર થઈ નથી.
એ તો અંક ૩ માંના જ ચિત્રને ઇ. નું આણું ચિત્ર ગણે છે, અને આ બાપણ
તે ચિત્ર મારે એવું એમણે ફેરવી લીધું છે. (૧) કાંઈતો પાઠ : મેં જે અપરાધ
કર્યો તે ભરતને આપોઆપ અનુકૂળ થઈ પડે એવું જ હું આચરેલી. તો પૂર્ણ-
મનોરથ ભરતી હવે...(૨) તુ એ ના પાઠે અને મળતા છે. ‘અનુકૂલ (અનુ-
રૂપ) આચરી’ — ‘નન આચરી’; ‘અનુકૂલ (અનુરૂપ) આચરી’ — ‘નન
આચરી’ એમ આઠ પાઠલેહ વાવ : ૪૦ નો પાઠ હિતમ.

૬૬ ભરતવાક્ય

નાટ્યશાસ્ત્રમાં જેને ભરતવાક્ય વહે છે તે લાસ કાલિદાસના નાટકોમાં

છે કે શીડીતે એ વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. શ્લોક ૨૦ને પૂર્વાર્ધે ભરત-
વાક્ય નથી. મદારે બધી પરબુદ્ધી દારાઓ સરખી; એકે ને અન્યાય થવા ન
દેવાય. આમાં તહારી ઉદારતાની સાહાય્ય મહને મળે તો જ મહને નીરાંત
રહે. ઉત્તરાર્ધે ભરતવાક્ય જેવો ગણી રાકાય. મહાવ્યસન આસમાની
આકૃતો કે મોટી શત્રુ થકી આવે તે. કાલિ લખે છે, આમ અગ્નિમિત્ર
વિશેષ નામનો ઉપયોગનો અર્થ એક જ થાય : આ નાટકને સમયે
અને જ્યાં લખ્યું તે સ્થળે રાજ હશે, તેવું જ આ નામ. અને
નાટકનો નાયક એ જ નામનો એટલે, કોઈ કોઈ અર્વાચીન વિદ્વાન લઈ દોડે
છે, કાલિ. ઇ. પૂ. ખીળ સૈકામાં વિદિશા રાજ અગ્નિમિત્ર શુંવેનો રાજકવિ
હતો એનો ચોક્કસ પુરાવો આ છેલ્લો શ્લોક. રાજકવિ રાજની હયાતીમાં,
રાજને, તેની એક રાણીને, તેના વિદ્વજને, આ નાટકમાં આલેખ્યાં છે તેવાં
આલેખી શકે ખરે વારુ ? (વિદ્વજવિજયનો ખતાવ કલ્પિત, એવા કલ્પિત-
વિજયના આલેખનથી હયાત રાજ શુરસે થવાનો સંભવ વધારે કે રાજ
થવાનો ? - એ દલીલ તહીં વાપરું, કેમ ને આ વિદ્વાનો એ ખતાવને સાચો
અનેકો જ માને છે.) પણ આમ સંભવિત છે ખરું. કાલિ ના સમય વિષેના
પરિશિષ્ટમાં તકે કયોં છે કે કાલિદાસને પ્રથમપહેલો આશ્રય કોઈ નહાના
રાજનો મળ્યો હોય; સમ્રાટની સલામો કવિ તો એ તે પછી થયો. આ
નહાનો રાજ, ઇ. ૪થા સૈકાનો અને બહુ વિસ્તીર્ણ તહીં એવા પ્રદેશનો,
નામે અગ્નિમિત્ર સંભવે; અને એ ચોતાને આશ્રયદાતાના નામ ઉપરથી પણ
કવિ શુંગ વંશના ઇ. પૂ. ખીળ સૈકામાં થઈ ગયેલ પ્રખ્યાત અગ્નિમિત્ર
ઉપર ઐતિહાસિક નાટક લખવા પ્રેરાયો હોય. તો આ ઉત્તરાર્ધે ભરતવાક્ય
અને ઇ. ત્રીયા સૈકાના એ નહાના રાજની પ્રશસ્તિ, બને ઠરે. પરંતુ ઇ.
ત્રીયા સૈકામાં અગ્નિમિત્ર નામે કોઈ નહાનો રાજ વિશ્વાચલની ઉત્તરે હતો
કે કેમ, એ સવાલ ઇતિહાસનો છે અને ઇતિહાસનિર્ણય માટે કલ્પનાપ્રધાન
કૃતિમાં નામ આવે, એ આધાર અતિનબળો પડે. ઇતિહાસોચિત પ્રમાણ વડે
પ્રથમ ઠેરવો, કે એ સમયે એવા કોઈ પ્રદેશમાં અગ્નિમિત્ર નામે રાજ હતો,
તેનો શિક્ષાલેખ, સિક્કો, કે ખીળે અવશેષ આ રહ્યો. આમ એની હયાતી
સ્વતંત્ર પ્રમાણે સાબીત થાય પછી જ આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધને તેની પ્રશસ્તિ
કરાવી શકાય.

પરંતુ હવેલી ચર્ચા હવેલી પડી જાય છે, આ સ્થોકતા પાઠ્યભેદને લઈને. એમાં માત્ર ત્રણ શબ્દ સાળીત છે (૧) અગ્નિમિત્ર, (૨) આશાસ્ય (પ્રેય, હૃદયસ્તુ) (૩) પ્રસાદસુકુળી. બાકી બધું જ શંકાચક્ત કે બ્રૂષ્ટ જણાય છે. એટલે અનુવાદમાં આપ્યો છે તેથી છેક જુદો સ્થોક પછુ દે. તો લખેલો સમ્ભવિત, કંઈક આ અર્થનો —

“તું સર્વદા, સુસુખિ, મીઠિ દગે મહને જો;
આ ચિત્તને બધું મળી જતું એટલામાં ;

તથાપિ આ પછુ હો ભરતવાક્ય !

જે જે પ્રજા સુજ વળી, નય તેમની જો
ઘટ્ટાર્થસિદ્ધિ, નય તેા નૃપ અગ્નિમિત્ર.”

અહીં પૂર્વાર્ધમાં બીજી પત્નીઓની વાત નથી, ઉત્તરાર્ધમાં મહાવ્યસનો નથી. મધુરેણુ સમાધયેત્, એ દૃષ્ટિએ અહીં આપેલો સ્થોક વધારે સમ્ભવિત ગણાય. અન્તઃપુરમાં દ્વેશભયસ્થાપના ઇચ્છતા નાયકની ઉક્તિ લેખે અનુવાદમાં આપેલો પાઠ વધારે સમ્ભવિત. અનુવાદમાંનો પૂર્વાર્ધ અને અહીંનો ઉત્તરાર્ધ, અહીંનો પૂર્વાર્ધ અને ત્યાંનો ઉત્તરાર્ધ, એમ પણ લેવાય. એટલે ફક્ત ચાર પર્યાય ચતાં, તેમાંથી કયો મૂલ્ય હશે તે નક્કી કરવાની અશક્તિમાં આખા સ્થોક ઉપર બ્રૂષ્ટતાની છાપ મારિયે, તે પણ અચોક્ક્ય તો ભાગ્યે દેહેવાય. વધારે જૂની વિશ્વ-સનીય પ્રત-પ્રતો મળી આવે ત્યાંસખી આ પ્રમાણે આખાં નાટકમાં જ્યાં જ્યાં શંકા અને બ્રૂષ્ટતા બતાવેલાં છે, તે વિષે દૃઢ અને સ્પષ્ટ નિર્ણયો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ-એ તો ના આપી શકાય. આસપાસના અન્વયમાં પૂરા ખેસી જતા જણાય એવા જ પાઠ આ બ્રૂષ્ટસ્થાનોની સંખ્યા અને તેટલી ઘટ્ટાડવામાં કામ લાગે. સારી પ્રતો-માં મળી આવતા પાઠમાંથી પસંદગી કરવામાં અન્વયને ટેક ટેક ડગલું ભરતાં પણ સદૈવ ચાદ રાખવું ઘટે, કે પાઠનિર્ણયમાં સાહસિહતાને અજબામણી કરી શંકાશીલતાને જ કેળવવી સારી.

આ અંકમાં અનુષ્ટુપ ૭, ૪ આર્યો, પ્રસન્નતિલક ૩, હરિણી ૨, અને હંદ-વળા, ઉપજ્જતિ, ક્રુતાવધગિત, અને શાલિની એક એક છે, તે સર્વેની વ્યાખ્યા-ઓ અપાઈ ગયેલી છે.

છતિ નવો અશોકમંડપ એ અંક પળી મનનિકા.

તારણ, ચાખાડપૂતસસુધાહસિત તુજ જને ભરે ચિંતા:
 મુજ તો હરિ, કરિ પૂરી કાલિદાસમનનિકા ખેલી.

પરિશિષ્ટ ૧ : કર્ત્તાની ઊતાવળ અને કચાશ.

- (૧) સંકલનાદોષો : જુવો ૬૬ ૭૯; ૮૨; ૮૩; ૮૫; ૮૮; ૯૦; ૯૨; ૯૪.
 (૨) નાચકની ઉમર અને એના પ્રેમની માત્રા : જુવો ૬ ૫૯.
 (૩) પુત્રરુદિતઓ વડે સંવાદ ચાલે છે તેના દાખલા માટે જુવો ૬૬ ૬૬; ૯૦. નાટકમાં આવી સંવાદપદ્ધતિ ઊતરતી જ ગણાય. વિક્ર. માં આથી પણ ઊતરતી સંવાદપદ્ધતિ જોવામાં આવે છે; તે કે ૬ ૨ માં એ બાબત છેડી નથી.
 (૪) દાખલા, દલીલ, અર્થાન્તર નિદર્શન આદિ નળબાં, એવા શ્લોકની દ્વંદ્વીયાદી :—

અંક ૧ — ૮, ૯ અંક ૨ — ૮, ૧૦; અંક ૪—૧, ૧૬.

- (૫) પરિભાષાથી કે બીજી રીતે અતિખચિત અતિભારે શ્લોકો :—
 અંક ૧—૪, ૨૧; અંક ૨—૬.
 (૬) શકું અંક ૪ના આરંભમાં અન્તર્હિતે શ્લોકની આથી પંક્તિને રીકતાં દા. થી. ક. બેલવલકર પૂછે છે, —કાલિં આહું શબ્દાહુ અને શિથિલ લગે એ માની જ કેમ રાકાય વારુ ? પણ આલ્પિં નાટકમાં શબ્દાહુ અને બીજી રીતે શિથિલ, નળબાં, આ કૃતિની બહાર હોય તો કોઈ કાલિં. ના લખેલા માને તહીં એવા કબજ શ્લોક તો છે જ : ઉપર (૪) માં બીજી દૃષ્ટિએ નોંધ્યા, તેવાને અલગ રાખિયે તો પણ. અને સમશ્લોકી અનુવાદકર્તા મત આવી બાબતમાં વગ્નદાર ગણાય. એને તો જાતઅનુ-ભવ થઈ જાય છે કે શકું વિકું અને આલ્પિં માં એવા સુસ્થિષ્ઠ અર્થાધન શ્લોકો છે કે અનુવાદ કરતાં શ્લોકાર્થમાંથી કંઈક અંશ છોડી દેવો વા તેને માટે પર્યાય થાજવો પડે છે, તો સાથે આ નાટકમાં એવા શ્લોકો પણ આવ્યા કરે છે, જેનો બધો અર્થ લઈ લેતાં ય અનુવાદનો

* અનુવાદમાં અંક ૨ નો શ્લોક ૧ છે તે મૂલ નાટકની તમામ આવૃત્તિઓમાં ગણ રૂપે છે. અને એ અંકના શ્લોકો માટે ઉપર આપેલા સંખ્યાંક તો આ અનુવાદમાંના સંખ્યાંક છે; એટલે એ દોષકર્તા પણ મૂલ જોવા માટે, ઉપર ઉ. ત. સંખ્યાંક ૧૧ હોય તો મૂલનો શ્લોક ૧૦ મો જોવો.

છંદે અધૂરો રહી નય છે, ત્યારે પુનરુક્તિ વિશિષ્ટતા ગાંઠનું ઉમેરણ કે એવું કંઈ જનક પૂરો કરતાં ન આવી નય, તે માટે ખીચારા અનુવાદકને પુષ્કળ પરસેવો બિતરે છે. આલ્કલિન કાચી અને બિલાવળે લખી નખાયલી કૃતિ છે, તેની સર્વથાહ સખીતી (૪) માં ટાંકેલા અને આવા શ્લોક:—

અંક ૧-૬, ૧૩, ૧૬, ૧૮; અંક ૨-૨, ૧૧, ૧૨; અંક ૩-૮, ૧૩, ૧૮; અંક ૪-૩, ૭, ૮, ૧૭; અંક ૫-૪.

મનનિકાને ધ્યાનથી વાંચતાં, (૪) અને (૬) માં આવે એવા ખીજા કાખલા ચ જરૂરો.

સ્વીકારે છું કે આવી ચર્ચામાં ક્યલે રથલે મતભેદ કુદરતી; પણ અનેક દૃષ્ટિએ તપાસીને પણ સમગ્ર વિચારણા કરતાં સુદાની બાબત વિષે ખાતરી થઈ જશે.

પરિશિષ્ટ ૨ : કાલિદાસનો સમય અને એના પ્રવાસો

મહાકવિ કાલિદાસનો સમય ઈસવી ગ્રાંથો સેકે, એમ થાવુંખઈ તો સર્વાનુમતે સ્વીકારારો એમ લાગે છે; જો કે હજી કેટલાક વિદ્વાનો એને સમ્રાટ ચંશોધર્માના એટલે છઠ્ઠા સૈકાનો, શુભ સમ્રાટ હુમાર અને સ્કન્દના એટલે પાંચમા સૈકાનો, હજી પણ કોઈ કોઈ એને ઈ. પૂર્વે પહેલા સૈકાનો, માને છે ખરા. અમેરિકન પંડિત જિહ્વનીએ ‘ સંસ્કૃત વ્યાકરણ પ્રવેશ ’ નામે પુસ્તક* ઈ. ૧૮૭૬ માં બહાર પાડ્યું તેમાં લખેલું - “ હિન્દવી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સાક્ષો જુઓ તે વમામ, પાછી કહાડી લેવાને જ જોસવામાં આવતી કમચલાહ ટાંકણીઓ જાણવી. ” આ પછી અર્ધ સદીની શોધજોળથી સંસ્કૃતપ્રાકૃત વાક્યમયનાં અંગ્રોપાંગનો અભ્યાસ જોડો તુલનાત્મક અને માતખર બન્યો છે; નાટક, કાવ્ય, સ્મૃતિ, દર્શન, નીતિ, અલંકાર, વ્યાકરણ, જ્યોતિષ, યૌદ્ધ જૈન અને તાંત્રિક ગ્રન્થસમૂહો, ઇત્યાદિમાં પૂર્વાપર ક્રમ, સમ્બન્ધ, અને આશય જોલવામાં એકંદરે સારી પ્રગતિ થઈ સકી છે; મળી આવેલા પ્રાચીન અવશેષો, લેખો, અને શિક્ષકોએનો આપણો સંગ્રહ વધ્યો છે, તેમાંના કેટલાક કિરણ સાહિત્ય-વાક્યમય ઉપર પણ પ્રકાશ નાખે છે; વચ્ચે વચ્ચે ગાળડાં ઝુંટિઓ અને વિસમ્વાદો આપણને હંકાવે છે, તેનાં માપ પણ લઈ શકિયે હિથે:— તથાપિ કેટલીક અતિ મહત્વની તારીખો વિષે હજી પણ આપણને સીધા અસંહિગ્ધ પુરાવો અને ચોક્કસ નિર્ણયો નથી જ મળતા. ભાસ્, કૌટિલ્ય, મનુ, ગીતા, લલત-નાટ્યશાસ્ત્ર અને કાલિદાસના સમય જેવા મહાપ્રશ્નો હજી પણ આપણને ચૂંચવી રહ્યા છે. નિઃશંક નિર્ણય, લાગુ પડતી અને નવી હકીકત મળી આવવા ઉપર જ મુલતવી રાખવો પડે છે. વિદ્વાનો આમ મહાકવિ કાલિદાસ માટે આપણી આગળ ધરે છે, તે અનુમાન-માનકલગીમાંનાં કેટલાંક ફૂલ દુકામાં દર્શાવું છું.

(૧) દશાણી : = પૂર્વ માળવા. એ પ્રાન્તની જાણીતી પ્રાચીન નગરીઓ

* W. D. Whitney : Introduction to Sanskrit Grammar, 1°

વિદિશા અને દશપુર. વિદિશા તે હાલનું બીલસા ગામx, ખેટવા નદી કાંઠે, શિન્દે સરકારની હદમાં. માલવિકાગ્નિમિત્રના ઠાકમાંના બનાવો પ્રાચીન વિદિશામાં શુંગકાળના પહેલા સમ્રાટના સમયમાં બનતાં આલેખ્યાછે. દશપુર તે હાલનું મંડસોર ગામ. અને આ પ્રદેશની પાસે સૌથી મોટી નગરી, પ્રાચીન હિન્દની રામથી ચીન લગી બાણીતી રાજધાનિઓમાંની એક, પશ્ચિમ માળવા (અવનતી) ની કવિઓને પણ બહાલી રાજધાની ઉજળાવિતી. (ઉજળાવિતીથી ભુવચચ્છ -૨૦૦ માઈલ; ઉં થી વિદિશા-૧૨૦ માઈલ; વિદિશાથી કૌશામ્બી-૮૦ માઈલ; કૌશામ્બીથી બાહુલ-૮૦ માઈલ; કૌશામ્બીથી કાશી-૧૦૦ માઈલ; કાશીથી પાટલીપુત્ર-૧૩૫ માઈલ; આ બધી જ ગણતરી પ્રાચીન ધોરી માર્ગો પ્રમાણે અને યોજન = ૭ માઈલ એ માપની, તથા આશરે.)

આ પૂર્વપશ્ચિમ માળવામાંનાં નદીનાબાંધરણાં, ન્હાનામોટાં દેવળ અને તીર્થસ્થાન, હિન્દના આ વિભાગમાં જ સુસ્પષ્ટ અનુભવાતી છ એ નકતુનાં

x બીલસાની આસપાસ ગમે તે દિશામાં બારેક માઈલ લમીનો પ્રદેશ ખોદી સ્તૂપોનાં ખડકો અને ટીંખાટીંખીથી છવાઈ રહ્યો છે; જેમાંના મુખ્ય સાંચી પાસેનાં છે. બીલસાથી ઈશાન ખૂણે ચાળીશેક માઈલ ઉપર એરાણુ આવ્યું છે, ત્યાં આગળથી મળેલા સિકા પરની લિપિ અશોકના સમયની લિપિથી જૂની છે : આવા એક સિકાનો છાપ માટે જુવો કૃત્રિમ હિસ્ટરી બ્લે ૧ માં ચિત્રપટ પાચમો. સાંચી બાહુલ આદિ સ્થળે ગાદીઓલોલિ આતાના ખોદખમી મળી આવેલી સખ્યાબંધ મળીન વસ્તુઓમાંથી થોડીકની તસ્વીરો એ જ ગ્રંથમાં ચિત્રપટ ૧૫ થી ૨૬ માં આપેલી છે. આપણી સંસ્કૃતિનું એક મહત્વનું પાસું, પ્રાચીન કાળનું આપણું કલાસૌષ્ઠ્ય; આ ચિત્રપટને જોતાં અશોક પહેલાંની આપણી કલાનો પણ કંઈક ખમાલ આવશે. શુંગ સમય દરમિયાન અને પછી પણ થોડા સમય લગી વિદિશા ઉપરાંત કૌશાંબી અહિછત્ર વગેરે ન્હાનીમોટી ગાદીઓ ઉપર શુંગ નણીરાઓ જ હતા. પાટલીપુત્રના સામ્રાજ્ય તળે આ શિવાય બીજા સામંતો મહારાજા રાજા અને (ગણ-સત્તાઓના અધિકારી) રાજાઓ કહેવાતા ઘણા હતા. માલવિકાગ્નિમિત્રમાં પુષ્પ-મિત્રના કાળમાં ખૌર વસુમિત્ર સાથે સૌ રાજકુમારો હોવાનું લખે છે, તે વર્ણનમાં આવા સામંત મહારાજા, રાજાઓ, રાજાઓ, અને (કે) તેમના પુત્રોનો નિર્દેશ કરેલો છે.

કુદરતી લક્ષણ, અહીંની સ્ત્રી-પુરુષજનતાનાં પોપાક રીતરિવાજ સારીમાઠી આદતો, વગેરે વિગત કાલિદાસની કૃતિઓમાં એવડા જથામાં, એટલી ચોકકસ; એવી તો ભાવણીની કલ્પનાપ્રુષ્ઠ રીતે વર્ણવેલી જોવામાં આવે છે, કે એ કૃતિસમૂહનો કર્તા, — જો કે હોતો જડો મુસાફર, ગંગાચમુનાનો વિસ્તાર, કાશ્મીર, અને હિમાલયના કેટલાક ભાગ ઉપરાત જંગાળી અખાતના પૃથ્વીકાં-ઠાના પ્રદેશો એના પગ તળે આવી ગયેલા, તથાપિ — સો વસા માળવાનો હોવો જોઈએ એમ કહી શકાય છે. આ અનુમાન પૂરતી પુરાવાસામગ્રી સાથે પ્રથમ રજુ કરનાર વિદ્વાન હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી છે. આ પૂર્વ પંડિતશિરોમણિએ કાલિદાસને દશપુર ઉપરથી “દશોરા બ્રાહ્મણ” પણ કહ્યો, એમાં એમની જરા ઇતિહાસક્ષતિ થઈ ગઈ છે, કેમ જે દશોરા બ્રાહ્મણ, શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ, વાલ્મી બ્રાહ્મણ અને કાયસ્થ, સોરઠિયા શ્રીમાળી પોરવાડ ચોસવાળ લાડવણિક, આદિ સ્થાનો ઉપરથી પડેલાં જ્ઞાતિનામેનો પ્રચાર કાલિદાસના સમયમાં હજી નહીં, એના સમય પછી જ સર્વત્ર ઉદ્ભવેલો અને ફેલાવા પામ્યો જોઈએ (જુવો મહારું ‘ઇતિહાસ સિન્દરેન’ એ વ્યાખ્યાન).

(૨) મંડસોર લેખને નામે જાણીતો શિલાલેખ મળી આવ્યો છે, તેમાં કવિ વત્સમદ્વિએ ઈ. ૪૩૭ માં રચેલી ૪૪ શ્લોક (૧૫૦ ચરણ) ની પ્રસ્તિત કેતરેલી છે. આમાંના કેટલાક શ્લોકમાં શૈલી વિચારલદણ અને રાખ્તાવલિ કાલિદાસને સારી પેઠે મળતાં આવે છે. વળી સગ્રાહ શ્રીહર્ષવર્દ્ધન (ઇ. ૬૦૬ થી ૬૪૭) અને કાદમ્બરીકર્તા બાણના સમયમા એટલે ઈ. સાતમા સદીના પૂર્વાર્ધમાં તો કાલિદાસ મહાકવિ લેખે સુપ્રતિષ્ઠિત થઈ ચૂક્યો જોવામાં આવે છે. બાણ એની જે પ્રશંસા કરે છે, તે એણે બચપણથી શુરુશુરે સાંભળેલી, અને શિષ્ટવર્ગમાં ચોમેર છપાઈ ગયેલી અતુભવેલી, તે જ લલકારે છે. કાલિદાસ વિષે સ્વતંત્ર મત બાંધવાનું એને સૂઝતું નથી, એટલે તે એની સર્વવ્યાપી કીર્તિથી દબાઈ ગયો છે. એની પોતાની સુચિત્તરેલી અને સર્વજ્ઞતા એટલી તો વિભવિય, વળી તે એટલો તો શુમાની, કે એ જો પોતાનો સ્વતંત્ર મત બાંધવા ગયો હોત, તો તે કાલિદાસનાં વખાણમાં બાધે પરિણમત. ખનેનાં સુચિતંત્ર એટલાં તો વિભિન્ન છે કે એ જોડકામાંથી એકે બીજાને અનુદ્ધ મત નિખાવડપણે તો દઈ જ શકે નહિ. શું સમજ્યા ? ખનેની કૃતિમાં માતૃભાષા વાંચતા હો એટલી છૂટથી વાંચવાની શકિત મેળવે, ત્યારે આ બાબતનો વિચાર બંતે કરી જોશો. જૂના ક્રમાનાના સંસ્કૃત પંડિતોમાં

આ સ્વતંત્ર તુનાદષ્ટિ છે જ તર્હીં એટલે તેમની આગળ આના સંચાલો રજુ કરવા થ વ્યથ. તાત્પર્ય છે કાલિદાસ બાણને તો પ્રાચીન, જેત્રણ સેના જૂનો હોયો જ તેમજે હાલના વાચકોને જેમ શેકનપિયર મિચ્છન પ્રાચીન છે, અથવા આપણા સાહિત્યમાથી દાખલા લેતા, જેમ હેમાચાર્ય, ચમીર ખુશરૂ, તુકારામ, તુલસીદાસ, દુર્ગદાસ, અને પ્રેમાનન્દ પ્રત્વીન છે, એમના વિષે સ્વતંત્ર વિવેચનનો આદર કરવા જતાં થે આપણા હૃદયને આઘાત થાય છે, તે પ્રમાણે બાણને કાલિદાસ પ્રાચીન

અથવા એ મંડસોર આસપાસના પ્રદેશનો વતની હોય, તો એની એ જન્મ ભૂમિમા એની કૃતિઓ ધણી વહેલી પ્રગર અને સૌથી વધારે વખણાય, જેમ એની બાણ નામના મોટી તેમ એના વતનબાહ્યો એના ઉપર વાગી જાય, ખાસ કરીને એની કીર્તિ તાજ અને ચડતી ધ્યામા હોય તે દાયકાઓમા, વગેરે સમજાય એવું છે. અને વાસભટ્ટિથી આગલા અર્ધ સૈકામા જ એની કીર્તિનો ઉદયકાળ, એના અનુમાનના આધાર લેજે બાણની પ્રશસા અને આ મંડસોર લેખને જોડી દેવામા આવે છે આ દૃષ્ટિએ મહાકવિ—

દ્વિતીય ચંદ્ર-ગુપ્ત વિઠ્ઠાદિત્ય ઈ ૩૭૫ થી ૪૧૩,

કુમાર ગુપ્ત વિઠ્ઠાદિત્ય : ઈ ૪૧૩ થી ૪૫૫,

સમ્રાટ-ગુપ્ત વિઠ્ઠાદિત્ય ઈ. ૪૫૫ થી (આગરે) ૪૬૫-૬૬,

એ ગુપ્ત સમ્રાટોનો સમકાલીન અને મોટો ભાગે પાચમા સેનાનો ઠરે $૩૮૫ + ૬૨ = ૪૫૭$ આમ લેતા કવિ ઈ. ૩૮૦ આમપાસ જન્મ્યો હોય, વીગનો થતામા કવિતાકલા મઢને પ્રસન્ન છે ખરી એવી શ્રદ્ધા પામ્યો હોય, ગાજ્યાશ્રય મેળવવા નીકળી પડ્યો હોય, અને (એનો કલનકાળ લાગે) ચાલેલો જણાય છે, પડિત કવિઓનો ચાલવો સંભવિત તે પ્રમાણે, એટલે) ૪૬૦-૬૫ લગીનું લાણું આયુષ્ય પણ એણે ભોગવ્યું હોય, તેમા કશું અનુભવિત જેવું લાગતું નથી અથવા ધારે કે હાલના મોટો જન્મ્યો હોય (ઈ ૩૮૦ ની આસપાસ), આયુષ્ય પણ નિતેરથી બોણ ભોગવ્યું હોય (ઈ ૪૫૭ લગી જ), તોપણ એને ઉપલા ત્રણે સમ્રાટોનો સમકાલીન ગણી શકાય. +

+ કાલિદાસે નિકૃષ્ટાર્થથી થઈ માલવિમાગ્નિમિત્ર રચ્યું, જે કે ભજવાણ અન પ્રસિદ્ધ થયું તો માં પહેલું, એમ લેતા, કવિએ આરભમા ડોહ નહાતા રાતનો આશ્રય સેવ્યો હોય, એવા સંભવને પણ ધ્યાન મળી રાકે. બીજરતો

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

(૩) જેને યેસી જય તેને નિર્ણાયક લાગી જય એવું (જરા સંકુલ) અનુમાન હવે દર્શાવું છું, જે કે એ પણ છે તો માત્ર અનુમાન. વળી શુભ કીર્તિ-કાલના સવાલો સૈકામાંથી કાલિદાસનો સમય કયો વારુ, આગલો વચલો કે પાછલો, એ સવાલનો એમાંથી પણ જવાબ મળે એમ નથી.

માનવમૃતિ નબળી હોઈ ધર્માગ્રહમાંથી ધર્મજનૂનમાં અને ત્યાંથી પરધર્મી. એના દ્વેષ અને રંજડમાં ૧ સરી પડે છે. આગ્રહતી માગા વધતાં જનૂન, અને સમતોલપણું ઊડી જતાં જનૂનમાંથી જ રંજડખોરો વિદ્રેષ ઊપજી આવે છે. પુરોપના ઇતિહાસમાં નૃશંસ રંજડના દાખલા વારંવાર બનેલા છે. મુસ્લિમ ઇતિહાસોમાં ધાતાઈ લોકી કપટી નફર રંજડને અને ઠલેજામને પણ પુણ્ય દૃષ્યરૂપે વર્ણવાયાં છે. આપણા હિન્દની તવારીખ પણ આ જાતના બનાવોથી મુક્ત રહેલી નથી. આપણે ચ આખરે તો માણસ જ ને. જોઈ સમ્રાટ અશોકના છેલ્લા દાયકાઓ દરમિયાન એની કીર્તિને ઝાંખપ લાગે એવો બ્રહ્મણ (એના શિલાલેખોમાંના “ભૂદેવો”) અને વેદધર્મી યજ્ઞકામી મનનો સારી પેઠે રંજડ થયો હતો, તેના પુરાવા એના પોતાના શિલાલેખોમાં સ્પષ્ટ છે, અને ઈતિ વધતા જાય છે. અને આમ શરૂ થયા પામલો લોહીતરસ્યો રંજડ એલેથી અટકી પડે, એમ તો બને જ નહીં. હાથ ઊગામે તેને ચ માર આવાની પાળી આવવાની. કરે તેને કરણીનાં કૃષ્ણ લોગવી લીધે જ છૂટકો. મૌર્યસત્તા નબળી પડતાં જ વેદધર્મી મળ અને

કવિ એકાએક સમ્રાટની સભામાં કવિપદ મેળવી લે, એવી પ્રશનસીબી અતિવિરલ. દ્વિતિમ ચંદ્ર-શુભનો પિતા સમ્રાટ થયો, ઇ. ૩૪૦-૪૫, એના પછીના શુભો ગાદીએ જ આવ્યા સમ્રાટ લેખે. ૬૧૦ કોઈ નહાના રાજા —મહારાજનો કવિ હતો, ત્યાંથી સમુદ્ર-શુભે (પોતે કવિ ગવૈયો આદિ હતા તેણે) પોતાની સભામાં એને ખેંચી લીધો, એમ લલિયે, તો એવો બનાવ ૩૪૦-૪૫ મા બને. અને તે અવસરે ૬૧૦ બાવીશ પચીસની વચનો હોય, તો એને ગોટિ ભાગે ચોથા સૈકાનો જ ગણવો પ્રાપ્ત થાય. કુમાર-શુભ ૩૪૦ પછી ૭૩ વર્ષે ગાદીએ આવે છે. એ તારીખ લગી ૩૨૦ ની આસપાસ જન્મેલો કવિ ભાગ્યે જીવ્યો હોય, જુવો આગળ ખંડક (૫). અને ઈ. ૪૭૩ ની પ્રશસ્તિમાં એણે તે શું છે કે જેથી કવિને પાંચમા સૈકામાં આણવો પ્રાપ્ત થાય ?

† પર્સીકચૂરન.

પરિશિષ્ટ ૨

બ્રાહ્મણોના નાયકો લેખે યુગો અને કાલો ઊઠ્યા, સમ્રાટ બન્યા, અને દાવકાઓ ના સચિત વેર અને ખાર દાયબઓ લગી ગાળ્યા પરંતુ હિન્દની અવનીમા જ હપતિયત થયેલ આ ધર્મ અને કર્મકૃષ્ણની આતુપૂર્વી ચાલી રહી છે, ત્યાં તો દત્તાર હિન્દ એમ્દ અને રોતાના જ કારણકાર્યક્રમને અધીન ભૂ-ભાગ નથી, એ ફરી પાછું પુરવાર થયું દક્ષિણપથતા પૂર્વ વિભાગનો સમ્રાટ ખાનવેલ દત્તાર હિન્દમાં ચડી આવ્યો, ખલ્લભ ગમથો હિન્દી માત્રને ક્ષેત્રો યવન (શ્રીમાપ્પાદ્રિયન શ્રીકે-પાર્થિયન), શક, ઇરાની અને ખીબ ધાડા ઊતર્યા, ચતુષ્કોણ ક્યાનિ ધમસાણુ બન્યા લેદાચાર ચક્ર અને બ્રાહ્મણધર્મ માટે આગ્રહી રાજવશોને વિન પાયલ પાઠગ ભરાણુ પડ્યું. એ નામ, ભારશિવ અને વામદક રાત-સમ્રાટોનો ઇતિહાસ કી કાશીમસાદ ન્યસરાલે હમણા પહેલી જ વાર જાહેર્યો છે, (જુલો બિહાર અને બોરિસા રિસર્ચ સોસાયટીનું જર્નલ, માર્ચ-જૂન ૧૯૩૩, એ અકમાનો વિષય- “ હિન્દનો ઇતિહાસ, ઇ ૧૫૦ થી ૩૫૦ નામ-વાકાટક સમ્રાટો. ” આ અંદાર મધ્યભૂમિ મગધનો ઇતિહાસ ઇ. પૂર્વે ૩૬ થી, નાગરાતઓનો ઇ પૂર્વે ૧૧૦ થી, અને વાકાટક સામ્રાજ્યનો ઇ ૫૫૦ લગીનો આપ્યો છે.) જરેવા સાધનો સ મહાધને પહેલા કોઇનેય પરાખર બેસતા નહોતા, ઘણાખરા પુરાવિદો આ રાજવશોની ભૂલ-ભૂલામણીમાં અટવાયા કરતા હતા સાધનભગવાનો જેલોક ભાગ આ કસાયેલ પુગવિદે સત્તર આના બેચી આપ્યો છે બેશક, તો આ બે સૈનથી વધારે લાખા સમયના ઇતિહાસને લગતી અપૂર્વ અને માહશિવ સકલનામાથી જેટલાક અશો વિષે શકા મતભેદ ખડનપ્રવૃત્તિ આદિ પણ દેખાશે બેગમ પણ એ ખધુ તો ગાઝીય જ્ઞાનવૃદ્ધિમાં આગળ ડગલા ભરાતા નય ને, તે વિધિના સુપરિચિત ક્રમ પ્રમાણે થવાનું જ અહીં એ સ્વીકાર-ત્યાગની અને ખડનમડનની ચર્ચામાં ઊતરવાનું સ્થાન નથી

દરમિયાન વેદધર્મી (સૌવ અને ભાગવત) પ્રબળા અને બૌદ્ધ પ્રબળા વિચારો પણ ફરતા ગયા, નવાવવા ઝમાનાને સવાલી ઘડાતા ગયા દરેક વિરોધીના ખડનો કરતા -રતા પણ તેમનું કંઈ અપનાવી લઈ પોતપોતાના વિચારમિનાગને દરેકે સમાચાર્યસુધાર્યા, અને સજ્જવન પ્રબળોમાં અનિદ્ર સૈનાયા કરે છે તેવા પ્રયોગો ચાલુ જ રહ્યા હિન્દમાં ચક્રી આવેલી ચવન, ઇરાની, શક, અને ખીજ અ-હિન્દુ પરદેશી પ્રબળોમાથી પણ વધુવધુ સખ્યા દાયકે દાયકે વેદિક થા બૌદ્ધ બનતી ગઈ વિજેતા વિજિતની સમ્મતિથી છક થઈને

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક

જતાઈ ગયો, એ બનાવ આ શ્રેયો દરમિયાન હિન્દના ઇતિહાસમાં ઘણા જ મોટા પ્રમાણમાં બન્યો, અને સાથેસાથે એ વિદેશીઓનાં મૂળ વલણોમાંથી પણ કોઈ કોઈ વેદિક તેમ જૌદ્ધ બળને વિચારમિનારમાં લખાવ થતાં ગયાં. સરવાળે, વેદધર્મી બ્રાહ્મણપૂજક અને ચાર આશ્રમોના ક્રમને સ્વર્ગનીસરાણી હોય એમ વળગતી પ્રબળો વિચારગિનાર અમુક પ્રાચીન-નવીન ટાળામાં ઢલ્યો અને થીજી બાંધાવા પામ્યો, અને આવા સંકુલ ઇતિહાસમાંથી આ પ્રમાણે નવજીવન મેળવતા આ દલકલેવર વિચારમિનારનો સર્વોત્તમ સર્વશાસ્ત્ર પ્રસાદવાળો ગવેયો. કવિ કાલિદાસ બન્યો, એ જ એનો વિજય, એની અમરતા, એનું મહાકવિપણું.

પછીના પંદરસોળ સૈકા દરમિયાન એટલે જેક આજની ધડી લગી હિન્દુ ગ્રંથ જેને મહાભારત, રામાયણ, ગીતા, મનુસ્મૃતિ, વિષ્ણુપુરાણ, વાલ્મીપુરાણ, મત્સ્યપુરાણ અને હરિવંશ નામે બંધે છે, તે સર્વસંમ્મલન વિશાળ વાકુંમયરાશિની સંકલના સાધનાર એ યુગ હતો; એ સંકલિત વાકુંમયરાશિને અઢળક સાધનોનો દદોત્સાહી ઉપયોગ કરીને હિન્દુ સંસ્કૃતિના શુદ્ધ રુધિર લેખે ભારતવર્ષના-અરે, પૂર્વસમુદ્રોમાં સ્થપાયલાં હિન્દી સંસ્થાનોના પણ—આખા દેહમાં પ્રવાહી કરી દેનાર એ યુગ હતો, તે જ આ શુપ્ત સમ્રાટોનો યુગ. શુંજો અને નાગરાજ્યોથી ચારભાયલી પુનર્જાગૃતિને નખશિખ સમ્પૂર્ણ કરનાર આ યુગ હતો. પહેલો શુપ્ત, (ઉપર નોંધાયેલ) દ્વિતીય ચંદ્ર-શુપ્ત વિક્રમાદિત્યનો પિતા સમુદ્ર-શુપ્ત, જેણે આ વંશમાં સમ્રાટપદ અને વિક્રમાદિત્યનો ઇલકાળ પ્રથમ પહેલાં મેળવ્યાં તે, ગાદીપતિ થયો હતો, ઈ. ૩૩૦ (આસરે). અને આ સાલથી ૪૬૫ લગી લેતાં શુપ્તોનો કીર્તિકાલ એકસો ને પાંત્રીસ વર્ષ ચાલ્યો. એટલો લાંબો સમય ચાલેલો, એટલો સમર્થ, એટલો સમૃદ્ધિવાન, એટલા વિશાળ પ્રદેશ ઉપર હાકમીવાળા હિન્દુ સમ્રાટોનો એવો બીજો યુગ, એની આગળ કે પાછળ, ઇ. પૂ. ૬૦૦ થી માંડીને આજે ઈ. ૧૯૩૩ લગીમાં એટલે અઢી હજાર વર્ષમાં, જડશે જ નહીં. ગૌરાણિક હિન્દુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિના વિચારમિનારની સરજત, અને આખા ભારતવર્ષમાં વળી પૂર્વના ટાપુઓમાં પણ તેનો આગ્રહી પ્રચાર, તે આ ચારપાંચ પેઢીનું અદ્વિતીય પરક્રમ. વેદો, વ્યાકરણ, યોગશાસ્ત્ર, દર્શનો ઉપનિષદો, ચંદ્રો, મંદિરો, ઉત્સવો, કરાને વિસ્મય નહીં; દરેકને ચીવટથી

જાળવ્યાં, સન્માન્યાં. પરંતુ ઉપર દર્શાવેલ વાઙ્મયરાશિનો તો એ યુગે ધર્મ-
ધ્વજ બનાવી લીધો. વળી યુગો કાણે અને નાગ-વાકાટકોએ વૈદિક યજ્ઞોની
પુનઃસ્થાપના આદરેલી, તેને આ શુભયુગે સક્રિય બળ આપ્યું, અથવા
વૈયક્તિક ગૃહ અને સામાજિક તમામ જાતનાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોમાં આરમ્ભે
વિષ્ણુપૂજને સ્થાપી લીધી, એ આ યુગની વિશેષતા. + કાલિદાસે પણ આ
વિચારમિનારને હૃદય નાચી રહે કલ્પના મોહી પડે અને જિહ્વા સાનન્દાશ્ચર્ય
રહી રહે, એની અનુપમ કવિતામાં ગાયો. કવિનાં પટકરણ ચિત્તને યુગમાન-
સને સાંશોપાંગ બીલ્યું, અને પાછું સાકાર કરતાં પ્રતિભા અને જાવનાની
પીંછી વડે તેને બબકબરી અમરતા બક્ષી. કવિયુગે હચ્ચરાયલી એ સંસ્કૃત
ભાષા પણ— ‘શાહનામા’ માં કવિયુગે હચ્ચરાયલી ફારસી ભાષા પ્રમાણે
જ—કિમપિ દ્રવ્યં ધાની ગદ્ય. મનુ અને ગીતાની ગંભીરતામાં રામાયણની
સુંદરતા સીંચીસીંચીને કવિએ વળી પોતાના અનન્ય પ્રસાદે તેને રસી, અને
સંસ્કૃત તો એ હતી, તેને સુસંસ્કૃત પણ બનાવી લીધી.’

(૪) કાલિદાસ કવિ ના થયો હોત તો પાંડિતોમાં પંકાત એવો એ

+ શુભયુગને આ મહિમા પ્રથમ જોનાર—સ્વામી વિવેકાનન્દ અને એની શિષ્યા
બગિની નિવેદિતા (મિસ માર્ગરેટ નોબલ); પીજે જોનાર—સરસ્વતીચંદ્ર મુરારી-
નો અનુક્રમ બ્રહ્મ, ગો. મા. ત્રિ; એ યુગને ઇતિહાસબલનમાં સ્થાપી તેજસ્વી
સ્થાન અપાવનાર ઇતિહાસક, વિન્સેન્ટ સ્મિથ.

વેદધર્મને પૌરાણિક હિન્દુધર્મ રૂપે નવો અવતાર દેનાર મહાપુરુષોને ગો. મા.
ત્રિ. “ નાગદોક ” કહે છે : એ મહાપુરુષો અમૂલ્ય રત્નો અને કાળક્રંત વિષ બનેના
પ્રયોજકો અને બાસ્યા, તે કારણથી. વૈદિક સંસ્કૃતિ અને સમાજને માથે અતિધાર
સંકટ ચડી આવ્યું તેવે સમયે તેની રક્ષા કરનાર રાજકુલો નાગવંશી હતાં, એ
ઇતિહાસ તો હજી હમણાં જાણાય છે, અને હજી કેટલોક સમય અર્ચારૂપ જ
રહેશે. ગો. મા. ત્રિ. ‘ નાગ ’ શબ્દ વાપરે છે, તો આજુ કંઈ દર્શન એ વિચારણ
બુદ્ધિને કોઈક ખૂણે હોય કદાચ, એવી કલ્પના પણ અસ્થાને છે.

* સરખાવો કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલનું મત, ઉપર ટાંચેલ અંક, પૃ. ૨૦૬—
Sanskrit became entirely a new language, majestic and
musical, as it had never been before, and as it never
became again.

વ્યુત્પન્ન વિક્ષાન હતો નિઃસશય. હાથી, ઘાડા, શિકાર, શસ્ત્રાસ્ત્ર, સ્મૃતિ, નીતિ (પોલિટિક્સ), રાજ્યવહીવટ અને મેહસૂલ, આદિને લગતા ધણા પારિવારિક સમ્પ્રદાયો એની કૃતિઓમાં તે તે વિધાના દુરંધર પડિતના જેટલી સચોટ અર્થઘનતાથી વ્યવસાય છે. અને વાત્સ્યાયન કામસૂત્રને આકૃતિઓ સાથે સરખાવિયે છે, ત્યાં પકડાઈ આવે છે કે એ ગ્રન્થ અને એ શાસ્ત્ર પણ કવિને સુપરિચિત હતાં. વળી આ દાખલો, ભરત-નાટ્યશાસ્ત્ર, મનુ-સ્મૃતિ, રામાયણ, કે કૌટિલ્ય-અર્થશાસ્ત્રના કરતાં વધારે ચોકષો છે. વાત્સ્યાયન પહેલાં એ વિધાનો એકે શાસ્ત્રીય સમય મન્વ સૈકાઓ દર્શિયાન થયો નહોતો એ નિર્વિવાદ છે, ઉપરાંત આ શાસ્ત્રનાં અંગોપાંગને આમ પહેલી જ વાર એક જ ગૂંથનાર વાત્સ્યાયને તેમાં દાખલા લેખે ઘણી હકીકતો ટાંકી છે, તેમાંની ટેરફીક શુભ સમયને નજીકની છે, શુભ સમયના આરંભ પછીની એકે દેખાતી નથી, અને જે દેખાય છે તે તે ક્યારે બનેલી તેની તારીખો આપણા બહુવામાં આવી ગયેલી છે. એમાંથી મોડામાં મોડી હકીકતો છણીને શ્રીહારાનચંદ્ર ચાકલાદર પોતાનું મત સકારણ રજુ કરે છે કે વાત્સ્યાયનનો આ શાસ્ત્રગ્રન્થ ઇસ્વી ત્રીજી સૈકાના ઉત્તરાર્ધની જ રચના હોઈ શકે. x શુભોનો કીર્તિકાલ પણ આપણે જોઈ ગયા કે ઇ. ૩૨૫-૩૭૫ થી શરૂ થાય છે. તો આ કામવત્ર હજી તો તાજું હતું ત્યાં, એના પ્રકાશન પછી થોડી સુદતમાં જ, વિદ્વાઓના બોળી કાલિદાસે એને જોઈ લીધું હોય એમ માનવું વધારે પડતું નથી. કામસૂત્ર કાલિદાસથી થોડું પહેલું, કાલિદાસની કૃતિઓ એનાથી 'કંઈક મોડી, બંને વચ્ચે અંતર ફેર, એમ સો વસા લાગે છે.*

x H. C. Chakladar: Social Life in Ancient India-Studies in V, Kamasmūtra: 1929.

* ડા. ની કૃતિઓ સાથે બારીક સરખામણી કરવા લાયક કૌટિલ્ય-અર્થશાસ્ત્ર અને કામન્દક નીતિ પણ છે. કામન્દક કૌટિલ્યથી મોડો ગ્રન્થ છે અને એની રચનાનો સમય ઇ. ૩૭૫ પછી, અને ૩૭૬-૭૭ લગીમાં તો એ ખૂંસ થયો હોવો જોઈએ એમ એને માટે અતિચોક્કસ સમયબિન્દુ આપણને મળે છે. દ્વિતીય ચંદ્ર-શુભ ગાદીએ આખો ત્યારે રોષર નામે અતિ વૃદ્ધ અમાત્ય હતો જેને ચંદ્રશુભે જ કુમારામાત્યની અતિ ઉચ્ચ પદવી આપેલી હતી. આમ કોઈ કોઈ અમાત્ય જ કુમારામાત્ય બનતા (જુવો બાર-સ્વપ્નવાસવદત્તા)

વસુખન્દુશિષ્ય દિગ્માળનો સમય, હણ ધાડાં અને ખાસ કરીને તેમનો યુ
એ થી નામે નાણીતો વિભાગ ચોકસસ (વક્તુ) તરીની ખીણમાં આવ્યાનો સમય,
સમ્રાટ યશોધર્માનો સમય, આદિ દોષ ને દોષ ચોયા પાંચમા છઠ્ઠા સૈકાની નક્કી
તારીખવાળી હકીકત સાથે મહાકવિ કાલિદાસને સાંકળવાને અનેક વિદ્વાનો મથ્યા
છે, તેમાંથી કામસૂત્ર અને કાલિદાસની સરખામણી હપર ટેકવાતું આ અનુમાન
સૌથી ઓછા વાંધાવાળું દેખાય છે, અને આથી પણ વધારે ચોકસ અનુમાન કહાય
મળી આવે એવી ખીણ સરખામણી કામન્દક નીતિસાર સાથે એની કૃતિઓની થઈ
પડે, એવી આશા સકારણ જણાય છે. ઈ. ૩૭૫ માં અપૂર્ણ અને ઈ. ૩૭૬-૩૭૭
માં પૂરો થયેલ કામન્દક નીતિનો અન્ય કાલિદાસે લેયેલો કે નહીં એટલું આપણે
નક્કી કરી શકીએ, તો કાલિદાસ એ બિંદુથી જોયો કે મોડે તે પણ નક્કી થઈ જાય
એલું લાગે છે.

(૫) છેવટ, ‘કૃતલેયર હૌત્ય’ નામે મહાકાવ્ય લગભગ કસની ખારમા
સૈકા લગી નાણીતું હતું, જે કે હવે મળતું નથી; અને લગભગ દશમા સૈકાથી એ
પણ કાલિદાસની કૃતિ મનાતું હતું. ખારમા સૈકાના કવિ ક્ષેમેન્દ્રે અનેક ન્હાનામોટા
અન્થો લખેલા તેમાંથી સારી સંખ્યા જાગરી છે. એનો ‘ઔચિત્ય વિચારચર્ચા’

શેખર કુમારામાત્યે પોતે લખવા માટેલો નીતિઅન્ય પૂરે કરવાને જ દેહ
ઠકાની રાખ્યો; અન્ય પૂરો થતાં જ પોતે અગ્નિપ્રવેશ કરીને દેહ પાડી નાખ્યો.
હતો અને તે જ અન્ય આ કામન્દક નીતિ. આ હકીકતોને માટે મળી
આવેલો પુરાવો અહીં અતિ ટુંકામાં આપું છું, તે સૌમાંયક છે. આઠમા
સૈકાના આરંભમાં મહામ્મદ ઘખ્ત કાસિમે સિન્ધ છતી લીધો અને આરબ
વિદ્વાનોએ ત્યાં મળી આવેલ અન્થોમાંથી સૌથી વધારે મહત્વના લાગ્યા તેના
તરજુમા કર્યા, જેમાંથી પછી ફારસી તરજુમા પણ થયા. આવા તરજુમાઓમાં
એક નીતિઅન્ય નોંધાયો છે, તેના કર્તા-વળી એ અન્ય હપર ટીકાના કર્તા—
નાં જે નામ મુસ્લિમ તવારીખોમાં લેવામાં આવે છે તે શેખર, અને કામન્દક
નીતિનો જે એક જ ટીકાકાર થયો છે તે ચંકર આર્ય એ બેના જ
એ આરબીલિપિમાં પર્યાય લાગે છે. વળી અન્યકર્તા શેખર જેનો “વઝીર”
તે રાજા વિશે જે ઉલ્લેખ કરેલો છે, તે રામ-ગુપ્ત ચંદ્ર-ગુપ્ત અને મુવદેનીને
જ લાગુ પડી શકે એવો છે (જુવો બિહાર અને ઓરિસા રિસર્ચ સોસાય-
ટીનું જર્નલ ૧૯૩૨—કાશીપ્રસાદ જ્યસ્વાલનો વિષય).

નામે ઝાનાજીયાલીશ શ્લોકનો દ્વંક નિર્ણય છે તે મુખ્યત્વે દૃશ્યન્તરમાધી અગિયારમો કદ નિવસતિ મેઘઃ—
એ સુંદર મીઠ શ્લોક શ્રેયેન્દ્ર કાલિદાસના આ કાવ્યમાધી છે એમ કહીને ઠાંકે છે,
ઇ. અગિયારમા સૈકાના લોન્દેવે પોતાના ‘ ગુંગાર પ્રકાશ ’માં અને તે પહેલાના
રાજશેખરે ‘ કાવ્યમીમાસા ’માં ‘ કવિરહસ્ય ’ નામે પહેલા અધિકરણના ૧૧મા
અધ્યાયમાં — અસકલહસિતત્વાત્—એ શ્લોક ભેદ ઠાંકી છે : આ બે શ્લોકમાં માત્ર
બે અક્ષરોનો ફેર છે; ત્રીજી પંક્તિનો પહેલો સપ્તક ઉપલાશ્લોકમાં વિવિધ નીચલામાં
પિવતું છે, ચોથી પંક્તિનો પહેલો સપ્તક ઉપલા શ્લોકમાં ત્વયિ અને નામ્યક્ષમાં મયિ
છે; બાકી બંને શ્લોક એક જ છે. આ દાખલા પણ એ બંને સ્થંભક કાલિદાસના
કૃતલેશ્વર દૌત્યમાંથી લીધેલા જણાવે છે.

‘ કૃતલેશ્વર દૌત્ય ’ મહાકાવ્ય કાલિદાસનું હરો કે કોલું, તે વિષે તો એ મળી
આવે તે પછી જ પાકો વિચાર થઈ શકે. ધુરંધર વિદ્વાનો દશમા સૈકાથી કે તે
પહેલાંથી એને કાલિદાસનું ગાનતા હતા એટલું ઉપર આવી મળું. અને આટલા
આધાર સાથે એ કૃતિના નામ ઉપરથી અનુમાન કરતાં, શુપ્તસમયનો કૃતલેશ્વર
એટલે સમુદ્ર-શુપ્તનો સમકાલીન એની સામે થનાર કૃતલેશ્વર જ હોય શકે એમ
માનવાને મન લલચાય છે. વળી આ કોણ, સામે ક્યારે થયો, એની પાસે દૂત
ક્યારે મોકલવામાં આવેલો, વગેરે લગભગ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય એટલી સમુદ્ર-
શુપ્તની કારકિર્દી હવે ઇતિહાસકો ઝીંકેલી શકે એમ છે.

શુપ્તોના કીર્તિકાલનો આરંભનાર એ મહાસમર્થ રાજા કશીથી વિન્યાયક
લગીતો રાજકૃદેને નમાવીને ઇ. ૩૪૦-૩૪૨ના વ્યરસામાં સમ્રાટ થયો. એ રાજાઓ-
ની સભામાંથી કેટલાક કવિઓને એણે પોતાની સભા માટે લઈ લીધા હોય, તેમાં
જુવાન કાલિદાસને પણ એણે પસંદ કર્યા હોય. પછી એણે છેક દક્ષિણે આવેલ
કાંચીની લડાઈમાં વિજય મેળવી દક્ષિણનાં રાજકૃદેને નમાવ્યાં. ઈ. ૩૪૩-૪૫ માં.
આમ પદલેવાની સત્તા નળળી પડતાં મયૂરશર્માનો પુત્ર કંભવર્મા કૃતલેશ્વર દક્ષિણ-
નો સૌથી બળવાન રાજા થયો. અને ચોલ પાંડય કેરળ એ તામિલ રાજ્યોની
ત્રિપુરીને નમાવીને કંગ ભારતવર્ષના દક્ષિણ ભાગની-અપરાન્ત પછીના આરબી
સમુદ્રના કાંઠાથી લઈને પૂર્વે શોદાવરી કૃષ્ણાની ખીણમાં સમુદ્ર-શુપ્તના સામ્રાજ્યની
હદ લગીનો મુલક અને અતિદક્ષિણે આવી રહેલો તામિલ મુલક, એટલાનો
સમ્રાટ બનેા બની રહ્યો. એ સમુદ્ર-શુપ્તની સામે ઝીંક્યો હોતો જોઈએ આ પછી,

મતીના નિર્ણયિક યુદ્ધ પછી બેઠાણ રાષ્ટ્રમાં તે વખતે સમુદ્ર-ગુપ્તે પશ્ચિમ માળવા રાજપુતાના અને દેવગાળના ગજપુત્રો અને ગણમત્તાઓને નમાની લીધા હશે, અથવા એ રાજકાળનો અન્ત આણના યનાવને-એગણના નિર્ણયિક યુદ્ધને-આડો વોડો મમય જ બાકી હશે હિન્દુવિગ્નિત અટવા હાખાદ લેખમાં અને પુગણોમાં તેને કનક અપર નાણુ ઝલો છે, તે જ આ ક ગવર્મા કુન્તલેશ્વર એણે ફતલુ અપમાન -યુર્, વિદિને ગણ-ગી નહી એણે પૃથ્વીણેણુ એની સામે ચડયો, એને ગામીએથી ડાઠાડી મૂચ્યો, અને એના પુત્રને ગુપ્ત-મમ્રાટના આશ્રિત લેખે ગાદી પાડી આપી મે પ્રમાણે આ પ્ર-રણે પૂરુ થયુ, મસુદ-ગુપ્તની ચડતીમાં જહે છે કે ફતલુ લેખે નાનિદામને જ મોકલવામાં આવ્યો હતો. ફતલની સાથે કે પછી પૃથ્વીણેણુની એના સામે મિ ગયો હોય, એ વધુ મમ્ભવિત છે આ એના ઉપર લેઈ ગયા તેમ સમુદ્ર-ગુપ્તની પોતાની સગદગી હેઠળ ગુપ્ત એનાએ પૂર્વ તર્ફના દક્ષિણ બાગ્તવર્ધને કોમલામેજલાની બાગુ મેથી ઓવિસામાં થઈ છે- નાચી લગી થસી બધને ઉતર હિન્દના સામ્રાજ્યમાં લેજની લીધો હતો, તે “દિગિરજ” મા કાલિદાસ એ એના સાથે પણ ગયેયો હાય, અને એ પ્રદેશો તેજે એ પ્રસંગે લેયા હોય અથવા એગણની લડાઈ પછી (પૃથ્વીણેણુ વિજય મેજની કુન્તલેશ્વરના મન્દરણનો અત આણેલો તે પછી) સમુદ્ર-ગુપ્તની આખી એના “ ગાહાલુગાહી દેવપુત્ર ” રાજવરીના પગળ આદિ સુનમ્મા છે- કરાની સામ્રાજ્યની પૂર્વસીમાં લગી વધ હતી, અને એ રાજ્યોને પણ નમાનીને સામાન્યતા સેવકો યનાવવામાં ફાવી હતી, તેની સાથે એ પ્રવામ પણ મનિદામે કર્યો હોય.

સમુદ્ર-ગુપ્ત પોતે વિન્ધવી કુવરીનો પુત્ર હતો એણે તે પ વ અને તેની પક્ષમે નાશીર લગીને ખુદાડી પ્રદેશ તો તેને પુરપુગ અને એમ્સરણો ચાલુ હતો જ, અને એ આખો પ્રદેશ પણ કાલિદાસ ખૂદી વળેયો એમ એની કૃતિઓ ઉપરથી જણાય છે છેવટ, સમુદ્ર-ગુપ્ત પાછળ દ્વિતીય ચદ્ર-ગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો ને થોડા જ મમયમાં હેકે એકાકસસ (વહુ) નહી લગી ચડી ગયો હતો, તે ચક્રાભ (આશરે ૩૨૦ મા જન્મેલો) કપિ વયમાં એટલો વૃદ્ધ થઈ ગયેવ નહી, કે તો ન જઈ શકે. હોય: અગર જો કે પાસીર અને હિન્દુના પાસના પ્રદેશ પણ એ નાજે લેયેયા, એમ એની કૃતિઓ આપણને માનવાની દ્રષ્ટ પાડતી નથી મતલબ કે આ કુન્તલેશ્વર કૌત્યના મન્દરણ ઉપરથી કાલિદાસનો સમય મેદરે બાજે ઈન્દી ચાયા એનાં હોય (૩૨૦થી૪૦૦), એમ વધારે સમગ્રનિન લાગે છે તથાપિ,

કંઈ થે ખાતરીથી તો કહી શકાય, એ મહાકાવ્ય કે કોઈ બીજું નિર્ણાયક સાધન મળી આવે ત્યાં. ત્યાં લગી અનુમાનોના બાથકા બરવાના જ રહે છે, અને તેમના બહાખલ વિષે મતભેદ અને ચર્ચાચર્ચિયાલતા આવ્યાં છે અને ચાલ્યા જ કરશે. વિદ્યા અને શાસ્ત્રનો સત્યાગ્રહ બેઠેલી તો પાવક હિતકર વસ્તુ છે, કે તેની હાયા વા ધૂમશિખારૂપ વાદવાદિ અને દુરાચક્ર સહી જવાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. મહાકવિ કાલિદાસ, ધારાનગરીના રાજા ભોજ અને ગાંગલી ધાંચણુના* સમકાલીન હોય,

* ગાંગલી અને ધાંચણુ એ દક્ષિણના એ જુદા જુદા અને જાણીતા રાજવંશોનાં નામોનો પામર મનએ અજબ વિપર્યય અને સમન્વય કરી નાખેલો છે. દંતકથાઓ અને તેમને ‘કાવ્ય’ અને ‘મળન્વો’માં સ્થાન આપતા અજ્ઞ લેખકોમાં કેલું કેલું ઉઠાંગ પછુ હોય, તેનો આ નમૂનો સ્મરણીય છે. કવિગના ગાંગ વંશ મટિ અને કદમ્બ વંશના તૈલ કે તૈલપો મટિ જુલો કદ કેનોલોજીને અતે યાદીઓ. પણ એમાં જણાવે છે તે કરતાં ઘણા બેઠા ગાંગો અને પદ્મવો વાકાકો-માથી શરુ થાય છે, અને કદમ્બો પદ્મવોમાંથી પૂરે છે.

મૌર્યોનાં વિશેષનામોમાં શુભ્ર એ જ અક્ષર વિશેષ નામનો જ અંશ છે. ચંદ્રશુભ્ર મૌર્ય = મૌર્ય વંશનો રાજા જેના વિશેષનામનો અર્થ ચંદ્રરશ્મિત. પણ ચોથા સૈકાથી સમ્રાટ બનેલા શુભ્રોનાં વિશેષનામોમાં ‘શુભ્ર’, ‘કરેક વ્યક્તિનાં વિશેષનામ પછી આવતું’ એમના કુટુંબ બેઠેલો વંશનું વિશેષનામ છે. ચંદ્ર-શુભ્ર વિક્રમાદિત્યન્વિક્રમાદિત્ય ઇલાકાબનાળો શુભ્રવંશી સમ્રાટ જેનું નામ ચંદ્ર. વિન્સેન્ટ રિમ્બે ધરેલો સમય સૌએ પાળવા જેવો છે, કે શુભ્રવંશી વિશેષનામો આદી લખવાં છે તે રીતે, સમુદ્ર-શુભ્ર, ચંદ્ર-શુભ્ર દ્વિતીય ચંદ્ર-શુભ્રની કુંવરી પ્રભાવતી-શ્રમા, એમ લખવાં; લખતાં નામ અને ‘શુભ્ર’ નેડી દબને એક શબ્દ હોય એમ ન લખવાં.

તા. ૬. (૧) કેટલાક કહે છે એકવચ્ચકામાં “ગાંગલી ધાંચણુ” નહીં પણ “ગાંગોતેલી”. ઉત્તરચિની ખાસે ગાંગલી ધાંચણુ કે તેલણુનો દીંગો છે તેનું કું? કોઈક વિદ્વાન આ લોકવાયકા એદિનો ગાંગેય દેવ ભોજનો સમકાલીન થઈ ગયો તેના પછી ચાલેલી માને છે. દંતકથા અને કદાચ ઉપલો દીંગો ચ ભોજથી જૂનાં હોય તો? સ્ત્રી-જાદુગર નાચિકા એવી વાત્તાઓ અને લોકોકિત આપણા દેશમાં ઘણી જૂની છે.

(૨) શ્રી કેશવલાલ હ. કુવ દૃત બોમ્બે યુનિ० વ્યાખ્યાનો (પદ્મરચનાની

પરિશિષ્ટ ૨

એ એક જ મન જૂના ગ્રમાનાના રહ્યાસહા સામ્રાજ્યો પણ ઉચરના બધા
પડી ગયા છે

ઐતિહાસિક સમાલોચના) ‘પ્રગ્થાન’ માસિકમાં આ પરિશિષ્ટ પ્રાપ્ત ગયા
પછી પહોર પડયા છે તેમાં કાલિદાસ, સોમિલ નહીં પણ “મૌર્ય-
(એમને મતે = બિન્દુસાર અભિવ્રધાતનો અમાત્ય) - તથેશ્વર વગેરે વિષે
અત્યાં લગી કોઈએ ભાગ્યે સત્કારેલા એવા તર્ને જાણાયા આવે છે તક
નના માટે જ શા માટે રૂપદ એમ તો કહેવાય જ નહીં, આમ મૌર્યે આ
માલવિન્ની મનનિમામા માલવિન્ પોતે લખાયું ત્યારે નવા લેખની કૃતિ
હવે, આ મનનિકા થ નવા જ તો અને નિર્ણયોથી મુક્ત નથી પણ
આપણા આ સમાનનીય વિદ્વાન શુ પાઠનિર્ણયમાં કે શુ પ્રાચીન ઇતિહાસ
એસાડવામાં જોડલા બાહોશ તેટલા કટપનાધીન છે, એ જાણીતું છે ગૌણ
કે છક ન જેવો ગણાય એવો આધાર પણ કોઈએ જવાર એમને તો નિર્ણય
જેવો લાગી જાય છે એમના બીજા નિર્ણયો અહીં પ્રસ્તુત પણ નવી એટલે
ઉપર કહેવાઈ ગયેલું જરીને છેલ્લીવાર, જે માલિકસના મમથ આદિ વિષે
મતામતિ વાદવાદિ ચાલ્યા પ્રવાની

પરિશિષ્ટ ૩

પાઠનિર્ણય માટે ચચ્ચેલા સ્થાનોની યાદી

અંક ૧ પ્રલો ૧ (ખ)-૪(ક)-૧૧(ક)-૧૩(ખ)

ભા ૫-૨૧-૨૩-૩૬-૪૪-૪૫-૬૦-૬૫-૭૦-૭૪-૮૫-૯૭-૧૦૭-
૧૧૦ થી ૧૧૨-૧૨૦-૧૨૩-૧૨૮-૧૪૦.

અંક ૨ પ્રલો ૧-૯

ભા ૫-૨૫ થી ૨૭-૪૪-૪૭-૫૮.

અંક ૩ પ્રલો ૧ (ક).

ભા ૧-૩-૭-૧૫-૧૭-૧૯-૨૫-૪૫-૪૯-૫૨-૫૩-૫૬-૬૦-૬૬-
૮૩ થી ૮૬-૮૮-૧૦૨-૧૦૬-૧૧૯-૧૪૦-૧૪૫-૧૪૯-છેલ્લું.

અંક ૪ પ્રલો ૧૧ (ક)

ભા ૧૪-૪૯ થી ૫૧-૭૦-૭૪ થી ૭૮-૮૬-૯૨-૧૦૨-૧૨૧-
૧૩૬-૧૪૪-૧૫૫-૧૫૮-૧૬૫.

અંક ૫ પ્રલો ૬ (ધ)-૭(ખ)-૨૦.

ભા ૧-૨-૪-૮-૧૦-૮૧-૧૦૩-૧૦૬-૧૧૪-૧૧૮-૧૧૯-૧૩૬-
૧૩૭-૧૪૦-૧૪૨.

પ્રતિષ્ઠા પાઠ ૧ થી ૧૦૦
૧૦૦ થી ૨૦૦

અશુદ્ધિઓ.

બાકીની વાચક જાતે સુધારી શકશે

પૃ.	ઓળ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦૪	૧૮	સાધવી	સધાવી
૧૦૭	૫	તે કાગણ	તે હંસવ કાગણ
૧૦૮	૧૬	સંસ્કૃત લખાણ	સંસ્કૃત પ્રાકૃત લખાણ
૧૦૯	છેલ્લી	૧૯૩૧	૧૯૩૨
૧૧૨	૧	“ભૂદેવ”	“ભૂદેવ” અને પછીને
			પાને * ટિપ્પણ છે તે આ પાને
૧૨૧	૧	ગયા—	ગયા તે
૨૧-૨૨ વાક્યના છેલ્લા શબ્દો બદલે વાંચો :—એટલે કવિ-કલ્પના- ના વિજયની સાથે દુનિયાની વિચિત્ર જડતાનો આ દાખલો મળેનો છે			
૧૨૮	૧૪	છેલ્લું	સર્વોચ્ચ
૧૩૯	૮	યોજના	યોજવા
૧૪૪	૨૩	ફેદ પડડાયા પછી	બનાવ પછી
૧૪૬	૭	વધારે	પધારે
૧૪૭	૧	અભિનય	અવિનય
૧૬૧	૧૭	દેવ	દેવ
૧૬૫	છઠ્ઠી	પં.	પદિ.
૧૬૯	૨૦	અંકમાં કોઈ...	એ વાક્ય છત્રી નાખો.
૧૭૪	૨૦	પ્રચુર	પ્રસરા
	૨૧	કુવારા	કુવારા* (અને તળે ટિપ્પણ)
		પ્રસરા છંદ માં (તારા)	લ જ (ભાન) ય (માતા).
૧૮૯	૧૦	હિસ્ટીરિયાની	હિસ્ટીરિયા જેવી
૧૯૯	૨૪	વીડલને	વડીલને
૨૧૬	૧૨	અસે	ખસે
૨૨૪	૧૬	૪૩૭	૪૭૩

સૂચિ

સં. ના. = સંસ્કૃત નાટક (કા). આંક હું ના છ.

અગ્નિમિત્ર ૮-૩૧-૫૬

” હૃદયંત, પુરુષસુ ૭

અકાન્તુ યૌક્ય ૨૦

અનુવાદોમાં સં. શૈલી ૨૫

અયોગ વિ. શૃંગાર ૫૩

‘અર્થશાસ્ત્ર (કૌટિલ્ય)’ ૩૨-૩૩-

૪૦-૬૦

અશોક તરુવર ૬૨

અશોક સમ્રાટનો જુલમ ૮ પરિશિ. ૨

આયો લોહી, અન્ય પ્રજાઓ જેણે કે

શુદ્ધ ? ૯

દશવતી રાણી ૨૪-૨૬-૭૦-૭૨-૭૫

-૭૭-૮૫

‘ઉત્તરનામ અરિત’ ૭૨

ઉદયન ૬૬

ઉપદેશ / અપદેશ ૪૩ / ૪૪

‘ઋતુસંહાર’ ૨-૫૪

આલિપ્તિક હરીકાશ્યો, પ્રા. ગીસની ૪

કલાઓ હિંદમાં પ્રાચીન ૨૨-૨૩-૨૬

કવિપુત્રો ૧૭

‘કામસૂત્ર (વાત્સ્યાયન)’ ૩-૨૨-

૪૦-૬૩-૭૩

કાલગણના, સં. ના. માં ૩૦-૩૪-

૬૪-૭૬

કાલિદાસ

” અતિનય ૧૬

” અને અલંકારો ૨૭

” ઉત્પ્રેક્ષા ૫૬

” કપમા ૪૭

” ભાર ૧૮

” સહવારોપણ ૬૨

ની રાનકદાર શૈલી ૫

નો માલવિ. માં ઉદ્દેશ ૭-૧-૦

૧૩-૩૧

” સમય ૭-૭૦. પરિશિ. ૨

? રાંકરભક્ત ૧૫

કાળે મો. રા. ૧૩-૪૦

કુરુબક ૬૫

‘કેમિસ્ટ્રી હિસ્ટરી’ ૧૧-૧૨

કાકનદ ૭૪

‘કૌમુદીમહોત્સવ’ ૨૨-૪૦-૫૦

ખારવેલ કલિંગનો ૧૨-૨૨

ગણદાસ ૨૬

ગણસત્તાઓ ૮-૧૨

ગતિ, ના. માં. માનસિક ૬૮

ગાંધર્વવિવાહ ૮૩

ચલિત ૩-૨૧-૩૭

કંદોની ંયાખ્યા ૪૧-૪૮-૫૩-૬૧-

૬૬-૮૭

જયસ્વાલ શ્રીકાશીપ્રસાદ ૮-૧૨-૯૩	બલતુલા ૩૨-૩૩
પરિશિ. ૨	બીબેર ૬૩
જનમ રણુનિ અને વૃત્ય ૨૧	‘લક્ષ્મીનાથરાસ’ ૩-૨૦-૨૭-૩૩
જોન્સ સર વિલિયમ ૬	લક્ષ્મી વાક્ય ૬૬
ટોનિસન ૮	લાવ-લાવિક ૨૮
તુલનામાં દેશકાલ અને કલાદષ્ટિ,	લાસ ૩-૨૩-૧૬ થી ૧૮-૨૧-૨૨-
કલાકૃતિઓનાં ૩૧	૩૨-૫૬-૬૨-૬૬-૭૨-૮૧-૮૨
દિમિત્રિયસ ૮	-૯૬.
દોહલ ૬૪	મત્સ્યન્યાય ૩૨
દ્વિકેન્દ્રી ત્રિકેન્દ્રી દશ્યો ૭૨-૭૩	મધુકરિકા ૨૬
ધારિણી ૨૪-૨૫-૩૫-૪૪-૭૨-૯૫	મધ્યગિકા ૧૧
નાગરક (૦ ૧૫) ૨૨-૬૩-૬૬	‘મનુસ્મૃતિ’ ૭-૨૮-૪૦-૬૦-૮૩-
નારદોના ભેદ, અર્વાચીન દષ્ટિએ ૧૭	૮૮
ના, પ્રાચીન હિંદમાં ૩-૪	મહાથાક્ષણ ૫૭
નાંદી ૧૪	‘મહાવીરચરિત’ ૧૩
નામિકા પ્રેમ, સં. ના. માં. ૩૨	માન્ધાતા ૨૮
‘નાતિસાર (કામન્દક)’ ૩૩	માર્ગ ૧૪
નેપથ્ય ૧૬	માલવિકા ૨૪-૩૦-૩૨-૬૮-૯૦
પંચાંગાભિનય ૨૧	‘માલવિ’ ના ગુણદોષ ૨-૬-૩૧-
પતંજલિ ૩-૮-૧૧-૬૬	૩૫-૫૬-૬૬-૬૮-૭૨-૮૨-૮૩-
પરિશિલ્પિકા ૩૦-૩૫-૪૦-૪૨-૯૧	૮૫-૮૮-૯૨-૯૪ પરિશિ. ૧
પાંડિત્ય અને અન્ય ૧૯-૬૬	‘મેઘદૂત’ ૭ પરિશિ. ૨
,, ની ઉત્પત્તિ ૪૪-૪૭-૬૪	મોગરવેલ ૬૮
પુષ્પમિત્ર શુંગ ૮ થી ૧૨	મોક્ષન જો ડેરો ૨૩
પ્રવેશક લાપલો, સં. ના. માં ૩૭	મૌર્યસામ્રાજ્યની પદ્ધતી ૮
પ્રવેશકો, સં. ના. માં ૨૦	ચવનો દુષ્ટવિકાંત ૮
પ્રસ્તાવના ૧૬	પુરોચીય ઇતિહાસ દષ્ટિ ૮
પ્રેક્ષકો, પ્રાચીન અર્વાચીન ૨૦	‘રઘુવંશ’ ૭ પરિશિ. ૨
રુદ્રગુપ્ત ૧૦	રાજની દિનચર્યા, સં ના. માં ૬૦

રામલક્ષ્મિમિત્ર ૧૭	આતકર્મિ ૧૫-૨૨
વર્જિત ૫-૧૨	શાસ્ત્રી ઉચ્ચસ્થાન ૮ પરિશિ, ૨
‘વિક્રમોર્વશી’ ૨-૭-૧૪-૨૩-૨૧- ૩૨-૩૫-૪૭-૪૯-૬૬-૬૮-૮૩	રંગમા લતા ૫૪
વિદ્યા ૧૨	સંસાર, સેવા બારના આશરે બાર, ૮
” વિજય ૧૨-૧૩-૨૩-૬૪	સાગ્ર ૧૧
વિદ્યુત ૩૫-૫૬-૫૮-૭૭-૮૫	સિંધુ નદાની ૧૧
વિલસન, એચ. એચ. ૬	સોનું, સિક્કા અને તોલનું કાષ્ટક ૮૮
વિશેષક ૬૬	સંસ્કૃતનાટકો અવ્યકાષો ૩૬
વેસરશૈલી ૩૬-૬૮	સ્મિથ વેન્સેટ ૮-૧૨ પરિશિ, ૨
‘શકુન્તલા’ ૫-૬-૭-૧૪-૧૫-૨૨- ૨૩-૩૧-૩૨-૩૫-૪૭-૫૭-૫૯- ૬૪-૬૮-૭૨-૮૧-૮૩-૮૪-૮૬.	‘હરિવંશ’ ૧૦
શર્મિષ્ઠા ૫૦	હિંદુધર્મ, પૌરાણિક નવવિધાન ૭- ૪૦ પરિશિ, ૨
	‘હેમ્સેટ’ ૭૨
	કાસ, હિંદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો ૨૧

